

# ВЕСНІК

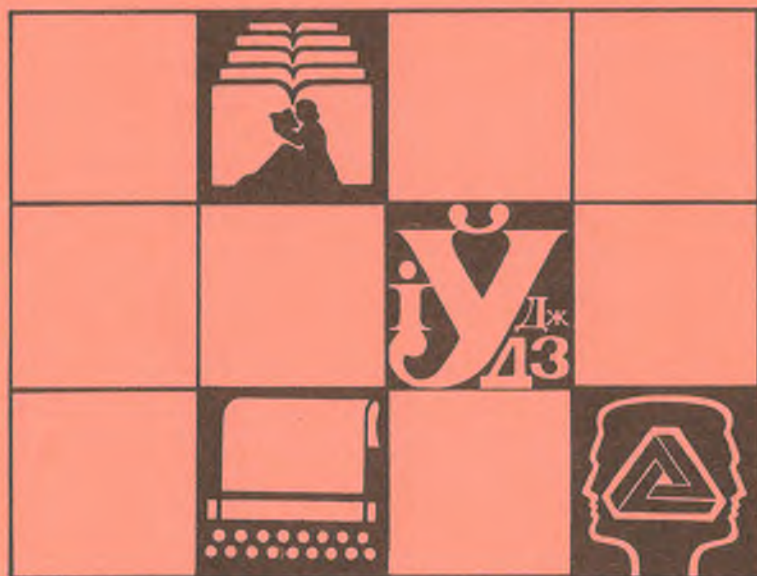
Беларускага дзяржаўнага  
універсітэта

---

**СЕРЫЯ 4**

Філалогія  
Журналістыка  
Педагогіка  
Псіхалогія

**3'95**



## ЗМЕСТ

### ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

<i>Кавалёва Р. М.</i> Семантыка беларускіх калядных гульніў як праблема фалькларыстыкі.....	3
<i>Жылінская І. А.</i> Прастора і час ў беларускіх замовах.....	9
<i>Касцевіч Н. Я.</i> Асоба ў паэтычнай спадчыне акмеістаў.....	13
<i>Тарасюк Л. К.</i> «Вольныя думы» М. Багдановіча.....	17
<i>Меланьіна К. А.</i> Асаблівасці ўвасаблення тэмы часу ў творчасці А. І. Увядзенскага.....	20

### МОВАЗНАЎСТВА

<i>Бурак Л. І.</i> Дынамічныя канструкцыі ў творах Якуба Коласа.....	23
<i>Шуба П. П.</i> Пра адзін выпадак сінтаксічнага эліпісісу.....	27
<i>Гадуйка Л. А.</i> Словаўтваральны патэнцыял асабовых кампазітаў у беларускай і рускай мовах.....	28
<i>Іванова С. Ф.</i> Прынцыпы кантрастыўна-граматычнага аналізу эквівалентных тэкстаў на беларускай і рускай мовах.....	33
<i>Журавель У. Б.</i> Праславянскі вакалізм позняга перыяду і яго пераўтварэнні ў беларускай і балгарскай літаратурных мовах.....	37
<i>Вернікоўская Т. В.</i> Семантычная функцыя адрасата і яе фармальнае выражэнне ў рускай і нямецкай мовах.....	43
<i>Германовіч І. К. І. А.</i> Кісялёў як мовазнавец.....	47
<i>Кліменка Г. П.</i> Пра індывідуальныя слоўныя асацыятыўныя палі.....	50
<i>Пастуховіч А. Ф.</i> Спосабы тыпізацыі і сістэматызацыі параграфем пісьмовага тэксту.....	53
<i>Цікоцкі А. М.</i> Аб мове рамана А. Мрыя «Запіскі Самсона Самасуя».....	56
<i>Капайко Т. В.</i> Метанімізацыя ў сучасным тэрмінаўтварэнні (на матэрыяле прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі).....	60
<i>Суркова А. С.</i> Аб некаторых семіятычных аспектах першай стараславянскай тэорыі перакладу.....	62
<i>Сарокіна І. В.</i> Да праблемы вылучэння моўнага акта інквізітыва.....	65
<i>Лысенка І. Ф.</i> Лексічная сінанімія беларускай мовы XIX ст. як аб'ект вывучэння.....	68

### ПЕДАГОГІКА, ПСІХАЛОГІЯ

<i>Стрэльчанка Н. У.</i> Аб праблемах адаптацыі замежных студэнтаў да навучання ў іншамойным асяроддзі.....	70
---	----

### РЭЦЭНЗІІ

<i>Шакун Л. М.</i> W kregu kultury białoruskiej.....	73
<i>Мячкоўская Н. Б.</i> Occasional Papers in Belarussian Studies.....	74
<i>Наркевіч А. І.</i> Энцыклапедыя «Слова о полку Игореве».....	77

### НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

Павел Паўлавіч Шуба (да 70-годдзя з дня нараджэння).....	79
--	----

---

# ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага  
універсітэта

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з красавіка 1969 года  
адзін раз у чатыры месяцы

---

**СЕРЫЯ 4**

**Філалогія  
Журналістыка  
Педагогіка  
Псіхалогія**

**3'95**

СНЕЖАНЬ



МІНСК  
„УНІВЕРСІТЭЦКАЕ”

**Галоўны рэдактар В. Р. РУДЗЬ**  
**Адказы сакратар П. М. БАРАНОЎСКИ**

**Рэдакцыйная калегія серыі:**

Л. М. ШАКУН (*адказы рэдактар*),  
Л. І. БУРАК, У. Б. ЖУРАВЕЛЬ (*адказы сакратар*), Г. М. КУ-  
ЧЫНСКІ, А. А. ЛОЙКА, Б. А. ПЛОТНІКАЎ (*нам. адказнага*  
*рэдактара*), М. Р. ПРЫГОДЗІЧ, В. П. РАГОЙША, А. Г. СЛУКА,  
А. П. СМАНЦАР, Б. В. СТРАЛЬЦОЎ, А. Я. СУПРУН, П. І. ТКА-  
ЧОЎ (*нам. адказнага рэдактара*), І. А. ЧАРОТА, І. В. ШАБ-  
ЛОЎСКАЯ, П. П. ШУБА.

ВЕСТНИК БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия 4, № 3, 1995

Издательство «Універсітэцкае».  
220048, Минск, проспект Машерова, 11. Дом книги.  
Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 20-65-42

На беларуском языке

Рэдактар *А. А. Сычоў*  
Малодшы рэдактар *Г. М. Добыш*  
Мастацкі рэдактар *Ю. С. Сергачоў*  
Тэхнічны рэдактар і карэктар *Г. І. Хмарун*

Рукапісаў рэдакцыя не вяртае

Зладзена ў набор 28.11.95. Падпісана да друку 19.12.95. Фармат 70×108 1/16. Папера  
афсет. Друк афсет. Ум. друк. арк. 7,0. Ум. фарб.-адб. 7,44. Ул.-выд. арк. 7,71.  
Тыраж 540 экз. Заказ 1368. Цана 8000 р.

Адрас рэдакцыі: 220080, Минск, Універсітэцкі гарадок, тэл. 20-65-42. Выдавецтва  
«Універсітэцкае». 220048, Минск, праспект Машэрава 11, Дом кнігі.

Друкарня выдавецтва «Беларускі Дом друку». 220013, Минск, праспект Ф. Ска-  
рыны, 79.

© Веснік Белдзяржуніверсітэта, 1995



Р. М. КАВАЛЁВА

## СЕМАНТЫКА БЕЛАРУСКІХ КАЛЯДНЫХ ГУЛЬНЯЎ ЯК ПРАБЛЕМА ФАЛЬКЛАРЫСТЫКІ

У склад зімовай каляндарна-абрадавай паэзіі беларусаў уваходзіць шэраг рознаструктурных і рознафункцыянальных тэкстаў, якія адрозніваюцца паміж сабою характарам этнаграфічных сувязяў. Адно з іх функцыяніруюць у побыце і не маюць ніякага дачынення да абрадаў (песні піліпаўскага паста), другія вылучаюцца самай шчыльнай сувяззю з абрадавымі дзеяннямі (калядкі, шчадроўкі, «на Васіллі»), трэція выконваюцца падчас драматызаваных прадстаўленняў («ваджэнне казы», «кабылы», «каня»), чацвёртыя ўяўляюць сабою прыгаворныя формулы і ўжываюцца пры варажбе, пятыя ўваходзяць у склад гульняў, гульнівых танцаў і карагодаў, таму вывучэнне тыпалогіі этнаграфічных сувязяў вербальных твораў з'яўляецца важнай фалькларыстычнай праблемай. У наш час тэорыю пытання найбольш паслядоўна распрацоўвае Б. М. Пуцілаў, які імкнецца даказаць, што менавіта этнаграфічны матэрыял адыгрывае «структураўтваральную, сюжэтаўтваральную, жанраўтваральную ролю»<sup>1</sup>, і з яго думкай нельга не пагадзіцца.

На працягу апошніх двух стагоддзяў фалькларысты дастаткова актыўна вывучалі генетычныя, функцыянальныя і вобразна-змястоўныя сувязі зімовых абходных песень з абрадам калядавання і тымі міфалагічнымі ўяўленнямі, якія стаяць за ім. Матывы, якія стымулявалі цікавасць да гэтага аспекту народнай творчасці, неаднаразова мяняліся, не заставаліся нязменнымі метадалагічнымі падыходамі, але самая цікавасць не толькі не слабела, а наадварот — паглыблялася.

На фоне значных дасягненняў у вывучэнні калядных песняў здзіўляе той факт, што па-за ўвагай даследчыкаў доўгі час заставаўся вялікі пласт песеннага фальклору калядных гульняў, у першую чаргу такіх нацыянальна адметных, як «Яшчар», «Яшчур», «Жаніцьба Цярэшкі». Прычыны, відаць, у тым, што гульні лічылі простаі забавай моладзі і не надавалі ім сур'ёзнага значэння. Становішча палепшылася толькі ў апошнія гады, калі ўбачылі свет працы, прысвечаныя праблемам рэканструкцыі архаічных з'яў у галіне фальклору і духоўнай культуры на падставе параўнальнага разгляду рознастадыяльнага матэрыялу многіх этнасаў, што падштурхнула даследчыкаў да больш шырокага ахопу фактаў традыцыйнага фальклору, і ў іх полі зроку апынуліся калядныя гульні<sup>2</sup>.

На момант фіксацыі збіральнікамі гульнівых песні працягвалі выконвацца выключна ў межах адпаведных гульняў і ў дакладны святочна-абрадавы час, што ў метадалагічным плане натуральна вымагае разглядаць іх, па-першае, у шырокім кантэксце канкрэтнага каляндарна-абрадавага комплексу, а па-другое, у сувязі з высвятленнем семантыкі кампанентаў саміх гульняў. У сваю чаргу без уліку глыбіннага зместу песенных вобра-

заў і матываў гульня застаецца для назіральнікаў сумай вонкавых дзеянняў. І толькі ўсебаковы аналіз вербальных і акцыянальных кодавых сістэм у іх сукупнасці дазваляе больш-менш пэўна выказаць меркаванні наконт генезіса і семантыкі гульнёвага комплексу ў цэлым.

На практыцы адбываецца часам так, што захоплены сваёй канцэпцыяй даследчык лічыць за лепшае не звяртаць увагі на тыя акалічнасці, якія не стасуюцца з ягоным поглядам, і ў выніку стварае ілюзорны семантычны малюнак гульні.

«Жаніцьба Цярэшкі», «Яшчар», «Яшчур» у XIX—XX стст. мелі выразны любоўна-эратычны характар, што дало падставы расійскім і беларускім даследчыкам пры спробах рэканструкцыі ўяўляць іх у ролі своеасаблівых пераходных абрадаў паўналецця, мэта якіх — атрыманне моладзю шлюбнай здольнасці.

Хаця ўсходнім славянам абрады ініцыяцыі ў класічным выглядзе былі невядомыя (дакладных звестак пра іх існаванне не захавалася), можна прыняць на ўвагу меркаванне, што рэшткі пераходных рытуалаў захаваліся ў розных тэкстах познетрадыцыйнай культуры. Уплыў абрады ініцыяцыі на стварэнне сюжэтаў славянскіх чарадзейных казак паспяхова вывучаў У. Проп пры высвятленні гістарычных каранёў жанра. Можна спаслацца таксама на тыпалагічна падобны казачнаму песенны сюжэт «разумная дзяўчына-семігодка адгадвае загадкі хлопца», на несупадаючыя характарыстыкі вытворчых здольнасцяў прадстаўнікоў розных полаўзроставых груп у веснавых песнях, на матывы спаборніцтва, выпрабавання ў фальклорных творах, абрадах.

Але як небяспрэчна ўсё багацце казачных сюжэтаў выводзіць з абрады ініцыяцыі, так немагчыма абмяжоўваць функцыі і семантыку калядных гульняў толькі сімвалай пераходу. І калі ў дачыненні да «Жаніцьбы Цярэшкі» можна пагадзіцца з тым, што гульня захавала «адбіткі» пераходнага значэння і мела на ўвазе «надзяліць таго, хто праходзіў іспыт высокімі шлюбна-эратычнымі здольнасцямі, плоднай патэнцыяй»<sup>3</sup>, то функцыянальнае прызначэнне «Яшчара»/«Яшчура» было зусім іншым — пазбавіцца ад улады варожых, дэструктыўных сіл, што адпавядае прызначэнню саміх каляд як часу, спрыяльнаму для барацьбы з хаосам.

Аналізуючы абодва гульнёвыя персанажы (Яшчара і Яшчура), Т. Бернштам палічыла магчымым разглядаць іх у рэчышчы міфалагічных уяўленняў усходніх славянаў пра Змея, прычым у Яшчара, на яе думку, ёсць прыметы, якія дазваляюць звязаць яго з сакральнай сілай вышэйшага рангу («грамавое бажаство»), а ў Яшчура прыметы прашчура, продка змяінай прыроды, пярэваратня-пралюбадзея, таму Яшчар/Яшчур, згодна з яе меркаваннем, увасабляе мужчынскую ўтваральную, эратычную энергію, якую падчас гульні-абрады павінен атрымаць кожны хлопец, каб «стаць асілкам і дастойным прадаўжальнікам свайго роду»<sup>4</sup>.

У сваім даследаванні Т. Бернштам абапіраецца ў асноўным на матэрыял расійскіх варыянтаў «Яшчара» і «Яшчура», якія відавочна адчулі ўплыў сапраўдных любоўна-эратычных гульняў, часам павольна пераходзячы ў іх ці спалучаючыся з імі. Беларускія варыянты «Яшчара» і «Яшчура» адрозніваюцца большай чысцінёй і захаванасцю архаічных элементаў, якія праліваюць святло на першасную функцыю і семантыку гульняў і дазваляюць зразумець карэнныя сувязі іх удзельнікаў з міфалагічнымі персанажамі.

Вядома, можна на падставе супадзення некаторых атрыбутаў палічыць Яшчара адным з увасабленняў грамавога бажаства, але трэба ўлічваць усе акалічнасці гульні і асаблівасці паводзін усіх яе ўдзельнікаў.

Б. Рыбакоў небеспастаўна змяшчае Яшчара ў адзін рад са Змеям і Драконам, бачачы ў такіх вобразах увасабленні спрадвечнага хаосу, цемры, ночы, вады і да т. п. На яго думку, Яшчар, які паводле сусветных міфаў кожны дзень глытае сонца, належыў падземна-падводнаму свету і патрабаваў сабе чалавечых ахвяр. У пацвярджэнне разважанняў наконт

існавання культу Яшчара Б. Рыбакоў звяртаецца менавіта да беларускай каляднай гульні. Ён дапускае, што гульня, якая адлюстравала выбар Яшчарам нявесты, можа з'яўляцца трансфармацыяй абраду ахвяравання дзяўчыны дракону-яшчару<sup>5</sup>.

Пагаджаючыся, што штуршком да ўтварэння гульні мог быць рэальны архаічны абрад, звернем увагу на тыя асаблівасці гульні, якія дазваляюць убачыць яе ў іншым святле — у святле рытуальнай барацьбы з Яшчарам.

У. Проп лічыў, што мэта абраду ахвяравання дзяўчыны вадзяному Змею — уплыў на ўрадлівасць пал'ёў<sup>6</sup>, але і ў расійскіх, і ў беларускіх варыянтах гульні адсутнічае які-небудзь намёк на яе аграрна-магічную функцыю. Гэта вымушае адразу адмовіцца ад земляробчай канцэпцыі паходжання Яшчара, тым больш, што архаічная мадэль змагання са Змеям без сувязі з аграрнай магіяй добра прадстаўлена не толькі ў казках, але і ў іншых жанрах беларускага фальклору. Не здаецца перабольшваннем меркаванне, што фальклорная свядомасць беларусаў спадкаемна ўтрымлівала і выкарыстоўвала наступную індаеўрапейскую інварыянтную схему ці яе асобныя часткі: Змей-пажыральнік людзей → чалавечы ахвяры Змею → барацьба са Змеям → вызваленне з-пад улады Змея. Матэрыялізацыя ідэі збавення ад Змея адбывалася на розных узроўнях народнай культуры: вербальна-магічным (напрыклад, у казках) і вербальна-рытуальным (падчас абрадаў-скокаў). Т. Бернштам палічыла, што для «пераходнага абраду «Яшчур» істотнай была не ідэя «барацьбы са змеям», а ідэя «змяёвіча»: надзяленне сілай, магутнасцю і іншымі якасцямі, якімі валодала змяіная прырода<sup>7</sup>. Але паўстае законнае пытанне: хто павінен быў атрымаць згаданыя якасці?

Супраць пераходнага сэнсу гульні сведчыць тое, што ролю галоўнага персанажу выконвалі не толькі хлопцы, што было б зразумелым у пераходным абрадзе, а таксама дзяўчаты і нават жанатыя мужчыны: «Адна з дзяўчат сядзе на невялікай лаўцы» (НТ, 170) — яна, уласна кажучы, і будзе Яшчурам; «усе без выключэння дзяўчаты... па чарзе падыходзяць да акружанага хлопцамі мужчыны, які ... будзе прадстаўляць Яшчура» (НТ, 168).

Без якога-небудзь тлумачэння Т. Бернштам адзначае такі парадокс: «шлюб Яшчара дэкларуецца ў песні, але гульнівай рэалізацыі яго не адбываецца»<sup>8</sup>. Гэтая рыса гульні нам здаецца вызначальнай, што патрабуе высветліць прычыну несупадзення прадметна-акцыянальных і вербальных кодаў «Яшчара» пры несумненнай значнасці абодвух.

Удзельнікі гульні, не выходзячы з рэчыўнасці навакольнага свету і звычайнасці прасторы-часу, адпаведным чынам структуруюць іх, надаючы сімвалічны сэнс. Напачатку гульні рытуальна адзначанай часткай прасторы становіцца сярэдзіна хаты, яе цэнтр як месцазнаходжанне Яшчара, напрыканцы — супрацьлеглыя бакі хаты: каля адной сцяны змяшчаецца Яшчар, каля другой стаяць дзяўчаты. Яшчар/Яшчур «сядзіць пасярод хаты» (НТ, 168), «пасярэдзіне хаты» (НТ, 170), «пасярод хаты» (НТ, 170). Мадэляванне сярэдзіны як адасобленай ад людзей прасторы адбываецца з дапамогай карагоднага кола: «Яшчар сядзіць пасярод карагода» (НТ, 172), «у сярэдзіне круга на стуле» (ЗК, 95).

Вербальная сімволіка адмаўляе зрокава ўспрымаемага Яшчара «на невялікай лаўцы» (НТ, 170), «на заслоне» (НТ, 170), «на стуле» (ЗК, 95), згадваючы зусім іншыя сімвалічныя дэталі локуса Яшчара, якія ўключаюць яго асобу, а разам з ім усіх удзельнікаў, у адпаведную структурна-атрыбутыўную мадэль свету. Пры пераходзе на код гэтай сістэмы адбываецца ўсведамленне міфалагічнай семантыкі Яшчара як падкрэслена эратычнай асобы з чужога людзям свету: ён сядзіць «на залатом крэслі... у гароховым стозе» (НТ, 169), «у гайку ў зялёнаму, у арэховым кусце на залатом крэсле» (НТ, 170), «у арэховым кусце ў белай капусце» (НТ, 172).

На першы погляд, няма ніякай сувязі паміж арэховым кустом, залатым крэслам і белай капустай як атрыбутамі локуса Яшчара, але на самой

справе згодна з уласцівым фальклору імкненнем да сінанімічнай празмернасці ўсе гэтыя вобразы ўтвараюць суцэльнае семантычнае поле з інварыянтнай формулай: «эратычна распалены Яшчар знаходзіцца ў сваім радавым гнязде».

Куст у беларускай народнай культуры ўвасабляе ідэю роду. Спашлемся на вядомы палескі абрад «ваджэння Куста» і кола парэмій, дзе куст ужываецца ў сэнсе «стары гаспадар», «род», «аб'ект пакланення»<sup>9</sup>. Параўнанне сэнсава-міфалагічных азначэнняў Куста ў куставых песнях і пры гульні ў «Яшчара» наводзіць на меркаванне пра апазіцыйнае супрацьпастаўленне «кустоў» розных светаў: чалавечага — яго ўвасабляе клён, ліпа, бяроза і іншага — яго ўвасабляе арэх, прычым «арэхавы куст» мае адценне сексуальнай значнасці (небяспечнасці).

Адзначаючы эвалюцыю вобраза змея-паглынальніка ў сувязі з сацыяльна-эканамічным развіццём грамадства, У. Проп падкрэсліў, што Змей, «які стаіць на месцы ў лесе», з'явіўся на першым этапе «у народаў, якія жывуць замкнёна і ізалявана»<sup>10</sup>.

Здаецца, ёсць усе падставы лічыць нерухомасць беларускага Яшчара і абмежаванасць яго локуса спадкаемнымі, законсерваванымі рысамі архаічнага першавобраза. На думку У. Іванава, «старажытны вобраз Змея каля дрэва (часцей за ўсё каля яго каранёў, як у міфалогіі «Рыгведы» і «Эды», у славянскім фальклору і г. д.) набывае негатыўны сэнс (часам у сувязі з фалічнай сімволікай Змея)»<sup>11</sup>.

Усе вобразы, так або інакш звязаныя з атрыбутамі локуса Яшчара, маюць дачыненне да эратычнай сімволікі. Арэх і капуста ўтвараюць парны вобраз, які сімвалізуе мужчынскі і жаночы пачатак (параўнайце парнае ўжыванне куста і капусты ў куставой песні: «Каля куста капуста, каля сада расада»). Залатое крэсла ў замоўна-абрадавай сістэме належыць жаночаму сімвалічнаму раду. Напрыклад, у замове супраць залатніка (хвароба маткі) выяўляецца нават змястоўная сувязь з песнямі пра Яшчара, але ў замове ўласнае імя персанажа табуіруецца: «Золотнік, золотнічок, золоценчкій рожок! Сядзь на своем месці, як пан на креслі»<sup>12</sup>.

Паводзіны Яшчара, улічваючы яго нерухомасць, сапраўды здаюцца пасіўнымі, але яго стан можна вызначыць як напружанае эратычнае чаканне, на што намякае сімвалічнае дзеянне — лусканне арэхаў ці гароху. Да матэрыялаў, якія прыводзіць Т. Бернштам, каб паказаць любоўна-эратычную сімволіку арэха, дапасуем і вядомую двухсэнсавую загадку пра арэх, дзе ён метафарычна падаецца як penis.

Не дзіўна, што частковае супадзенне пачаткаў «Жаніцьбы Цярэшкі» і «Яшчара» па стварэнню любоўна-шлюбных пар, аднолькавае жаданняў абодвух персанажаў («Цярэшка валочыцца, яму жаніцца хочацца» (ЖЦ, 23), «Яшчур ... ён женитца хочиць»<sup>13</sup>) абумовілі выкарыстанне агульнай эратычнай сімволікі: гароху («А я ж табе гарошак варыла, а я ж цябе харашо любіла» (ЖЦ, 170), «Гарошак касой кашу, дзедзічку слаўцом прашу» (ЖЦ, 469), арэха («Цярэшка цярэх, цярэх, мой мілы з арэх, з арэх» (ЖЦ, 537), «Арэшкі шчыпаючы, дзядульку шукаючы» (ЖЦ, 327)), капусты («Лявоніха ліха мачыха была, нісалёную капусту дала» (ЖЦ, 173)). «Жаніцьба Цярэшкі» і «Яшчар» пасля стварэння любоўна-шлюбных пар у структурна-паэтычным плане разыходзяцца па дыяметральна супрацьлеглых напрамках, рэалізуючы рознае функцыянальнае прызначэнне гульні. Багатая сістэма паэтычных сродкаў у песнях-цярэшках спрыяе эмацыянальна выразнаму выказванню задаволенасці ці незадаволенасці «шлюбам». Змест песенных зваротаў да Яшчара, безумоўна, сведчыць пра намер удзельніц адмяжавацца ад яго, вярнуўшы свой «вяночак». Паўстае пытанне: а навошта тады было аддаваць яго Яшчару? Тут трэба ўлічваць логіку рытуалу, якая напачатку патрабуе стварыць ілюзію ахвяравання, каб потым мець магчымасць здзейсніць галоўнае — вызваліць ахвяр ад Яшчара, перанесці іх у незалежны ад яго ўлады свет і



час. Таму Яшчар знарок падштурхоўваецца да актыўнасці: «Любі сабе панну» (ЗК, 95), «Вазьмі сабе панну» (НТ, 171).

У адным з апісанняў адзначана істотная заканамернасць паслядоўнага «захопу» дзяўчат. Калі карагод пад песню рухаецца вакол нерухомага Яшчара, ён «пільна глядзіць, каб ніхто не засмяяўся, не паваліўся, не спатыкнуўся. Калі хто-небудзь парушыць гэта правіла, той павінен даць Яшчару фант: пярсцёнак, хустку і інш.» (ЗК, 95). Было б памылковым бачыць сэнс гульні ў тым, каб падобна казцы паказаць, да якіх жудасных вынікаў прыводзіць парушэнне вызначаных забарон. Наўрад ці падобныя забароны наогул усведамляліся рытуальна патрэбнымі. Гульні, як можна заўважыць, неабходна было іх усеагульнае парушэнне. Па адным варыянце гульні кожны хлопец-яшчар урэшце рэшт становіцца «ўладаром» сваёй дзяўчыны, па другім — адзін Яшчар сімвалічна забіраў да сябе увесь дзявочы гурт. Істотным лічым не колькасць Яшчараў, а характар дзеяння. Парнасць у «Яшчары» магла з'явіцца пазней, пад уплывам гульніў накшталт «Цярэшкі».

Напрыканцы эратычнае напаўненне «Цярэшкі» дзякуючы «перакручванню» ў пару хлопцаў-цярэшак са сваімі выбранніцамі, сімваліцы ўдэкаў, калі «дзядулькі» і «бабулькі» па чарзе лавілі адзін другога, дасягала кульмінацыі, а эратызм «Яшчара» сыходзіў на нішто. Логіка гульні патрабавала вызвалення ахвяр Яшчара, і яны вызваляліся, змяніўшы свае паводзіны.

У адрозненне ад расійскіх варыянтаў амаль усе апісанні канцоўкі беларускай гульні аднатыпныя: пасля песні-просьбы да Яшчара / Яшчара/Яшчураў дзяўчаты атрымлівалі свае рэчы. Больш архаічным і паслядоўным нам здаецца варыянт, калі Яшчар вяртаў рэчы пры ўмове, што дзяўчына ўтрымлівалася ад смеху. Неабходнасць расмяшыць дзяўчат захоўваецца нават пры разбурэнні абрадавай гульні. У ролі памагатых Яшчара выступаюць ужо і хлопцы (НТ, 169).

Справядліва трактаваць характар паводзін дзяўчат казуальным законам гульні. У структурна-семантычным плане яе архаічны сюжэт выглядае наступным чынам:

1.0. Забарона на смех у сваім свеце.

1.1. Усе дзяўчаты парушаюць забарону.

1.2. За парушэнне яны добраахвотна аддаюць Яшчару свае рэчы (у песні «вяночкі»).

1.3. Яшчар забірае рэчы = атрымлівае ўладу над дзяўчатамі, сімвалічна пераносіць у свой свет, бярэ шлюб з імі.

2.0. Забарона на смех у чужым свеце.

2.1. Усе дзяўчаты вытрымліваюць выпрабаванне.

2.2. Яшчар вяртае дзяўчатам іх рэчы («вяночкі»): «Яшчар сазнаў панну, не ўзяў за ручачку... а ні за хустачку» (Капыльскі раён). Сімволіка празрыстая — не ажаніўся з ёю.

2.3. Дзяўчаты забіраюць свае рэчы = выходзяць з-пад улады Яшчара, сімвалічна вяртаюцца ў свой свет.

Сутнасць гульні цяжка зразумець без уліку функцыі смеху. Як вядома, у сусветнай міфалогіі, фальклоры і народна-святочнай культуры ад антычных вакханалій, сатурналій да сярэднявечага карнавалу смех атаясамліваецца з жыццём, росквітам прыроды. На наш погляд, архаічны рытуал грунтаваўся на падмане Яшчара і замене чалавечай ахвяры іншай. Той, хто смяецца, міжволі паказвае сваю прыналежнасць да свету жывых, таму дзяўчаты павінны стрымліваць смех, каб упэўніць Яшчара, што яны нежывыя і цалкам падуладныя яму, тады Яшчар мусіць аддаць «вяночак». Калі дзяўчаты смяяліся, Яшчар як хтанічная істота, замацоўваючы сваю ўладу, чэрпаў ваду і пырскаў ім у твар (НТ, 170). А вярнуўшы дзяўчыне яе рэч, ён траціў уладу над яе гаспадыняй, і дзяўчына вызвалялася ад Яшчара-смерці.

У святле вызначанай семантыкі гульні нельга лічыць першаснай яе відавочную эратычную афарбаванасць, якая з'явілася пазней, калі «Яшчар» далучыўся да шэрагу іншых святочных гульняў. Як паказаў на міфалагічным і фальклорным матэрыяле У. Проп, «эротыка з'яўляецца параўнальна позна і ўносіцца ў маючыя быць і створаныя раней рэлігійныя ўяўленні, у прыватнасці пра смерць-выкраданне». У казцы царэўна, выкрадзеная «смерцю» ў асобе Змея, Дракона, Кашчэя, ніколі не памірае, яе ратуе жаніх і, па заўваге У. Пропа, «яна мае быццам бы два шлюбны: адзін прымусовы са зверам... другі — з чалавекам». І далей: царэўна «атрымлівае шлюбнае пасвячэнне праз Кашчэя, пасля чаго пераходзіць у рукі чалавечага жаніха»<sup>14</sup>.

У беларускай гульні, якая генетычна звязана з архаічным рытуалам, момант прымусу адсутнічае. Наадварот, Яшчару прапаноўваюць браць, «каторую хочаш», таму няма ў гульні і асобы выратавальніка. Па сутнасці, выпрабаванню падлягаюць асобы жаночага полу. І калі ўжо бачыць у «Яшчары» трансфармаваны пераходны абрад, то трэба прызнаць, што ва ўсякім разе ён пераходны хутчэй для дзяўчат, а не для юнакоў ці для тых і другіх разам, хаця і падобнае разуменне патрабуе важкіх доказаў. Нельга абывіць ўвагай той факт, што «гульня працягваецца да таго часу, пакуль не будуць вернуты ўсе рэчы» (НТ, 171), і ў адрозненне ад «Жаніцьбы Цярэшкі», дзе падчас гульні сапраўды ствараюцца трывалыя пары, у «Яшчары» пары разбураюцца і ўсё, здаецца, вяртаецца да зыходнага становішча.

У той жа час некаторыя тэксты, праўда, функцыянальна невыразна, захоўваюць ідэю ахвяры Яшчару. Замест дзявоцкага «вяночка» яму мяркуецца даць другое: «ці пару коні вараненькія, ці пару валоў салавенькіх, ці каляску малявану, ці паненку даравану» (НТ, 169). Падчас дыялогу дзяўчыны з Яшчурам яму прапануюць цягнуць за хвост вала, зарэзанага бацькай дзяўчыны (НТ, 170). Можна заўважыць, што ў гэтых выпадках чалавечая ахвяра саступае месца жывёльнай як стадыяльна больш позняй, таму не будзем абсалютызаваць наяўнасць у пераліку «паненкі дараванай».

Апошняе пытанне, якое патрабуе высвятлення, — пытанне кантэксту, таму што «Яшчар» існуе не сам па сабе, а менавіта на фоне адпаведнага часава-сэнсавага кантэксту. М. Бахцін нездарма лічыў тэкст той своеасаблівай манадай, «якая адлюстроўвае ў сабе ўсе тэксты ў межах дадзенай сэнсавай сферы»<sup>15</sup>.

У адрозненне ад «Жаніцьбы Цярэшкі», якая выконвалася «выключна зімой, у дні гадавых свят, як, напрыклад, каляды, Новы год і ў загавенне перад Вялікім пастом», «вечарамі ад каляд да Вялікага паста», «у адзін з вечароў каляднага мясаеда», «на каляды, на першы дзень», «на другі дзень» (ЖЦ, 64, 68, 70, 79, 85), тэрмін бытавання «Яшчара» здаецца больш пашыраным. А. Багдановіч нават адзначаў, што «зараз у гэтую гульню гуляюць дзеці і падлеткі. Гуляюць зімой у хаце, вясной — на лужку»<sup>16</sup>. Ёсць звесткі, што «у Мінскім павеце «Яшчара» спраўляюць у піліпаўку» (ЗК, 355). Але ў большасці запісаў як час правядзення гульні дакладна акрэсліваюцца каляды: «Гульня ў так званага «Яшчура» іграецца толькі раз у год, у час каляд, у перыяд паміж Ражствам і Вадохрышчам» (НТ, 168), «у ліку калядных гульняў першае месца ў калядных святах займала гульня, вядомая ў народзе пад назвай «Яшчар» (ЗК, 95).

Лагічна лічыць каляды тым важным семантычным кантэкстам, структура якога адбілася ў канкрэтных тэкстах — у нашым выпадку ў гульнях «Жаніцьба Цярэшкі» і «Яшчар», прычым семантычна завершаная калядная мадэль узнаўлялася ў кожнай гульні не цалкам, а часткова, і толькі сукупнасць абедзвюх гульняў адпавядала ёй функцыянальна, таму пару «Жаніцьба Цярэшкі» і «Яшчар» мэтазгодна разглядаць не асобна, а як два бакі адной існасці — рытуальнага часу барацьбы са змрочным пачаткам,

хаосам («Яшчар») і часу аднаўлення космасу, святла, жыцця праз стварэнне шлюбных пар («Жаніцба Цярэшкі»).

Такім чынам, менавіта семантыка і функцыя калядных гульні абумоўліваюць іх песенную структуру, межы і характар адлюстравання рэчаіснасці, канкрэтнае напauненне зместу, набор матываў, сістэму сімволікі. Наогул, вывучэнне тыпалогіі этнаграфічных сувязяў каляндарных карагодна-гульнівых песень магло б стаць сур'ёзнай прадпасылкай вывятлення іх «генезіса, гістарычнага развіцця і мастацкай прыроды»<sup>17</sup>.

<sup>1</sup> Путилов Б. Н. // Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. Л., 1977. С. 9.

<sup>2</sup> Гл.: Бернштам Т. А. // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. Л., 1990; Валодзіна Т. В. // Веснік БДУ. Сер. 4. 1994. № 3.

<sup>3</sup> Валодзіна Т. В. // С. 17.

<sup>4</sup> Бернштам Т. А. // С. 24, 25.

<sup>5</sup> Гл.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981. С. 40.

<sup>6</sup> Гл.: Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986. С. 258.

<sup>7</sup> Бернштам Т. В. // С. 25.

<sup>8</sup> Там жа. С. 29.

<sup>9</sup> Гл.: Fedegowski M. Lud bialoruski. Warszawa, 1935. T. IV. S. 159.

<sup>10</sup> Пропп В. Я. Назв. праца. С. 264.

<sup>11</sup> Мифы народов мира. М., 1991. Т. 1. С. 470.

<sup>12</sup> Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. Гродна, 1895. С. 38.

<sup>13</sup> Там жа. С. 93.

<sup>14</sup> Пропп В. Я. Назв. праца. С. 251, 253.

<sup>15</sup> Бахтин М. М. // Вопросы литературы. 1976. № 10. С. 125.

<sup>16</sup> Богданович А. Е. Назв. праца. С. 93.

<sup>17</sup> Путилов Б. Н. // С. 14.

#### Скарачэнні

ЖЦ — Жаніцба Цярэшкі. Мн., 1993.

ЗК — Земляробчы каляндар (Абрады і звычаі). Мн., 1990.

НТ — Народны тэатр. Мн., 1983.

І. А. ЖЫЛІНСКАЯ

### ПРАСТОРА І ЧАС У БЕЛАРУСКІХ ЗАМОВАХ

Развіццё агульнай навукі аб знакавых сістэмах (семіётыкі) дапускае магчымасць разгляду фальклору як другараднай знакавай сістэмы<sup>1</sup>. Бясспрэчна, што такая сістэма можа разглядацца як мова асаблівага роду, для гэтага неабходна толькі выбраць прасцейшыя з яе элементаў (алфавіт сістэмы) і вызначыць правілы іх спалучэння.

Прасцейшымі элементамі мовы фальклорных твораў з'яўляюцца вычлененыя з тэкстаў на ўзроўні лексем бінарныя (дваічныя) карэляцыі (апазіцыі, супрацьпастаўленні), якія дапамагаюць апісаць змест знакавай сістэмы і з'яўляюцца дыферэнцыяльнымі прыметамі для выяўлення адлюстраванняў культурных, народна-псіхалагічных, міфічных уяўленняў і перажыванняў.

Ні адзін з відаў славеснай творчасці ў такой меры не звязаны з прагматычнай функцыяй мовы, а таксама не з'яўляецца такім архаічным і традыцыйным, як замовы, што ствараюцца і вымаўляюцца для ўздзеяння чалавека словам і пэўнымі магічнымі дзеяннямі на рэчаіснасць з мэтай яе змянення ў неабходным накірунку. У замовах закансерваваны старажытныя традыцыі і міфічныя ўяўленні людзей, што дазваляе зрабіць спробу рэканструявання старажытнай мадэлі свету. Паспрабуем зрабіць гэта на аналізе тэкстаў зборніка «Замовы»<sup>2</sup>.

Карціна свету, адлюстраваная ў беларускай замоўнай традыцыі, узнікае на падставе фундаментальных катэгорый звычайнай свядомасці чалавека, месца (просторы), часу, якія, як правіла, выступаюць у выглядзе часовай і прасторавай падсістэм комплексу пададзеных «гарызан-

тальной» і «вертыкальнай» мадэлямі. Гэтыя падсістэмы раскрываюцца праз паказчыкі асноўных семіятычных бінарных карэляцый.

Галоўнымі супрацьпастаўленнямі, цесна звязанымі з прасторавай і часававай арыентацыяй суб'екта, з'яўляюцца адрозніванні **станоўчага** — **адмоўнага** і **свайго** — **чужога**. На падставе гэтых апазіцый і ствараецца замоўны тэкст: прастора і час маюць магчымасць размяшчацца ў сістэме вектараў, дзе левы і ніжні вектары маюць адмоўнае значэнне і характарызуюцца як «чужое», а правы і верхні — як «свае», са станюўчым значэннем для чалавека.

**І. Прастора.** Асноўнай прычынай для падзелу прасторавай сістэмы на дзве мадэлі з'яўляецца дакладнае выражэнне ў замовах бінарных карэляцый **верх** — **ніз** і **свой** — **чужы**, якія канкрэтызуюцца ў серыі асобных супрацьпастаўленняў: *неба — зямля, зямля — апраметная, рай — зямля, мора — неба, поўдзень — поўнач, неба — апраметная* (арыентацыя па вертыкалі); *правы — левы, унутраны — вонкавы, дом (двор-лес) поле, гара, вада: мора, балота, закрыты — адкрыты, блізкі — далёкі, усход — захад, узад — уперад* (арыентацыя па гарызанталі); *вада — суша, вада — агонь, хрысціянін — нехрысць* (агульныя для дзвюх мадэляў).

«**Гарызантальная**» прасторавае сістэма з'яўляецца антропацэнтрычнай і будзеца на супрацьпастаўленні населенай, агароджанай часткі зямлі, якая ўспрымаецца суб'ектам замовы як «свая» тэрыторыя, таму, што знаходзіцца за яе межамі ў сферы варожай, неасвоенай, якая з'яўляецца «чужой». У тэкстах такі падзел адлюстроўваецца праз бінарную апазіцыю **свой** — **чужы**, якая можа праяўляцца ў серыі больш асобных супрацьпастаўленняў. Пар., напрыклад: *...Ведзьмы-калмыкі і калдуны-чараўнікі, выхадзіце з благачасцівага дому ў шары бары, на цёмныя лясы, за мхі, за балоты, за ржаўцы балоты — а ў гэтым доме не трыгацца вам ні на маладзіку, ні на палнаўе...* (№ 41) — супрацьпастаўленне **дом** — **лес/балота, поле** і г. д.

«Гарызантальную» прасторавую сістэму можна разглядаць як сістэму локусаў «свайей» і «чужой» прасторы. Сістэма локусаў «свайей» прасторы характарызуецца прынцыпам укладання, можа быць апісана як шэраг канцэнтрычных акружнасцяў (*дом-двор-вёска, сяло*), з якіх кожная папярэдняя выступае ў якасці цэнтра наступнай, а кожная наступная з'яўляецца сутнасцю папярэдняй. Цэнтрам першай акружнасці з'яўляецца нейкая кропка (дом), якая ўспрымаецца чалавекам як цэнтр «свайей» прасторы і з'яўляецца пачаткам шляху суб'екта. Пар., напрыклад: *Устану я, раба божая, благаславісь, пайду, перакрэсьцаь, із хаты дзвярамі, з двара варатамі ў чыстае поле...* (№ 1288).

Для сістэмы локусаў «чужой» прасторы не характэрны прынцып укладання, яна складаецца з раўнапраўных локусаў: *поле, лес, гара, мора (балота)*, якія ўспрымаюцца суб'ектам з адмоўным знакам. Пар.: *...І ссылаю цябе, лях... і нясіця на маха, на балата, на крутыя горы, дзе вецяр ня вея, і людзі ня ходзяць, пеўні не няюць, ваўкі ня выюць...* (№ 1037).

Рух суб'екта, як правіла, адбываецца па «гарызантальнай» мадэлі. Сюжэт большасці замоў можна апісаць формулай **AB** → **AC**, якая рэгіструе перамяшчэнне суб'екта з локуса «свайей» прасторы (**AB**) у локус «чужой» (**AC**). Пар.: *... устану я, благаславісь, умоюсь я расою, утрусь я прастолюнаю пялёнаю, пайду я з дзвер у дзверы, з варот у варота, выйду я ў чыстае поле...* (№ 1287). Вядома, што рух суб'екта амаль заўсёды адбываецца ў адным напрамку (зваротны шлях у «сваю» прастору ў тэкстах не апісваецца).

Аснову «**вертыкальнай**» прасторавай сістэмы складае супрацьпастаўленне **верх** — **ніз**, якое можа выступаць у замоўных тэкстах у некалькіх планах выражэння: 1) як абагульненне супрацьпастаўлення **неба** — **зямля**, дзе неба падаецца як «свая» тэрыторыя і выступае як станюўчы член апазіцыі; 2) абагульненне супрацьпастаўлення **зямля** — **апраметная**, у якім зямля звязваецца з верхам, са «свайей» тэрыторыяй і са станюўчым

для суб'екта значэннем, а апраметная — з нізам, «чужым», адмоўным. Гэтае супрацьпастаўленне можа рэалізоўвацца праз больш асобную апазіцыю **жыццё — смерць**; 3) абагульненне супрацьпастаўлення зямля — рай, якое з'яўляецца варыянтам апазіцыі **неба — зямля**.

Спалучэнне супрацьпастаўленняў **неба — зямля (рай — зямля)** і **зямля — апраметная** пабудавана такім чынам, што зямля з'яўляецца то першым станоўчым, то другім адмоўным членам супрацьпастаўлення: зямля і чалавек станюцца адзначаны ў параўнанні з апраметнай і мерцвякамі і адмоўна альбо нейтральна ў параўнанні з небам і багамі; 4) абагульненне апазіцыі **неба — апраметная**, якая ў замовах рэалізуецца: а) у наяўнасці дзвюх груп звышнатуральных істот, адна з якіх звязана з небам. Пар.: *...Святы Міхайла-арханел, нябесных сіл ваявода...* (№ 883), *... Як ведзьме не падымацца к мору і к сырой зямлі...* (№ 109), *... бо яна (хвароба) прыйшла ад чорта, але не з неба...* (№ 630); б) у сувязі месяца з апраметнай, дзе ён бачыў мерцвякоў, а потым расказвае пра гэта людзям, напрыклад: *... ці быў ты на тым свеце, а ці бачыў ты мёртвых?... — На тым свеце я бываў і ўсіх мёртвых відаў...* (№ 616); 5) падзел частак свету па паказчыку **верх — ніз**: поўнач і поўдзень.

Па «вертыкальнай» мадэлі таксама магчымы рух, але рухаюцца па «вертыкалі», як правіла, пасрэднікі і аб'екты замоў. Пар.: *Ішоў сам Гасподзь з неба са...* (№ 1119), *...будзь ты, вор, прокліт... у зямлю прэісподнію, за горы Араратскіі, у смалу кіпучую...* (№ 1337).

Суб'ект таксама можа перамяшчацца па «вертыкальнай» мадэлі, але гэтае перамяшчэнне толькі ўверх.

Такім чынам, супрацьпастаўленне **верх — ніз** у замовах можа рэалізоўвацца ў наступных бінарных апазіцыях: **неба — зямля, зямля — апраметная, рай — зямля, неба — апраметная, хрысціянін — нехрысць** (групы звышнатуральных істот), **вада — агонь** (сувязь з небам і апраметнай), **жыццё — смерць, поўдзень — поўнач**, прычым звычайна першыя члены гэтых карэляцый, звязаныя з верхам, успрымаюцца суб'ектам як «свая» прастора са станоўчым знакам, а іншыя члены, звязаныя ў свядомасці з нізам, — як «чужая» прастора з адмоўным пачаткам.

«Вертыкальная» мадэль суадносіцца з «гарызантальнай» праз шэраг атаясамліванняў. Па-першае, змацоўвае абедзве мадэлі падзел прасторавай сістэмы на два светы з супрацьлеглым значэннем: «сваё» і «чужое». Па-другое, наяўнасць агульнага члена — зямлі, які ўваходзіць у «вертыкальную» мадэль як абагульняючае паняцце ўсёй «гарызантальнай» падсістэмы. Па-трэцяе, атаясамліванне поўначы і захаду з нізам (як адмоўных членаў супрацьпастаўленняў), а усходу і поўдня з верхам (як станоўчых членаў). Па-чацвёртае, наяўнасць у гэтых дзвюх мадэлях агульных супрацьпастаўленняў: **вада — агонь, хрысціянін — нехрысць, вада — суша**; але вадзяная стыхія ў «гарызантальнай» мадэлі (мора, балота і г. д.) выступае ў большасці тэкстаў з адмоўным для суб'екта значэннем, а ў «вертыкальнай» мадэлі **мора-акіян** разумеецца больш пашырана, як стыхія, якая ахоплівае ўвесь сусвет, уключаючы неба, у дадзеным выпадку мора выступае як станоўчы член супрацьпастаўленняў **вада (мора) — суша, вада — агонь**. Другі член супрацьпастаўлення **вада — агонь** фігуруе з адмоўным знакам, таму што ў «вертыкальнай» мадэлі ён увязваецца з другім членам апазіцыі **зямля — апраметная**. У «гарызантальнай» мадэлі агонь успрымаецца як «добры» і «свой». Сустрэкаюцца замоўныя звароты да агню, звычайна з мэтай дасягнення ўзаемнай любові альбо вылячэння некаторых хвароб. З агнём у замовах даволі часта звязваюцца першыя члены супрацьпастаўленняў **правы — левы, усход — захад, доля — нядоля**. Вада ў «вертыкальнай» мадэлі свету можа выступаць у якасці прыродных ападкаў (дажджу, снегу). У «вертыкальнай» мадэлі пад сушай разумеецца зямля, якая, у залежнасці ад таго, членам якога супрацьпастаўлення (**неба — зямля, рай — зямля, зямля — апраметная**) з'яўляецца, разглядаецца то як станоўчая для чалавека, то як адмоўная.

У свядомасці суб'екта першы член апазіцыі хрысціянін — нехрысць звязваецца з небам («вертыкальная» мадэль) і з домам альбо тэрыторыяй вакол яго, а таксама са святымі месцамі: царквой, Рымам і г. д. («гарызантальная» мадэль), інакш кажучы, са «сваім» і станоўчым для чалавека, а другі член гэтай апазіцыі звязваецца з апраметнай («вертыкальная» мадэль) і з лесам, полем, гарой, морам, часам з домам (дамавік, дваравы), але з домам звязваюцца толькі звышнатуральныя істоты, якія прыносяць чалавеку карысць («гарызантальная» мадэль), нехрысць жа звязваецца з тым, што з'яўляецца «чужым» і «благім» для чалавека.

**II. Час.** Час у тэкстах замоў прадстаўлены наступнымі бінарнымі карэляцыямі: **раніца — вечар, дзень — ноч, поўнач — поўдзень** (часткі сутак), **вясна — зіма** (пары года), **сонца — месяц** (варыянт: **сонца — зара**).

Супрацьпастаўленне **дзень — ноч** даволі часта рэалізуецца ў замоўных тэкстах праз апазіцыю **сонца — месяц (сонца — зара)**. Пар.: *Зара зару занімаець, свету-сонца бажаець...* (№ 70), *...сцеражэць, беражэць, — у дзень на работкі, у ночкі на пасцелькі, пад красным сонцам, пад ясным месяцам...* (№ 76). З сонцам суб'ект звязвае, як правіла, станоўчы пачатак, а з захадам яго і з месяцам, зарой — адмоўны: пар. формулы адсылак у замовах: *...ідзі ж туды, ... дзе сонца не грэе, дзе пеўні не пяюць...* (№ 1065) і замовы ад зубнога болю, дзе з размовы чалавека з месяцам выяўляецца роля месяца як свяціла свету мёртвых. У замовах месяц уваходзіць таксама ў шэраг шкодных для чалавека прадметаў (мяртвяк, мядзведзь, дуб, крумкач і г. д.), напрыклад: *...цар маладзік на небі, цар арак на моры, цар дуб на зямлі... Ляжыць мяртвец у гробі...* (№ 600).

Другі член апазіцыі **дзень — ноч** надзяляецца адмоўным значэннем, якое падкрэсліваецца шэрагам замоў ад начніц, міфічных істот, якія робяць шкоду людзям і якіх за гэта адсылаюць у гражкі сырыя месцы (імхі, балоты, гнілыя калоды і г. д.): *...Божая маці, прыступіся нашаму дзіцяці начное выгавараці...* (№ 1148), *...Ляцелі сарокі через дзіцычы двор высокі, да ўхапілі... начніцы... да ўтанілі ў яр глыбокі...* (№ 1145), *...Цёмная ночка начніц парадзіла... яснае соўнійка дзень начынаець, начніц праганяець, дзянніц насылаець...* (№ 1130), *...Ссылайце, дзе пеўні не пяюць, сабакі не брэшуць, дзе людзі не ходзяць...* (№ 1162). З тэкстаў вынікае сувязь ночы з усім, што суб'ект успрымае як «чужое» для сябе з адмоўным значэннем, у адрозненне ад дня, які ўспрымаецца як «свой» і «добры». Ноч у замоўных тэкстах звязваецца са смерцю, благімі месцамі, вадой, цемрай, адмоўнымі міфічнымі істотамі, а дзень суадносіцца з жыццём, сонцам, чыстымі і сухімі месцамі, агнём.

Межамі паміж ноччу і днём выступаюць члены супрацьпастаўленняў **раніца — вечар, поўдзень — поўнач**, сімваламі якіх выступаюць чатыры (тры) зары, прадстаўленыя як сёстры, пар.: *...Жарка сонца, ясны месяц, тры зарыцы — родныя сястрыцы: вутрання зара, паўдзенная зара і вачэрняя...* (№ 889).

Супрацьпастаўленне **вясна — зіма** ўключае падвоеную сэнсавую нагрузку і ўспрымаецца пашырана, таму што пад вясной разумеецца час, які пачынаецца з змянення сонцавароту і канчаецца зборам ураджаю (вясна, лета, пачатак восені), а пад зімой — час, які заканчваецца зборам ураджаю, заміраннем прыроды і знімнім сонцаваротам (восень, зіма). Супрацьпастаўленне **вясна — зіма** непасрэдным чынам звязана з апазіцыяй **жыццё — смерць**, прычым вясна ўспрымаецца як сімвал жыцця, а зіма — смерці, што прывязвае карэляцыю **вясна — зіма** да апазіцыі **свой — чужы, добры — блгі**.

Такім чынам, усе часавыя паказчыкі (як і прасторавыя) можна падзяліць на групы: 1) «сваё» са станоўчым знакам (*раніца, дзень, поўдзень, вясна, сонца*); 2) «чужое» з адмоўным знакам (*вечар, ноч, поўнач, зіма, месяц, зара*). Такі падзел цесна звязаны з супрацьпастаўленнямі зямля —

**апраметная, хрысціянін — нехрысць, жыццё — смерць, вада — агонь, добры — блягі, доля — нядоля, унутраны — вонкавы.**

**III. Прастора і час.** Прасторавую і часавую сістэмы ў адно цэлае звязваюць агульныя рысы:

1. Перамяшчэнне суб'екта ў прасторавай і часовай сістэмах непасрэдна звязваецца з супрацьпастаўленнямі **свой — чужы, добры — блягі (адмоўны — станоўчы)**, на аснове якіх складаецца замоўны тэкст, утвараючы два светы з супрацьлеглымі знакамі — «свой» («+») і «чужы» («-»).

2. Атаясамліванне сутачнага цыкла (раніца — поўдзень — дзень — вечар — поўнач — ноч) з чатырма часткамі свету (усход — поўдзень — захад — поўнач).

Роля Усходу і ў прыватнасці ўсходу сонца (раніцы) адлюстравана ў шматлікіх замовах. З Захадам у шэрагу тэкстаў атаясамліваецца заходзячае сонца (вечар), няшчасце. Супрацьпастаўленне **поўдзень — поўнач** практычна паўтарае апазіцыю **ўсход — захад**, толькі першы член карэляцыі (поўдзень) звязваецца з днём, вясной, цеплынёю, а другі — з месяцам, ноччу, поўначчу.

3. Атаясамліванне Поўначы, Захаду (часткі свету), а таксама зімы, ночы, поўначы з нізам; Поўдня, Усходу (часткі свету), дня, раніцы, поўдня (час) з верхам (сувязь с супрацьпастаўленнямі зямля — **апраметная, хрысціянін — нехрысць**).

4. У мадэлі свету часавыя апазіцыі **дзень — ноч, раніца — вечар, поўдзень — поўнач** цесна звязаны з прасторавымі, асабліва з апазіцыяй **унутраны — вонкавы**, якая ў замоўных тэкстах часцей за ўсё рэалізуецца прасторавай карэляцыяй **дом — лес (поле, вада, гара і г. д.)**. Знаходжанне чалавека ўнутры дома альбо па-за ім рэгламентуецца часам. Для суб'екта небяспечны **ноч, цемра, холад**, таму ён мае неабходнасць хавацца ў закрытым доме **ноччу, вечарам, узімку**, а выходзіць з дому **днём, раніцай, вясной**. Для бяспечнасці дзверы дома **ноччу, увечары** павінны быць зачынены, што дае магчымасць абараніць сябе ад благага. Такім чынам, часавыя апазіцыі звязваюцца таксама з супрацьпастаўленнем **адкрыты — закрыты**.

Такім чынам, замоўныя тэксты выразна адлюстроўваюць падзел у свядомасці чалавека прасторы і часу, а таксама чалавечага калектыву на «сваё» добрае і «чужое» благае.

<sup>1</sup> Пад дзвухароднай мадэліруючай сістэмай разумеецца сістэма, якая на аснове мовы (першаснай сістэмы), атрымлівае дадатковую другасную структуру (у даленым выпадку — фальклорнага і этнічнага тыпу).

<sup>2</sup> Замовы. Мн., 1992. (Далей у тэксце ўказваецца нумар замовы).

Н.Я. КАСЦЕВІЧ

## АСОБА Ў ПАЭТЫЧНАЙ СПАДЧЫНЕ АКМЕІСТАЎ

Ідэалам чалавека акмеісты лічылі «першапачаткоўца Адама», якога хацелі бачыць жыццярэдасным, шчырым, моцным і разумным. Такім чынам яны імкнуліся адродзіць веру ў моц так званай здаровай чалавечай прыроды. Напрыклад, М. Зянкевіч, звяртаючыся да самых «вытокаў быцця», апісваючы экзатычных жывёл, першабытную прыроду, перажыванні першабытнага чалавека, думае пра таямніцы нараджэння жыцця ў стыхіі зямных нетраў, эстэтызуе першародства бацыл, ніжэйшых арганізмаў, якія нарадзіліся ў першабытнай прыродзе («Человек», «Махайродусы», «Темное родство»). Акмеістычны Адам — чалавек прыроды, і таму паэты, як і Адам, на думку С. Гарадзецкага, павінны нанова адчуць характаво зямнога быцця (Аполлон. 1913. № 3. С. 32).

Імкнучыся абмежаваць чалавечае жыццё фізічным, паэты-акмеісты сцвярджалі сэнсуалістычны падыход да рэчаіснасці: жыць — значыць

атрымліваць асалоду. Вясёлая лёгкасць бяздумнага жыцця пранізвае многія творы М. Кузміна. Вось што ён піша ў вершы «Любовь этого лета»:

Где слог найду, чтоб описать прогулку,  
Шабли во льду, поджаренную булку  
И вишен спелых сладостный агат!  
Далек закат, и в море слышен гулко  
Плеск тел, чей жар прохладе влаги рад<sup>1</sup>.

Крэда Г. Іванава выражана ў першым вершы зборніка «Вереск» (1916):

Мы скучали зимой, влюблялись весной,  
Играли в теннис мы жарким летом...  
Теперь летим под медной луной,  
И осень правит кабриолетом.

Паэт з захапленнем прымае жыццё і цалкам задаволены ім. Прызначэнне чалавека на зямлі акмеісты першапачаткова бачылі ў тым, каб пражыць спакойна, бяздумна, адмяжоўваючыся ад грамадскіх клопатаў і чалавечых пакут. Свой эстэтычны ідэал М. Гумілёў дэклараваў у санеце «Дон Жуан»:

Моя мечта надменна и проста:  
Схватить весло, поставить ногу в стремя  
И обмануть стремительное время,  
Всегда лобзая новые уста<sup>2</sup>.

У «Колчане» М. Гумілёў сцвярджаў аўтаномнасць і элітарную духоўную незалежнасць мастака ад сучаснасці:

Я вежлив с жизнью современною,  
Но между нами есть преграда,  
Все, что смешит ее, надменную,  
Моя единая отрада... (233)

Але, абвяшчаючы радаснае ўспрыняцце свету, некаторыя паэты-акмеісты сцвярджалі дарэмнасць чалавечага жыцця перад тварам смерці. Таму шмат вершаў акмеістычных зборнікаў пранізана песімізмам і бязвыпаднасцю. Напрыклад, у вершы Г. Іванава «Ничего не вернуть» чытаем:

Ничего не вернуть. И зачем возвращать?  
Разучились любить, разучились прощать.  
Забывать никогда не научимся...  
Спит спокойно и сладко чужая страна.  
Море ровно шумит. Наступает весна  
В этом мире, в котором мы мучимся<sup>3</sup>.

У прадмове да паэмы «Возмездие» А. Блок празорліва адзначаў, што лозунгам акмеізму «быў чалавек, але нейкі ўжо іншы чалавек, зусім без чалавечнасці, нейкі «першапачатковы Адам». У «звярынасці» і вяртанні да першабытнага Адама акмеісты бачылі выйсце з сімвалістычнай «неўрастэніі», калі пакланенне цёмнаму, дрымучаму вяло да надрыўных матываў. Так, В. Мандэльштам пісаў:

Я вижу месяц бездыханный  
И небо мертвенной холста,  
Твой мир, болезненный и странный,  
Я принимаю, пустота!<sup>4</sup>

Але было і іншае. Тая ж А. Ахматава, напрыклад, сваёй «чалавечнасцю» яўна адыходзіла ад «першапачаткоўца-Адама» (адно са сведчанняў супярэчанняў акмеізму). Ранняя паэзія А. Ахматавай прадказала яе надзвычайны дар адкрыцця чалавека. Яе герой яшчэ не валодаў шырокімі гарызонтамі, але быў сур'ёзны, шчыры і ў малым. І галоўнае — паэтэса любіла чалавека, верыла ў яго духоўныя сілы і здольнасці (вершы «Так не зря мы беседовали», «Новогодняя баллада», «Не с теми я, кто бросил землю» і інш.).



Такім чынам, зрабіўшы спробу стварыць канцэпцыю асобы, якая выступае супраць рэфлексіі і неўрастанні, акмеісты апынуліся спачатку даляка ад вырашэння гэтай задачы. Спатрэбіўся час, каб М. Гумілёў узяў праблему культуры моцнага чалавека, моцнага не толькі целам, але і духам. На вобразах моцных людзей паэта, натуральна, адбіліся і асабістыя якасці Гумілёва-чалавека.

Вядома, што ён не вылучаўся фізічнай сілай, але валодаў надзвычайнай воляй. Маска канквістадора (чалавека, які не толькі адкрывае новы, незвычайны рамантычны свет, але і стварае яго) была спробай любой цаной сцвердзіць сябе, і не толькі сцвердзіць, але і зрабіць сябе, насуперак асяроддзю і ўласным нявыйгрышным фізічным дадзеным. Справа ў тым, што ў юнацтве і пазней М. Гумілёў, па ўспамінах людзей, якія яго добра ведалі, быў непрыгожы і непрывабны: выцягнутая галава, невыразныя рысы твару, тоўстыя бледныя вусны, бяклыя валасы, касаватыя вочы, шапялявасць.

Канквістадоры і мараплаўцы Гумілёва маюць ярка выражаную ідэйную фізіяномію. Пра гэта дастаткова ясна сведчаць вершы цыкла «Капітаны» (зб. «Жемчуга»). «Капітаны» — адкрывальнікі новых зямляў, «для кого не страшны ураганы», «чья не пылью затерянных хартий, — солью моря пропитана грудь, кто иглой на разорванной карте отмечает свой дерзостный путь».

Или, бунт на борту обнаружив,  
Из-за пояса рвет пистолет,  
Так что сыллется золото с кружев,  
С розоватых брабантских манжет (166).

Сваіх мараплаўцаў з «острым уверенным взглядом», якія ўціхамірваюць «бунт» на борце карабля, М. Гумілёў супрацьпастаўляе тым, у каго грудзі насычаны «пылью затерянных хартий». Гэтая мімаходам кінутая, але надзвычай характэрная для паэта думка з'яўляецца паказальнай. Моцная асоба, правадыр, які рашуча распраўляецца з усялякімі бунтарамі і «дзікунамі», які трымае сваіх падначаленых у цвёрдых руках, — вось яго герой. Такім яму здаецца Калумб у паэме «Открытие Америки». Гумілёў звяртаецца да класічных вобразаў, і яны атрымліваюць іншае філасофскае тлумачэнне. Здавалася, што можна ўбачыць у вобразе Дон Жуана? Пра яго ўжо былі напісаны дзесяткі твораў. Але паэт знаходзіць свой ракурс і паказвае пакуты душы стомленага чалавека:

Я вспоминаю, что ненужный атом,  
Я не имел от женщины детей,  
И никогда не звал мужчину братом (158).

Пачаўшы «Путь конквистадров» з апявання тэмы вандраванняў, М. Гумілёў у «Жемчугах» працягвае яе: вандроўнік даходзіць да пераасэнсавання пачуцця Радзімы. Нягледзячы на знешнюю стракатасць тэм, у зборніку ёсць адзіны стрыжань. Ім з'яўляецца муза вандраванняў. Паэт апявае мужнасць і незалежнасць. Час няўмольна цячэ, і канквістадор састарэў («Старый конквистадор»), але тым не менш смерць ён сустракае горда і смела, як сапраўдны воін:

Как всегда был дерзок и спокоен  
и не знал ни ужаса, ни злости,  
Смерть пришла, и предложил ей воин  
Поиграть в изломанные кости (143).

М. Гумілёў адыходзіць ад сімвала, у многім парушае заповеты сімвалізму. Разам з формай распрацоўвае змест, ствараючы свой паэтычны кодэкс гонару. Ён бунтуе. Верш «Орел» апавядае пра тое, як гордая птушка палічыла за лепшае смерць у палёце да сонца, чым тленне на зямлі. Арол ірвецца да асляпляльнага і пагібельнага святла:

Его зачаровала вышина  
И властно превратила сердце в солнце.  
Он умер, да! Но он не мог упасть,  
Войдя в круги планетного движенья,  
Бездонная внизу зияла пасть,  
Но были слабы силы притяженья (146).

Герой вышэй за смерць, подзвіг варты вечнай славы. Гэтыя думкі развіваюцца ў многіх вершах зборніка «Жемчуга».

Інакш ацэньвае паэт і ідэі ніцшэанства. Заратустра першага зборніка пайшоў незваротна, яго замяніў Адысей — не заваявальнік, а вандроўнік, які абвясчае ў трыпціху «Возвращение Одиссея»:

Ну, собирайся со мною в дорогу,  
Юноша светлый, мой сын Телемах,  
Надо служить беспощадному богу,  
Богу Тревоги на черных путях (164).

Савецкая крытыка ў асноўным прадузята адносілася да акмеізму. Напрыклад, калі А. Дымшыц адзначае, што «Мандэльштам у адрозненне ад Гумілёва, які бачыў у «звярыным пачатку» асновы сучаснага звышчалавека, не ідэалізаваў самотнае і «звярынае», пісаў, што «цёмная звярына душа» не толькі «добрая», але і «сумная», то А. Волкаў сцвярджае, «што адмаўленне ад культурнасці, арыентацыя на «звярынае» — адзін з тэзісаў акмеізму»<sup>5</sup>. Тут вузкае тлумачэнне радкоў заснавана на жаданні падпарадкаваць творчасць таго ж Мандэльштама тэзісам акмеізму. А. Волкаў ігнаруе тое, што «адмаўленне ад культурнасці» было характэрна толькі для В. Нарбута і М. Зянкевіча на першапачатковым этапе, увогуле ж акмеізм шанавалі імёны Шэкспіра, Рабле, Війона. Да гэтых трох імёнаў М. Гумілёў далучаў імя Т. Гацье. У паэзіі парнасца Тэафіля Гацье Гумілёў бачыў праяву «шчырасці», якая дэкларавалася акмеістамі. Адсюль яго заклік вызваліць «пазнанне Бога» ад непазнавальнага, аддаць перавагу адчуванню непрыгажосці і паўнаты зямнога, якое ўключае ў сябе эстэтычна роўня каштоўнасці: «і Бога, і загану, і смерць, і бяссмерце». М. Гумілёў патрабаваў ад літаратуры прыняцця рэчаіснасці. «Непазнавальнае, па самому сэнсу гэтага слова, нельга пазнаць. ...Усе спробы ў гэтым накірунку нецнатлівыя... Заўсёды памятаць пра непазнавальнае, але не зневажаць сваёй думкі аб ім больш-менш верагоднымі здагадкамі — вось прынцып акмеізму»<sup>6</sup>.

М. Гумілёў дапускае тым не менш магчымасць для мастака падыходзіць да самай мяжы «непазнавальнасці», і ў большай ступені там, дзе мы сутыкаліся з чалавечай псіхікай, таямніцамі пачуццяў і ўзрушанасцю духа. Але ніякай «неўрастанні»: аб'ектыўнасць, цвёрдасць і мужнасць — вось рысы асобы мастака-акмеіста.

Такім чынам, пазіцыя паэта-жраца і прарока ў акмеістаў зніжаецца да пазіцыі майстра мастацкай формы. Акмеісты адмовіліся ад культуры паэта і «рызыкуючага», якому «усё дазволена», хоць «моцны чалавек» С. Гарадзецкага і часткова М. Гумілёва атрыманы ў спадчыну ад сімвалістаў. Сіла і смеласць уяўляліся Гумілёвым у форме вайскай доблесці (ваін і вандроўнік)<sup>7</sup>. Мандэльштам мог зразумець толькі цвёрдасць таго, хто адстойвае сваю веру. Значыцца, акмеізм даў нам самых разнастайных лірычных герояў (канквістадора М. Гумілёва, які прапанаваў смерці «пагуляць у паламанья косці»<sup>8</sup>, героя В. Мандэльштама, які адстойвае сваю веру, «Адама» С. Гарадзецкага, рашучага і моцнага, героя М. Зянкевіча, які зразумеў «утоенае адзінства жывой душы, тупога рэчыва, які адчуў сябе зверам, пазбаўленым і кіпцюроў, і смерці»<sup>9</sup>, сур'ёзнага, шчырага і ў малым чалавека А. Ахматавай). Абапіраючыся на адзінства ўсіх гэтых вышэй названых якасцей, М. Гумілёў удала зрабіў спробу стварыць асобу, моцную і духам і целам. Адсюль — разнастайнасць лірычных «я» ў вершах акмеістаў і, у прыватнасці Гумілёва, разнастайнасць масак і абліччаў, у якіх выступае паэт: «канквістадор», «заваявальнік», «стралок» і г. д.

Усе гэтыя «я» інтэгруюцца ў вобразе героя-чалавека, які стаіць над на-тоўпам, ганарліўца, вандроўніка, што кінуў выклік усяму свету, што-дзённасці з вышыні сваёй абранасці.

Дарма абвінавачвала крытыка 60-х гг. М. Гумілёва ў тым, «што ў яго вершах не адчуваецца галоўнага, без чаго паэзія проста не можа існаваць, — асобы самога паэта, яго чалавечага твару, яго жывой душы»<sup>10</sup>. Але гэта не так. Менавіта Гумілёў даў нам новы тып асобы, які ўвабраў усе лепшыя рысы сапраўднай чалавечай асобы.

<sup>1</sup> Кузмин М. Избранные произведения. Л., 1990. С. 22.

<sup>2</sup> Гумилев Н. Стихи-поэмы. Тбилиси, 1989. С. 157. У далейшым старонкі гэтага выдання ўказваюцца ў тэксте (пад вершамі).

<sup>3</sup> Иванов Г. Стихотворения. Третий Рим. Петербургские зимы. Китайские тени. М., 1989. С. 97.

<sup>4</sup> Мандельштам О. Соч. В 2 т. М., 1990. Т. 1. С. 80.

<sup>5</sup> Дымишиц А. // О. Мандельштам. Стихотворения. Л., 1973. С. 15; Волков А. Русская литература XX в. М., 1970. С. 419.

<sup>6</sup> Гумилев Н. // Аполлон. 1913. № 1. С. 44.

<sup>7</sup> На думку С. Аверанцава, ідэал безупыннага гераічнага самапраўлення ў паэзіі Гумілёва па сваёй сутнасці з'яўляецца ўтапічным.

<sup>8</sup> Гумилев Н. Посмертный сборник. Пг., 1922. С. 69.

<sup>9</sup> Зенкевич М. Дикая Порфира. СПб., 1912. С. 19.

<sup>10</sup> Орлов Вл. // Вопросы литературы. 1966. № 10. С. 130.

Л. К. ТАРАСЮК

## «ВОЛЬНЫЯ ДУМЫ» М. БАГДАНОВІЧА

«Вольныя думы» — паэтычны цыкл Максіма Багдановіча з яго кнігі «Вянок» (1913). Складаецца з сямі вершаў і ўступу-чатырохрадкоўя, своеасаблівай уверцюжы. У кнізе ён змешчаны ўслед за цыклам «Думы» і ў пэўным сэнсе працягвае і развівае яго філасофска-рэфлексійную лінію, скіраванасць да анталогічных, быццёвых праблемаў, а таксама ўласна эстэтычных. Пры гэтым «Вольныя думы» засведчылі большую свабоду ад усталяваных у беларускай паэзіі эстэтычных прыныцаў і пэўных трафарэтаў, большую адкрытасць агульнаеўрапейскаму літаратурнаму працэсу. Цыкл «Вольныя думы» немагчыма зразумець па-за складаным (прамым і апасродкаваным) уплывам заходнеўрапейскай і рускай паэзіі, які ўключаў у сябе таксама момант мастацкай палемікі.

Ужо эпіграфам да першага верша «Уступ» пазначаны выхад паэта на шырокія літаратурныя абсягі. Цытата з Г. Гейнэ набывае ў кантэксце цыклу значэнне не толькі скразной паэтычнай ідэі, але і сувязі паэзіі Багдановіча з мастацкім вопытам іншанацыянальнага характару: нямецкай класікай XIX ст., творчасцю французскіх сімвалістаў і рускіх паэтаў канца XIX — пачатку XX ст. Увесь гэты складаны мастацкі кантэкст адчуваецца падспудна, на глыбіні паэтычнага зместу вершаў Багдановіча і шмат у чым вызначае мастацкую логіку цыклу, хоць не акрэслівае яе цалкам.

Багдановіча прывабіла парадаксальнасць гейнаўскага паэтычнага выказвання: «Мая горыч вынікае толькі з горычы майго чарніла, а калі ёсць у мяне атрута, то гэта нішто іншае, як проціяддзе». Гэтая думка, што афарыстычна інтэрпрэтавана ў вершы «Уступ» («хваробы лечаць і атрутамі»), прыводзіла паэта да змястоўнай шырыні спазнання жыцця ў яго самых разнастайных з'явах, нават неэстэтычных на першы погляд.

Усведамляючы ўнутраную супярэчнасць самога творчага працэсу, пэўную абмежаванасць творчай свабоды мастака — абмежаванасць усталяванымі мастацкай практыкай эстэтычнымі нормамаі, — Багдановіч свя-дочна імкнуўся пазбыцца своеасаблівых «путаў», якія адчувае паэт, ствараючы адметную мастацкую рэальнасць. Адсюль жаданне паэта цалкам даверыцца свайму творчаму сумленню і інтуіцыі: «Я думы, путамі не скутыя, // Тут перад вамі вываджу» («Уступ»).

Яшчэ ў папярэднім цыкле «Думы» Багдановіч пісаў пра сілу мастацкага спазнання, якое дазваляе ў будзённай, нават грубай рэчаіснасці ўбачыць не выяўленую да часу эстэтычную якасць, своеасаблівы рэзерв характа: «Калі ў дух мой западзе і заварушыцца // Там кавалак грубага жыцця, — // У жомчуг звернецца ён сілай пачуцця!»<sup>1</sup>. Гэтая пазітыўная, духоўна-творчая ідэя мастацкага спазнання прынцыпова супрацьстаяць эстэтызацыі «кветак зла» (вобраз Ш. Бадлера), уплыў якой, хоць і з агаворкамі, прызнавалі даследчыкі Багдановіча. Да таго ж у беларускай эстэтычнай сістэме «кавалкі грубага жыцця» не маюць такой выразнай «неэстэтычнай» афарбоўкі, як у французскай. «Кветкі зла» ў Бадлера сімвалізуюць непераадольнасць пачварных пачаткаў рэчаіснасці, у Багдановіча ж «кавалкі грубага жыцця» ўключаюцца ў мастацкую сістэму яго паэзіі ў значэнні першапрычыны і стымулу духоўнага пошуку і маральнага абнаўлення чалавека.

Такія ж «кавалкі грубага жыцця», як ластаўчынае гняздо, злепленае «з броду», ці «спеў» жаб — апорныя вобразы ў першых вершах цыклу «Вольныя думы». Гэтыя вершы і выяўляюць парадаксальнасць, нечаканасць погляду на свет, пра якія Багдановіч заяўляе самім эпіграфам. Так, гняздо прыгожых ластавак, злепленае з броду («Гутарка з паненкамі»), — у гэтым парадаксальным на першы погляд факце акцэнтуюцца ўвага на жыццёва-рэальнай прыродзе эстэтычных уяўленняў. І ў той жа час нельга не заўважыць тут тыпова гейнаўскую іронію, адкрытае пацвельванне з прымітыўна-абывацельскіх эстэтычных ацэнак, з ідэалізацыі самой сутнасці прыгожага.

У вершы «Вы кажаце мне, што душа у паэта...» парадаксальнасць параўнання творчага працэсу са «спевам» жаб ёсць форма ўнутранай палемікі па кардынальных эстэтычных праблемах. Сутнасць прыгожага, прырода мастацкага таленту могуць асэнсоўвацца праз адмаўленне павярхоўнай экзальтацыі: «Вы кажаце мне, што душа у паэта, // Калі спараджае ён дзіўныя вершы, // Нябесным агнём абарэта, // І ў час той між людю ён — першы...» (С. 129). Іранічны контраргумент Багдановіча: «пекна спяваюць і жабы» — не прэтэндуе на характарыстыку творчага працэсу як такога. Таму, відаць, не мае рацыі А. Лойка, калі інтэрпрэтуе Багдановіча: «Паэт — звычайная з'ява ў прыродзе, настолькі ж звычайная, як спеў жаб...<sup>2</sup> Аднак нельга прыняць і «рэабілітацыю» Багдановіча, якую дае М. Стральцоў: «Не прыроўнівае паэт «творчы працэс» да гэтага спявання, а, наадварот, абражаецца магчымасцю такога параўнання...»<sup>3</sup>

Эстэтычная пазіцыя Багдановіча больш мнагазначная, яна выключае спасціжэнне творчага працэсу логікай простага параўнання або адмаўлення. Багдановіч рэдка карыстаўся паэтыкай парадоксаў, іранічным падтэкстам, аднак у «Вольных думках» не абыходзіцца без іроніі, без насмешкі над уяўнымі апанентамі, «панамі» і «паненкамі», далёкімі ад жыцця і ад мастацтва. «Вы, панове...» — сама форма звароту паэта да гэтых апанентаў мае пэўную ацэначную афарбоўку, асабліва ў творы «Вы, панове, пазіраеце далёка...», дзе асуджаюцца антыдэмакратызм і негуманнасць пэўных слаёў грамадства.

Вершы Багдановіча з пастаноўкай эстэтычных праблемаў «палемічна накіраваны супраць ідэалістычнага тлумачэння сутнасці мастацкага генія», — лічыць У. Конан. «Страла, пушчаная пісьменнікам, выдавочна была накіравана супраць ідэалістычнай тэорыі мастацкай творчасці як праявы «боскага агню», узвышанага, недаступнага для астатняга чалавечтва «экстаза»<sup>4</sup>. У кантэксце канкрэтнага твора гэтая думка заслугоўвае ўвагі. Багдановіч, вядома, не адмаўляў прысутнасці «божай іскры» ў вялікім таленце як своеасаблівай высокай духоўнасці і яркага душэўнага гарэння, ён паэтызаваў асобу творцы, што пакідае пасля сябе зорны след, «усіх чаруючы светлам сваім» («С. Е. Палуяну»). Але сам факт «спявання», на думку паэта, не ёсць з'ява творчасці.

Як паэт інтэнсіўнага мастацкага пошуку і значнага творчага дыяпазону, Багдановіч быў чуйны да навейшых павеваў мастацкай думкі. Клопат пра нацыянальную самабытнасць беларускай літаратуры спалучаўся ў ім з неабходнасцю далучэння да здабыткаў агульначалавечай культуры, у тым ліку яе сучасных з'яў. Мадэрнісцкая літаратура, у прыватнасці паэзія сімвалізму і акмеізму, мела пэўны ўплыў на творчасць Багдановіча, асабліва ў галіне паэтыкі. У цыкле «Вольныя думы» гэты ўплыў выявіўся больш глыбока, нават на ўзроўні светаадчування (хоць і не датычыць светапоглядных асноваў творчасці). І гэта невыпадкова, паколькі эпоха пачатку ХХ ст. з яе гістарычнымі катаклізмамі, узлётам і ўпадкам чалавечага духу не магла не нараджаць роднасных драматычных адчуванняў.

Паэзію Багдановіча амаль не закранае крызіс гуманістычных каштоўнасцяў, які зведала літаратура дэкадансу, але ў «Вольных думках» паэт прыходзіць да пастаноўкі пытанняў, блізкіх па сэнсу да пытанняў рускіх сімвалістаў: куды ісці? дзеля чаго? Пэўную пераклічку верша Багдановіча «Шмат у нашым жыцці ёсць дарог...» з некаторымі творамі Д. Меражкоўскага адзначае ў манаграфіі «Максім Багдановіч» А. Лойка. Увогуле ж матывы разгубленасці, нявер'я ў чалавечыя сілы прагучалі ў гэты час і ў моцнай сваім дэмакратычным пафасам беларускай літаратуры, напрыклад: у Янкі Купалы: «Пытаньня злога не пазбыцца, // Як мара бледная, стаіць: // Куды ісці? за што ўчапіцца? // Якім багам паклоны біць?»<sup>5</sup> Трывожным сэнсам напоўнены і радкі Багдановіча: «Была калісь пара: гучэла завіруха // І замяла маёй мінуўшчыны сляды. // Усціхла ўжо яна... Плывуць у даль гады, // А ўсё не б'юцца скрыдлы духа: // Куды цяпер ісці? Куды?» (С. 132).

Страта духоўных арыенціраў і ўвогуле гуманістычнай перспектывы знайшла адлюстраванне ў вершы Багдановіча «Мы доўга плылі ў бурным моры...» Крушэнне карабля, які звяраў свой курс па зорах і «сеў на скалы ў змрочным моры», сімвалізуе паражэнне чалавека перад падманным бляскам ідэалаў, якія не спраўдзіліся, — у гэтым бачыцца пэўная сувязь з грамадска-палітычнай і духоўнай сітуацыяй пасля паражэння рэвалюцыі 1905—1907 гг. Паэт паказвае бездапаможнасць чалавека перад фатальнай сілай зла і абставінаў: «І бестрывожна бачаць зоры, // Як тонуць людзі з карабля» (С. 131).

Аднак пры гэтым ідэйна-вобразным збліжэнні з рускай паэзіяй свайго часу ў Багдановіча няма той пагарды і халоднай адчужанасці ад чалавека, якія культываваліся літаратурай розных мастацкіх кірункаў. За знешняй стрыманасцю інтанацыяў у гісторыі з крушэннем карабля ў Багдановіча можна адчуць затоены боль чалавека аб нязбыўна чалавечым. Гэтае пачуццё найбольш адкрыта выказана ў папярэднім вершы цыклу: «К тым, каго жыццё заціснула глыбока // Уніз, у норы падзямельныя пад Вамі, // Вы, панове, хоць і бачыце далёка, // Загляніце ў душы — студні са слязамі» (С. 130).

Адштурхоўваючыся ад пэўнай думкі, вобраза, інтанацыі, падказаных творчасцю іншых паэтаў, Багдановіч развівае іх у самастойную паэтычную карціну зусім новай, адметнай мастацкай і філасофскай вартасці. Да прыкладу, пачатак верша «Мне снілася» («Усё вышэй і вышэй я на гору ўзбіраўся, // Падымаўся да сонца, што дае нам цяпло») успрымаецца як прамое наследаванне К. Бальмонту: «Чем я вышэ взохдил, тем светлее сверкалі, // Тем светлее сверкалі выси дремлющих гор»<sup>6</sup>. Але калі ў Бальмонта гордае і адзінокае ўзвышэнне да нябеснага свяціла з'яўляецца ўзвышэннем індывідуалістычнай свядомасці, сімвалам адарванасці ад зямнога быцця, то Багдановіч імкнецца назад да чалавека, да зямлі, дзе адчувае сябе ўтульней і цяплей («І, пануры, стамлены, ўніз пайшоў я снягамі, — // Сонца там хоць і далей, але грэе цяплей!»<sup>7</sup>). Дарэчы, вытокі паэтычнага матыву «ўзыходжання» У. Конан знаходзіць у Ф. Нішэ<sup>8</sup>.

У заключным вершы цыклу з яго песімістычнымі матывамі марнасці чалавечага існавання («Шмат у нашым жыцці ёсць дарог, // А вядуць яны

ўсе да магiлы») адчуваецца найбольшая залежнасць паэта ад мадэрнісцкiх плыняў, хоць пэўны грунт гэтыя матывы мелi і ў рэальным жыццi, у настроях самога паэта. Але ў вынiку выдавочнай арыентацii Багдановiча на тагачасную мастацкую практыку паэтаў рознай iдэйна-творчай пазiцыi і эстэтыкi фiласофская аснова твора ўступала ў супярэчнасць з усёй змястоўнай гуманiстычнай канцэпцыяй творчасцi паэта, з яго iдэйай паўнаты і цэльнасцi жыцця. Багдановiч і сам адчуваў гэта, таму ён досыць крытычна ставiўся да ўласных вершаў, напісаных пад уплывам iншай лiтаратурнай традыцii. У лiсце ў рэдакцыю «Нашай нiвы» ад 29 лiпеня 1912 г. ён пісаў: «Ва ўсякiм разе пераклады з Верлена больш вартыя друку, чым гэтыя трафарэты, да лiку каторых трэба прылісаць і верш «Шмат у нашым жыццi ёсць дарог»<sup>9</sup>.

Што ж значылі «Вольныя думы» ў творчасцi Багдановiча? У гэтым паэтычным цыкле, як і ў многiх iншых творах, увасаблялася iдэя далучэння беларускай лiтаратуры да шматграннага мастацкага вопыту сусветнай лiтаратуры праз развiццё яе iдэй, матываў і вобразаў, паэтычна асэнсоўвалiся складаныя эстэтычныя праблемы. У змястоўным плане невялiкi паэтычны цыкл выяўляў маштабнасць і дыялектычную супярэчнасць спасцiжэння фiласофii жыцця. «Паэт мужна праходзiць горкi шлях пошуку iсцiны, зазiраючы ў такія глыбiнi і супярэчнасцi быцця, куды наша паэзія яшчэ не адважвалася зiрнуць»<sup>10</sup>.

«Вольныя думы» належаць да фiласофска-медытатыўнай лiрыкi. Пераважае дакладнасць паэтычных вобразаў, аўталагiчная мова спалучаецца са змястоўнай метафарычнасцю («ў душы гарыць агонь нуды, — пануры, чорны»), спакойная рэфлексія — з эмацыянальнасцю зваротаў, пытальных і клiчных iнтанацыяў. Рытміка-метрычная аснова цыклу досыць разнастайная: класiчныя ямб, харэй, анапест, амфiбрахiй. Маналагiчная кампазіцыя вершаў ускладняецца дыялогам.

<sup>1</sup> Багдановiч М. Поўны збор твораў: У 3 т. Мн., 1991. Т. 1. С. 124. Далей спасылкi на гэты выданне даюцца ў тэксте.

<sup>2</sup> Лойка А. Максім Багдановiч. Мн., 1966. С. 83.

<sup>3</sup> Стральцоў М. Загадка Багдановiча. Мн., 1969. С. 103.

<sup>4</sup> Конон В. М. Демократическая эстетика Белоруссии. Мн., 1971. С. 114.

<sup>5</sup> Купала Я. Збор твораў: У 7 т. Мн., 1973. Т. 3. С. 85.

<sup>6</sup> Антология русской лирики первой четверти XX века. М., 1991. С. 29.

<sup>7</sup> Багдановiч М. Поўны збор твораў. Т. 1. С. 133.

<sup>8</sup> Конон У. Свято паэзіi і ценi жыцця. Мн., 1991. С. 144—145.

<sup>9</sup> Багдановiч М. Збор твораў: У 2 т. Мн., 1968. Т. 2. С. 499.

<sup>10</sup> Чабан Т. // Багдановiч М. Поўны збор твораў. Т. 1. С. 506.

К. А. МЕЛАНЫНА

## АСАБЛІВАСЦІ ЎВАСАБЛЕННЯ ТЭМЫ ЧАСУ Ў ТВОРЧАСЦІ А. І. УВЯДЗЕНСКАГА

Катэгорыя часу — адна з асноўных, з тых, што азначаюць светапогляд пісьменніка, увасабляюць (разам з катэгорыяй прасторы) яго «космас». Яна носiць фiласофскi характар і можа iснаваць як праблема творчасцi ці як зерне паэтыкi. У Аляксандра Увядзенскага яна прысутнічае амаль ва ўсiх творах, ці як простае зазначэнне, ці як асноўнае пытанне. Безумоўна, Увядзенскi не першы, хто звярнуўся да гэтай тэмы, але ж яго падыход, які заснаваны на iндыўдуальным светаўспрыманнi, вельмі спецыфічны.

Зыходзячы з таго, што «наша логика и наш язык не соотнотствуют времени ни в каком, ни в элементарном, ни в сложном понимании»<sup>1</sup>, Увядзенскi дыскрэдытуе ўвесь рад значэнняў, якія замацавалiся ў чалавечай свядомасцi за паняццем часу.

Увядзенскi адмаўляе магчымасць даць азначэнне часу як працягласцi чаго-небудзь, што вымяраецца iмгненнямі, хвiлінамі, гадзiнамі, прымаючы за рэальную з'яву iснаванне толькi аднаго мiгу, цяперашняга. «Прежде чем прибавится новая секунда, исчезнет старая» (Т. 1. С. 83), а з прычы-

ны таго, што нельга параўнаць існуючае з ужо неіснуючым, — немагчыма казаць аб роўнасці прамежкаў і, такім чынам, аб падліку часу. Акрамя таго, каб які-небудзь адрэзак часу было магчыма назваць гадзінай, патрэбна, каб ён валодаў пэўнай цэльнасцю, а гэтаму замінае няўлоўнасць і неабарачальнасць часу. «Последние час или два перед смертью могут быть действительно названы часом... Их можно пощупать... Они плотны и неизменны» (Т. 2. С. 81).

Крытыка Увядзенскага накіравана таксама на паняцце часу як прамежку той ці іншай працягласці. Па-першае, гэта ўзрост. «Умирающий в восемьдесят лет и в десять лет имеют только секунду смерти» (С. 83). Па-другое, разбуральная праца датычыцца часу ўчынення дзеяння і разгортвання падзей. П'еса «Ёлка у Ивановых» абмежавана суткамі (такім чынам, захавана класіцыстычнае адзінства часу). У гэтым адрэзку часу няма руху, змен; аднак кожная карціна пачынаецца і заканчваецца дакладнай адзнакай часу. «События не совпадают со временем» (С. 81), — пісаў Увядзенскі ў «Серой тетради». Паэт таксама дыскрэдытуе такое значэнне, як пара дня. Прыкладам таму з'яўляюцца рэмаркі ў п'есе «Ёлка у Ивановых»: «На стенке слева от двери висят часы, на них 12 часов вчера» і «на часах слева от двери 12 часов ночи». Увядзенскі паказвае, што штодзённыя погляды на свет з'яўляюцца ў такой ступені супярэчлівымі і рознакаснымі, што ўспрымаюцца больш абсурднымі, чым змешчаная побач бясэнсіца.

І апошняе, аб чым належыць сказаць у сувязі з дыскрэдытацыяй значэнняў часу, датычыцца паняцця эпохі. У той жа п'есе, нягледзячы на прысутнасць у спісе дзючых асоб прымет эпохі (пакаёўкі, настаўнікі лацінскай і грэчаскай моў), самой эпохі няма.

Своеасаблівасць метаду ўвасаблення тэмы часу ў творчасці Увядзенскага заключаецца ў тым, што адначасова з катэгарычнай заявай, што «всё, что я здесь пытаюсь написать о времени, является, строго говоря, неверным» (С. 79), паэт імкнецца ўвасобіць у творах сваё ўяўленне часу. Адзначаючы, што «только непонявший хотя бы немного понял время» (С. 81), Увядзенскі ўводзіць у тэксты шматлікія абазначэнні часу. У гэтым змяшчаецца, пэўна, не спроба дасягнуць ісціны (немагчымасць гэтага пастаянназначаецца ў творах), а імкненне да новага пагляду на рэчы. Гэта не тлумачэнне, а рэпрэзэнтацыя. Увядзенскі пазбягае гаварыць канкрэтна аб часе, як толькі наконт яго, апасродкавана, праз астараненне, праз звязванне з рознымі рэчамі і з'явамі (дрэвамі, кустамі, вадой, звярмі і г. д.). «Все участники «собранья мирового», одушевленные и неодушевленные, — являются самим временем, его интимным выражением»<sup>2</sup>.

Спроба перадаць час праз прыроду можа быць звязана з тым, што ў адрозненне ад назваў гадзін, яна рэальна існуе і не залежыць ад адчуванняў чалавека, ад яго мовы, ад яго ўспрымання часу. «Рыбы ловят червяков. Подстерегает ли их ночь, подстерегает ли их день. Звери, время сидит над вами. Время думает о вас и Бог» (С. 82). І таму прырода бліжэй да сутнасці часу, чым падлікі і назвы, дадзеныя чалавекам. Акрамя таго, жывёлы і расліны — гэта свет, які існуе ў часе і абумоўлены ім. І таму час, з'яўляючыся прыметай гэтага свету, праз апошні і перадаецца. Дрэвы, вада і іншыя прадстаўляюць час у яго агульным разуменні, як характэрную рысу зямнога жыцця. Канкрэтызацыя гэтага паняцця звязана ў Увядзенскага з «ощущением раздробленности» (С. 157). «В мире летают точки. Это точки времени» (С. 153), — пісаў паэт у «Серой тетради». Аб саміх жа кропках што-небудзь дакладнае сказаць нельга. «Мы не видим точек времени» (С. 84), і таму іх тлумачэнне немагчыма. Пры шырокім разглядванні, кропка часу ў Увядзенскага — гэта прамежак паміж мінулым і вокамгненнай будучыняй, які параўноўваецца з пакоем, што мае чатыры гладкія сцяны, і найбольшас, што з яго магчыма ўбачыць, — гэта смерць на адной са сцен, таму што нельга ні азірнуцца назад, у мінулае, ні зазірнуць наперад, у будучыню.

Парадаксальна, што адначасова са сцвярджаннем аб рэальным існаванні толькі аднаго моманту — цяперашняга, які ў сваю чаргу дробіцца бясконца, і, стаўшы зусім маленькім, зыходзіць да нуля, паэт дапускае свабоду драблення і разам з гэтым наяўнасць вокаментнага рознай велічыні і нават змешчаных адно ў другім. «Нельзя отрицать смены дня и ночи, бодрствования и сна. День — это большое мгновение» (С. 162). І, такім чынам, асноўнай прыметай моманту з'яўляецца не аднесенасць да сучаснага, а цэласнасць, шчыльнасць і абмежаванасць.

«Раздробленность времени» выяўляецца ў творах Увядзенскага ў раздробленні руху, у мільгаценні, а таксама з'яўляецца прычынай немагчымасці дакладнага ўспаміну падзей. Сцвярджаючы індывідуальнае ўспрыманне часу і спыненне апошняга з надыходам смерці, паэт нават параўноўвае час з лёсам чалавека:

«Час есть судьба...  
О времени надо думать так же,  
как о своей душе».

(«Четыре описания»)

Увядзенскі заўважаў, што мы ўспрымаем свет праз прызму нашага адчування часу. «Время поглощает все существующее вне нас» (С. 78).

У творчасці паэта час з'яўляецца прыметай зямнога існавання, свету, які «занес в свои таблицы неумный человек» (Т. 1. С. 148). Сама форма твораў (цыклічнасць, зваротнасць, наяўнасць паўтораў) зазначае неправдктыўнасць часу і неістотнасць усяго, што ў ім адбываецца. Свет, які існуе ў часе і які атаясамліваецца з часам, для Увядзенскага ёсць свет, пакінуты Богам. Час пазбаўляе чалавека магчымасці наблізіцца да «безумия Божьего», да незямной «благодати», таму што ў свеце, дзе «ходят часы», дзіва немагчыма. «Время все превращает в ноль» (Т. 2, С. 79). І таму смерць, паводле Увядзенскага, — гэта адзіная і значная падзея, бо смерць ёсць спыненне часу і разумення свету ў катэгорыях абумоўленай часам свядомасці.

Але ж смерць у творах Увядзенскага — гэта толькі спыненне часу, а не яго знікненне. Герой паэмы «Кругом возможно Бог» пасля смерці выяўляе, што «той свет» мала чым адрозніваецца ад гэтага, хаця спыненне часу ўжо ўнесла нейкія змяненні ў існуючы парадак (пасля смерці Фамін губляе падлік часу). «Все это говорит об определенно двухступенчатой эсхатологической модели Введенского. Согласно этой модели, естественная смерть еще не вырывает человека из царства обусловленности и времени». І менавіта таму Фамін робіць вывад: «в нашем посмертном вращении // спасенье одно в превращении» («Кругом возможно Бог»), якое надыходзіць толькі з умяшаннем Бога. «Мир накаляется Богом», і толькі тады «вбегает мертвый человек і молча удаляет время» (Т. 1. С. 152).

Абагульняючы ўсё сказанае вышэй, магчыма адзначыць, што Увядзенскі спрабуе наблізіцца да сутнасці часу пры дапамозе сродкаў, якія адрозніваюцца ад агульнапрынятых і маюць іншую прыроду. Ён сумяшчае несумяшчальнае і выкарыстоўвае раней некранутыя магчымасці мовы. Але, «несмотря на все наши рассуждения, время стоит несокрушимое, все остается по-прежнему. Мы поняли, что время и мир по нашим представлениям невозможны. А как же на самом деле? Неизвестно» (Т. 1. С. 162). Ва ўспрыманні і інтэрпрэтацыі часу паэт з'яўляецца папярэднікам французскіх абсурдыстаў. Іх творы, што з'явіліся толькі праз 20—30 гадоў, змяшчалі прыёмы і сродкі, якія ўпершыню скарыстаў у сваіх тэкстах А. Увядзенскі.

<sup>1</sup> Введенский А. И. ПСС. В 2 т. М., 1993. Т. 2. С. 279 (далей цытуецца па гэтаму выданню з зазначэннем старонак у тэксце).

<sup>2</sup> Мейлах М. // Введенский А. И. ПСС. В 2 т. С. 15.





Л. І. БУРАК

## ДЫНАМІЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ Ў ТВОРАХ ЯКУБА КОЛАСА

У творах Якуба Коласа актыўна ўжываюцца сінтаксічныя канструкцыі, якія ўтвораны ў выніку парцэляцыі разгорнутага паведамлення. Пад парцэляцыйнай звычайна разумеюць спецыяльны прыём, пры дапамозе якога разгорнутае паведамленне членіцца на асобныя часткі, якія атрымліваюць інтанацыйны контур і інфармацыйную нагрузку самастойнага выказвання. Так, у кантэксце *Нехта ехаў. І не адзін* (Дрыгва) ці *Начлежнікі пасвілі коней. На поплаве. Каля самага Нёмана* (Казкі жыцця) канструкцыі *І не адзін* ці *На поплаве* або *Каля самага Нёмана* не маюць уласнай структурнай схемы; яны ў структурным і семантычным плане залежаць ад папярэдняй канструкцыі і толькі сумесна з ёй могуць быць паведамленнямі, паколькі сінтаксічныя сувязі ў сінтагматычным радзе робяць іх паўнапраўнымі адзінкамі звязнага тэксту, здольнымі выконваць камунікатыўную функцыю. Як правіла, гэтыя канструкцыі арганізуюцца з асобных словаформаў ці слоўных комплексаў, пазіцыйна самастойныя, інтанацыйна закончаныя, валодаюць прэдыкатыўнасцю, лагічным націскам, які маркіруе сэнсавы цэнтр змешчанага ў іх выказвання. Яны маюць няпоўны граматычны састаў, характарызуюцца недастатковасцю семантычнага напаўнення, дакладнай функцыянальна-структурнай арыентацыяй на папярэднюю (часцей за ўсё поўнасаستاўную) канструкцыю. У іх няма прэдыкатыўнага ядра, таму ўласцівая ім прэдыкатыўнасць мае імпліцытнае выражэнне, праяўляецца аслаблена і падаецца як бы другім, іншым планам. Такое выражэнне прадвызначае мінімальнае выкарыстанне лексіка-граматычных сродкаў і магчыма ва ўмовах пэўнага кантэксту ці сітуацыі. Нездарма парцэляваныя канструкцыі заўсёды ўжываюцца ў кантэксце разам з самастойным сказам, размяшчаючыся пасля гэтага сказа і прымацоўваючыся да яго рознымі сродкамі злучнікавай ці бяззлучнікавай сувязі. У такіх выпадках самастойны сказ з'яўляецца асноўным або стрыжнёвым, гэта — зыходная частка разгорнутага паведамлення. Як правіла, ён поўны, мае ўласную структурную схему і характарызуецца экспліцытнай выражанасцю тэма-рэмнага саставу, у межах якога ад тэмы да рэмы адбываецца паступовае нарастанне дынамізму. У парцэляванай жа канструкцыі назіраецца своеасаблівая рэдукцыя знешняга саставу сказа ў бок яго імпліцытнай выражанасці, якая прыводзіць да ўзмацнення семантычнай вагі экспліцытна выражанага лексіка-граматычнага саставу, у выніку чаго яна звычайна змяшчае толькі новае — рэму выказвання. Атрымліваецца, што парцэляваная канструкцыя ў пэўнай меры валодае такімі ж асноўнымі адзнакамі, якія ўласцівы звычайнаму самастойнаму сказу. Своеасаблівая суадноснасць стрыжнёвай і парцэляванай канструкцыі дае падставу сцвярджаць, што яны з'яў-

ляюцца інварыянтамі (поўным і няпоўным), якія належаць адной сінтаксічнай парадыгме.

Безумоўна, парцэляваныя канструкцыі ў радзе выпадкаў могуць дэпарцэлявацца, гэта значыць уключацца ў састаў стрыжнёвага сказа, утвараючы сумесна з ім адну прэдыкатыўную адзінку. Так, напрыклад, прыведзеную вышэй канструкцыю *Начлежнікі пасвілі коней. На поплаве. Каля самага Нёмана* лёгка можна трансфармаваць у адзін развіты сказ *Начлежнікі пасвілі коней на поплаве каля самага Нёмана*. Калі параўнаць гэтыя канструкцыі, то нельга не заўважыць, што яны арганізаваны з адных і тых жа словаформаў, якія размешчаны ў адным і тым жа парадку і займаюць пазіцыю адных і тых жа членаў сказа. Аднак сінтаксічныя сувязі, якімі ўводзяцца гэтыя словаформы, маюць розны характар: адны існуюць на ўзроўні словазлучэння або сказа (яны несвабодныя, непарарывістыя, больш цесныя), другія — на міжсказавым або тэкставым узроўні (яны свабодныя, перарывістыя, менш цесныя). Зразумела, што характарам сінтаксічнай сувязі абумоўлена структура саміх канструкцый: пры парцэляцыі яна арганізавана з трох камунікатыўных адзінак, пры дэпарцэляцыі — з адной камунікатыўнай адзінкі. А гэта ў сваю чаргу пераканаўча сведчыць аб тым, што з сэнсавага пункту гледжання раўнацэннай замены пры такой трансфармацыі не атрымалася, паколькі дэпарцэляваная словаформа пазбаўлена той камунікатыўнай значнасці, сэнсавага зместу, якім яна валодала ў саставе парцэляванай канструкцыі. Яе семантычныя сувязі пры парцэляцыі намнога шырэйшыя, чым пры дэпарцэляцыі ў сказе, яны перакрываюць лінейныя сінтаксічныя сувязі і суадносяцца з усім зместам базавай структуры. Уключэнне такой словаформы ў зыходную пазіцыю парушае яе камунікатыўную нагрузку, якая істотна аслабляецца або зусім змяняецца. Для прыкладу параўнаем яшчэ дзве канструкцыі: *На лаўцы сядзіць дзядзька Тамаш, вясёлы жартаўнік і На лаўцы сядзіць дзядзька Тамаш. Вясёлы жартаўнік!* (Казкі жыцця). У першай канструкцыі словазлучэнне *вясёлы жартаўнік* звязана з папярэдняй часткай сказа злучальна-апазіцыйнымі адносінамі, займае пазіцыю адасобленага кампанента (развітага прыдатка) і не з'яўляецца камунікатыўнай адзінкай. У другой жа канструкцыі гэта словазлучэнне ўяўляе сабой асобную камунікатыўную адзінку і адначасова займае ў ёй пазіцыю развітага выказніка, звязваецца з папярэдняй адзінкай далучальна-паясняльнымі адносінамі. Як відаць, яно істотна змянілася не толькі ў семантычна-функцыянальным, але і ў структурна-сінтаксічным плане; сувязь стала менш цесная, перарывістая, з рэжым пераходам ад аднаго выказвання да другога, у выніку чаго апошняе атрымала большую граматычную, сэнсавую і інтанацыйную самастойнасць у кантэксце. Пры такой трансфармацыі абавязкова змяняецца тып сувязі (злучэнне ператвараецца ў далучэнне і наадварот), а таму яе нельга лічыць чыста стылістычнай з'явай, асноўная функцыя якой заключаецца ў сэнсавай і інтанацыйнай актуалізацыі асобнай словаформы ці словазлучэння і стварэнні тым самым адпаведнага эмацыянальна-экспрэсіўнага эфекту. Да таго ж сустракаюцца выпадкі, калі падобная трансфармацыя практычна немагчымая, паколькі можа залежаць не толькі ад камунікатыўнага прызначэння, але і ад парадку слоў, разнаплановага інтанацыйнага афармлення і інш. Напрыклад: *Там нешта расце. Бяроза?* (Казкі жыцця). *У паношанай вопратцы ён быў. З доўгай барадой* (На ростанях). Выходзіць, што парцэляваныя канструкцыі істотна адрозніваюцца ад дэпарцэляваных канструкцый, паколькі пры дапамозе першых ствараюцца дынамічныя, а пры дапамозе другіх — статычныя пабудовы.

Парцэляваныя канструкцыі заўсёды сінсемантычныя, самастойна ў мове яны функцыянаваць не могуць, бо становяцца асобнымі паведаннямі не самі па сабе, а толькі дзякуючы іх сувязі са стрыжнёвай канструкцыяй, на фоне якой і раскрываецца іх сутнасць. Цесныя ўзаемаадносіны, якія існуюць паміж парцэляванай і стрыжнёвай канструкцыямі ў пісьмовым ці вусным тэксце, аказваюць адпаведны ўплыў на іх

арганізацыю. Назіранні паказваюць, што структура стрыжнёвай і парцэляваных канструкцый можа мець аднатыпную і разнатыпную будову. Аднатыпнасць праяўляецца ў тым, што парцэляваная канструкцыя паралельна прымацоўваецца да стрыжнёвай канструкцыі і прыпадабняецца да аднаго з яе кампанентаў, які з'яўляецца апорным словам — праз яго пасрэдніцтва ажыццяўляецца сувязь паміж самімі канструкцыямі. Гэты кампанент і парцэляваная канструкцыя выражаюцца паралельнымі словаформамі або словазлучэннямі, што займаюць пазіцыю аднайменных членаў сказа. Дзякуючы рознаму лексічнаму нападуненню суадносных членаў абедзвюх сінтаксічных канструкцый аб'ядноўваюцца далучальна-пералічальнымі або далучальна-супастаўляльнымі адносінамі і ўтвараюць адпаведныя звышфразныя (звышсказавыя) рады аднародных кампанентаў. У межах такога рада могуць знаходзіцца галоўныя ці даданыя члены, для прымацавання якіх звычайна ўжываюцца паратаксічныя злучнікі або бяззлучнікавая сувязь: *Праз акно відаць поле. І кавалачак цёмнага лесу* (Казкі жыцця). *Падлоўчы быў чалавек добры. Але строгі* (У палескай глушы). *Усё шумела ад дажджу. Ад ветру* (Казкі жыцця). Варта зазначыць, што ў межах звышфразнага аднароднага рада Якуб Колас часцей за ўсё ўжываў выказнікі, якія адносяцца да агульнага дзейніка, размешчанага ў стрыжнёвым сказе. Гэтыя выказнікі выражаюцца ў асноўным дзеясловамі і абазначаюць адначасовыя ці паслядоўныя дзеянні, ствараючы дынамічныя пабудовы і падкрэсліваючы асаблівую актыўнасць гэтых дзеянняў, напрыклад: *Наніўся мужык з крыніцы вады, лёг і адразу заснуў. Спіць як пшаніцу прадаўшы* (Казкі жыцця). *Шумнай грамадою хлынула рабфакаўская братва, у выхад на сходы імкнецца. Штурхаецца, бурліць, жыве* (На прасторах жыцця). Адназоровыя і шматзоровыя парцэляванні аднародных кампанентаў непарыўна звязана з характарам рэзкага адцянення асобных словаформаў у працэсе пералічэння; іх аўтаномнасць і канцавое размяшчэнне ў пералічальным радзе надае ім значэнне своеасаблівага выніку, фінальнага, да таго ж самага моцнага заключнага акорда. Іншы раз парцэляванне абумоўлена зрушэннем планаў выказвання, калі размова ідзе пра з'явы, што знаходзяцца ў розных сэнсавых плоскасцях. Выкарыстанне семантычна разнапланавых кампанентаў звычайна звязана са стварэннем камічнага эфекту, іроніі; сумяшчэнне канкрэтнага і абстрактнага нярэдка стварае асобы кантраст, засяроджвае ўвагу чытача або слухача на незвычайнасці факта ці з'явы, дзеяння ці прыметы. Семантычна разнапланавымі кампанентамі, як правіла, заканчваецца звышфразны аднародны рад, чым яшчэ больш падкрэсліваецца нечаканасць і актуалізацыя абазначаных імі паняццяў аб'ектыўнай рэчаіснасці. Калі пры аднатыпнай будове парцэляваная канструкцыя пабудавана па схеме суадноснага кампанента стрыжнёвай канструкцыі і прымацавана з дапамогай паралельнай сувязі, то пры неаднатыпнай будове яна пашырае папярэдняю канструкцыю за кошт дабаўлення новых кампанентаў, прымацоўваючыся з дапамогай ланцужковай сувязі. Неаднатыпнасць будовы праяўляецца ў тым, што парцэляваная канструкцыя паслядоўна падключаецца да стрыжнёвай канструкцыі і фармальна не прыпадабняецца да яе кампанентаў. Яна арганізуецца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў, якія развіваюць змест стрыжнёвай канструкцыі і займаюць пазіцыю, якая там звычайна застаецца не занятай. Безумоўна, такая пазіцыя тыповая пераважна для даданных членаў сказа, якія падлягаюць адабленню. У даным выпадку парцэляваная канструкцыя аб'ядноўваецца са стрыжнёвай канструкцыяй далучальна-атрыбутыўнымі, далучальна-аб'ектнымі ці далучальна-акалічнаснымі адносінамі, якія выражаюцца рознымі лексіка-граматычнымі сродкамі і афармляюцца адпаведнымі паратаксічнымі злучнікамі або бяззлучнікавай сувяззю праз апорныя кампаненты

азначальнага, паясняльнага ці іншага характару: *Аднекуль даносілася гаворка. Але ціхая, невыразная* (На ростанях). *Выслухаўшы старожку, Лабановіч згаджаецца. І то не адразу* (У глыбі Палесся). *Настаўнікі гурбою ідуць па вуліцы. Проста да Нёмана* (там жа). Зразумела, што лягчэй за ўсё парцэлююцца тыя даданыя члены, якія маюць факультатыўны характар і слабую сувязь у сказе. Імі з'яўляюцца так званыя дэтэрмінаваныя члены сказа — актанты і сітуанты. Недэтэрмінаваныя даданыя члены адрозніваюцца моцнай сувяззю ў сказе, а таму іх парцэляванне адбываецца значна радзей. Як у адным, так і ў другім выпадку ствараюцца розныя ступенчатыя канструкцыі, якія змяшчаюць перарывістыя, напружаныя, імклівыя і нечаканыя паведамленні, што дае магчымасць рэльефна і разам з тым экспрэсіўна вылучаць асобныя «элементы думкі», засяроджваць увагу на асабліва важнай частцы выказвання, удакладняць, характарызаваць і развіваць яе. Спарадычна сустракаюцца выпадкі, калі неаднатыпную будову маюць парцэляваныя канструкцыі, якія арганізаваны з галоўных членаў сказа. Але такімі канструкцыямі Якуб Колас карыстаўся толькі пры рэплікаваных падхватах у дыялогу, напрыклад: «*Унь птушкі...*» — «*З выраю ляцяць*» (Казкі жыцця). «*Пішчаць усюды...*» — «*Птушаняты*» (там жа). Парцэляваныя канструкцыі неаднатыпнай будовы нярэдка сумяшчаюцца з парцэляванымі канструкцыямі аднатыпнай будовы, ствараючы эканомны і эфектыўны малюнак разгорнутага паведамлення: *Я хачу вучыцца. А потым зноў вярнулася б у вёску, працавала б там. Ну, настаўніцай у школе* (На прасторах жыцця). Як відаць, у выніку парцэляцыі традыцыйныя сінтаксічныя формы, якімі з'яўляюцца аднародныя і адасобленыя кампаненты, семантычна ўзбагачаюцца, становяцца інфарматыўна важнымі і стылістычна разнастайнымі. Яны істотна адрозніваюцца ад суадносных з імі аднародных або адасобленых кампанентаў у межах аднаго сказа інакшай камунікатыўнай накіраванасцю, інфарматыўнай змястоўнасцю, граматычным значэннем і інтанацыйнай аформленасцю.

Лаканічная структура парцэляваных канструкцый і разнастайныя сродкі сувязі забяспечваюць шырокія магчымасці іх вар'іравання ў звязным тэксце, што ў значнай меры садзейнічае эканомнасці выказвання і сведчыць пра яго семантычную ёмкасць, высокую эмацыянальна-экспрэсіўную насычанасць. Гэта тонка адчуваў Якуб Колас і паймаў мастэрскую ўводзіў парцэляваныя канструкцыі ў тэкст сваіх твораў як своеасаблівыя стылістычныя сродак, маючы на мэце не проста перадаць тую ці іншую інфармацыю, а засяродзіць на ёй увагу, максімальна акцэнтаваць яе і гэтым самым павялічыць і ўзмацніць яе камунікатыўную дзейнасць. Перарывістая, скачкападобная сувязь паміж парцэляванымі і стрыжнёвай канструкцыямі дазваляе адцяняць лагічныя зрухі ў структурнай арганізацыі разгорнутага паведамлення, яна паказвае, што асобныя з'явы асвятляюцца як бы з другога блоку, пад новым пунктам гледжання. І таму зусім натуральна, што дзякуючы парцэляцыі ствараюцца адпаведныя структурна гнуткія і мабільныя стылістычныя фігуры, якія індывідуалізуюць мову твора, спрыяюць пераймаць натуральнае разгортванне звязнага тэксту, калі ён фарміруецца па меры ходу думкі з адпаведнай актуалізацыяй асобных частак разгорнутага паведамлення для надання ім своеасаблівай лаканічнасці, выразнасці, змястоўнасці, эмацыянальнасці і дынамічнасці. Не выпадкова структурна-сінтаксічная арганізацыя звязнага тэксту з рацыянальным выкарыстаннем парцэляваных канструкцый служыць адным з важных сродкаў стварэння асабліва сціслага і выразнага, адрывістага і «сечанага» стылю мовы, тэндэнцыя да развіцця якога характэрна для нашай эпохі.

## ПРА АДЗІН ВЫПАДАК СІНТАКСІЧНАГА ЭЛІПСІСУ

У размоўным стылі і ў мове мастацкай літаратуры можна сустрэць сінтаксічныя канструкцыі, якія пабудаваны не зусім стандартна.

Маюцца на ўвазе выразы тыпу: *Лепш не рабі гэтага; Сні лепш, [уставаць яшчэ рана]; Лепей бы дожджык прайшоў!* У адпаведных стылях рускай мовы таксама сустракаюцца аналагічныя канструкцыі: *Лучше не говори ему; Лучше не опаздывай, [приходи вовремя]; Хорошо бы всё так и сделалось; Лучше бы он и не ходил туда* і пад.

У прыведзеных канструкцыях звяртае ўвагу не зусім звычайнае ўжыванне слоў *лепей* (*лепш*), *лучше*, *хорошо*. Нельга сумнявацца ў тым, што марфалагічны статус гэтых слоў можна кваліфікаваць толькі як прэдыкатывы (інакш — словы т. зв. катэгорыі стану). Лічыць іх прыслоўямі ніяк нельга: яны не паказваюць на якасць таго дзеяння, што названа дзеясловамі. Сапраўды, у сказе *Лепш не рабі гэтага* не сцвярджаецца, быццам *рабіць* нешта трэба *лепш* ці *горш*. І *спаць* ніяк нельга *лепш* ці *горш*.

Адзіна магчымая кваліфікацыя абмяркоўваемых слоў як прэдыкатываў таксама не адразу вырашае ўсе праблемы. Усе вышэй прыведзеныя сінтаксічныя канструкцыі з гэтымі словамі з'яўляюцца асабовымі прэдыкатывымі адзінкамі: гэта або пэўна-асабовыя сказы, або двухастаўныя сказы з матэрыяльна выражаным дзейнікам. Агульнавядома, што ў такіх канструкцыях не можа быць прэдыкатыва (безасабова-прэдыкатывага слова): месца яму можа знайсціся толькі ў аднаастаўных безасабовых сказах — у такіх, напрыклад, як *Лепш было б пайсці; Добра было табе гаварыць так; Хуже будет не отдать; Предпочтительнее этого не заметит* і інш. У такіх канструкцыях прэдыкатыву займае сваё законнае месца, і таму ніякіх цяжкасцей кваліфікацыі сінтаксічнай пазіцыі кожнай словаформы не выклікае, як не выклікае і вызначэнне марфалагічнага статусу кожнага слова.

Верагоднае тлумачэнне таго, як магла ўзнікнуць аналізуемая сінтаксічная мадэль у размоўным стылі, можа быць такое: асабовыя канструкцыі з прэдыкатывам атрымаліся ў выніку сінтаксічнага эліпсісу. Адбылася трансфармацыя складанай сінтаксічнай канструкцыі і пераўтварэнне яе ў просты сказ. Базавай канструкцыяй можна ўявіць такія, дапусцім, сказы: *Не рабі гэтага: табе будзе лепш; Сні, [уставаць яшчэ рана], — табе [і астатнім] будзе ад гэтага лепш; Лепей было б, каб дожджык прайшоў!*; *Не говори ему — так будет лучше; Не опаздывай, приходи вовремя — тебе [и другим] будет лучше; Если бы всё так и сделалось, было бы хорошо; Не ходил бы он туда — и было бы лучше* і г. д.

У выніку таго, што на першае месца ў выказванні вынесена слова — прэдыкатыву (з мэтай звярнуць увагу суб'екта на ацэнку сітуацыі), складаная па сваёй сутнасці сінтаксічная канструкцыя стала ўспрымацца як просты сказ.

Паказальна, што аналізуемыя сказы звычайна маюць мадальную афарбаванасць загаднасці або пажадальнасці, а словы-прэдыкатывы вузка абмежаваны лексічна.

Падобныя працэсы сінтаксічнай эліптызацыі наглядаюцца і ў іншых канструкцыях. Так, сказ *Не хадзі далёка ў лес, а то заблудзішся* ўзнік у выніку эліпсісу даданай умоўнай часткі складаназалежнай канструкцыі: *[Не хадзі далёка ў лес, а] калі пойдзеш, [то заблудзішся]*. Апусканне даданай умоўнай часткі прывяло да кантактнага размяшчэння злучніка *а* і ўказальнага слова *то*, якое пачынала галоўную частку былой складаназалежнай канструкцыі, і гэта ўрэшце прывяло да таго, што стварыліся ўмовы для фарміравання складанага злучніка *а то*.

Застаецца дадаць, што сінтаксічная эліптызацыя ў гутарковых стылях — з'ява не рэдкая, але яшчэ недастаткова даследаваная.

## СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ АСАБОВЫХ КАМПАЗІТАЎ У БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Параўнальнае даследаванне словаўтварэння беларускай і рускай моў з'яўляецца надзвычай актуальным. Канструяванне тэрміналогіі, паўнацэннае развіццё ўсіх функцыянальных стыляў, барацьба за культуру мовы, далейшая праца па кадыфікацыі літаратурнай лексікі — гэтыя і іншыя праблемы грамадска-моўнай практыкі могуць быць паспяхова вырашаны толькі пры ўмове глыбокага спасціжэння асноўных спецыфічных заканамернасцей і тэндэнцый развіцця словаўтваральнай сістэмы пэўнай мовы. Для беларускай мовы на сучасным этапе яе функцыянавання асабліва важна даследаваць уласныя механізмы папаўнення лексікі, выявіць галоўныя напрамкі дэрывацыйных працэсаў. Безумоўна, вялікую дапамогу тут акажа параўнальны аналіз падобных моўных з'яў у блізкароднасных беларускай і рускай мовах<sup>1</sup>.

Асновай супастаўлення можа служыць любая дэрывацыйная адзінка, але поўную карціну дае супастаўленне найболей складаных (комплексных) адзінак, такіх, як словаўтваральнае гняздо (СГ).

У апошнія дзесяцігоддзі ў абедзвюх мовах сярод іншых спосабаў словаўтварэння асабліваю прадуктыўнасць набыло складанне, таму ўяўляюцца цікавымі словаўтваральныя гнёзды з вяршынямі — складанымі словамі. Кампазіты разнастайныя і па структуры, і па семантыцы, але ў гэтым артыкуле даследуецца словаўтваральны патэнцыял адной групы складанняў — складанасуфіксальных назоўнікаў з дзеяслоўным кампанентам, якія называюць асобу.

Найбольшая колькасць матываваных СГ, што даследуюцца, прыпадае на першую ступень дэрывацыі, якая прадстаўлена чатырма словаўтваральнымі зонамі: субстантыўнай, ад'ектыўнай, дзеяслоўнай, прыслоўнай.

*Субстантыўную* зону складаюць:

1. **Фемінатывы**. Назоўнікі са значэннем «асоба жаночага полу» ў абедзвюх мовах дастаткова актыўна ўтвараюцца пры дапамозе суфікса **-к(а)** (матывавальная база для іх — складанні мужчынскага роду з нулявым суфіксам і суфіксам **-ец**, які ўсякаецца): бел. кашавар → кашаварка, злачынец → злачынка, рус. людоед → людоедка, богомolec → богомолка і г. д.

Сюды прымыкаюць і фемінатывы тыпу бел. адналюбка (рус. однолюб-ка), якія характарызуюцца разыходжаннем адносін фармальнай і семантычнай матывацыі: фармальна яны суадносяцца з кампазітамі мужчынскага роду адналюб (однолюб), а семантычна — з дзеяслоўна-іменнымі словазлучэннямі любіць аднаго мужчыну (любить одного мужчину); параўн. з адналюб (однолюб), матываванымі словазлучэннямі любіць адну жанчыну (любить одну женщину). Аналагічна сэрцаедка (сердцеедка).

Ад кампазітаў з фармантамі **-нік (-ник)**, а ў рускай мове і **-тель** найменні асоб жаночага полу ўтвараюцца пры дапамозе суфікса **-ніц(а)** (**-ниц(а)**): бел. кровазмяшальнік → кровазмяшальніца, рус. плотоугодник → плотоугодница, очковтиратель → очковтирательница.

Асабовыя імёны на **-ец** (пры словаўтварэнні аснова ўсякаецца) выступаюць зыходнымі для жаночых намінацый з суфіксам **-іц(а)** (**-ниц(а)**), напрыклад, дабрачынец → дабрачыніца, рус. ясновидец → ясновидица, конькобежец → конькобежица (поруч з конькобежка).

У разгледжаных СГ зафіксаваны толькі адзінкавыя матываваныя з суфіксам **-шчыц(а)** (**-щиц(а)**) ад складанняў, што маюць у сваім саставе фармант **-шчык (-щик)**: бел. караабдзіральшчык → караабдзіральшчыца, рус. корообдирщик → корообдирщица. У рускай мове адзначаюцца таксама назоўнікі з суфіксам **-их(а)** (счетоводиха), **-ш(а)** (счетоводша), якія

маюць памету «размоўнае»; з нулявым суфіксам (портомай → портомай, золатошвей → золатошвей).

Сярод фемінатываў вылучаюцца словы са значэннем «жонка асобы, што названа матывавальнай асновай»: рус. землемер → землемерша, пільмаводітель → пільмаводітельша.

Рад асабовых кампазітаў мужчынскага роду не мае адпаведных назоўнікаў ў фемінатываў; гэта, па-першае, імёны, якія называюць асобу па прафесіі, роду заняткаў, што не характэрны для жанчын (бел. кіталоў, рус. сталевар), па-другое, у беларускай і рускай літаратурных мовах існуе тэндэнцыя выкарыстоўваць назоўнікі мужчынскага роду для абазначэння асоб абодвух палоў.

2. Імёны, якія называюць заняткаў, дзейнасць (бел. хлеббаробства, рус. нововодітельство), прафесію (рус. живодерство), рух (бел. багаборніцтва, рус. следопытство), пасаду (рус. пільмаводітельство), спосаб дзеянняў, паводзіны (бел. самадурства, пуштазвонства, рус. самохвальство), учынак (рус. головотяпство), стан, становішча (бел. навабранства) асобы (ці асоб), што названа матывавальнай асновай.

Назоўнікі дадзенай групы ўтвараюцца з дапамогай суфікса -ств(а) (-ств(о)), напрыклад, бел. канакрад → канакрадства, іншадумец → іншадумства, рус. рифмоплет → рифмоплетство, пенкосніматель → пенкоснімательство; у пэўных пазіцыях гэты фармант прадстаўлены сваімі варыянтамі: у беларускай мове -цтв(а)- жываглот → жываглотства, у рускай -еств(о), напрыклад, огнепоклонник → огнепоклонничество. Магчымы таксама ўтварэнні з комплексным фармантам, у склад якога уваходзіць -ств-: бел. -ніцтв(а) (багаборац → багаборніцтва), рус. -ительство(о) (книголюб → книголюбительство).

У рускай мове сустракаюцца адзінкавыя ўтварэнні з суфіксам -і(е): словоблуд → словоблудие, хлеброб → хлебробие.

3. Асабовыя назоўнікі. Яны могуць быць утвораны шляхам прэфіксацыі (бел. добразычлівец → нядобразычлівец, рус. доброхот → недоброхот, правдолюбец → псевдоправдолюбец) і складання. Сярод кампазітаў (Немчанка В. М. называе такія складаныя словы другаснымі) у першую чаргу неабходна вылучыць словаскладанні тыпу рус. пионер-следопыт, следопыт-охотник; асновасловаскладанні (напрыклад, бел. лёгкавадалаз) нешматлікія. Другасныя складанні з'яўляюцца або ўдакладняльнымі найменнямі асобы (як правіла, па роду заняткаў): рус. водолаз-исследователь, водолаз-чистильщик; скалолаз-монтажник, спортсмен-скалолаз, або ацэначнымі: рус. горе-рыболов, солдат-головорез, говорун-пустомеля.

Уяўляе цікавасць рускі складаны назоўнік чітатель-стихолуб, які даюць слоўнікавыя матэрыялы «Новое в русской лексике» за 1978 год. Слоўнікі не фіксуюць імя стихолуб (патэнцыяльна яно магчыма), таму, верагодна, можна казаць пра празступеньчатае словаўтварэнне (гл. фрагмент дзеяслоўнага СГ):

любить

<стих-о-люб-∅>

читатель-стихолуб

Асноўную масу матываваных слоў адэктыўнай зоны складаюць адносныя прыметнікі, што выражаюць значэнне «уласцівы, характэрны для асобы, якая названа матывавальнай асновай» (бел. шапавальны, рус. полководческий, головотяпский), «які складаецца з асоб...» (рус. скоропроходческий), «прызначаны для асобы (асоб)...» (бел. пешаходны).

У абедзвюх мовах прыметнікі з такой семантыкай утвараюцца з дапамогай суфіксаў -н- і -ск-, напрыклад, бел. самадур → самадурскі, іканаборац → іканаборскі, рус. хлопкороб → хлопкоробский, очковтиратель → очковтирательский; у залежнасці ад матывавальнай асновы -ск- можа быць прадстаўлены сваімі варыянтамі: у беларускай мове -цк- (кажамяка → кажамяцкі), у рускай -еск- (земледелец → земледельческий, книгоноша → книгоношеский), -чesk- (экскурсовод → экскурсоводческий).

У беларускай мове ва ўтварэнні прыметнікаў могуць таксама прымаць удзел фарманты **-ч-** (пісьмавод → пісьмаводчы; у рускай мове такім прыметнікам адпавядаюць матываваныя на **-ческий**: экскурсаводчы — экскурсоводческий), **-ав-** (самародак → самародкавы).

Частка ад'ектываў з рознымі суфіксамі ўтварае сінанімічныя рады: бел. самародак → самародкавы/самародны, лесаруб → лесарубны/лесарубскі, рус. старожил → старожилський/старожилческий, винодел → винодельный/винодельческий.

Прыналежныя прыметнікі нешматлікія: сфера іх ужывання — размоўны стыль. Так, слоўнікамі рускай мовы адзначаюцца: пивовар → пивоваров, злодей → злодеев, хлебороб → хлеборобий.

Матываваныя адзінкі *дзеяслоўнай* зоны абазначаюць дзеянне, «якое мае адносіны да таго, што названа матывавальнай асновай»; сярод прыватных значэнняў вылучаюцца наступныя:

а) «займацца рамяством, работай асобы, названай матывавальнай асновай» (ад найменняў асоб па прафесіі): бел. канаводзіць (ад канавод — «радавы, які наглядае за коньмі»), кашаварыць (тут магчыма таксама значэнне «выконваць абавязкі асобы...»), рус. кнутобойничать, смолокурничать, стеклодувничать, шерстобитничать;

б) «выконваць дзеянне, характэрнае для асобы...» (утвараюцца звычайна ад асабовых кампазітаў, якія нясуць ацэнку, часцей негатыўную) бел. грахаводнічаць, ліхадзейнічаць, верхгляднічаць, рус. вольнодумствовать, верховодить, самохвальствовать.

Ва ўтварэнні такіх дзеясловаў у беларускай і рускай мовах удзельнічаюць суфіксы **-ніча-ць** (**-нича-ть**), напрыклад, бел. ліхадзей → ліхадзейнічаць, крыхобор → крыхоборнічаць, рус. водовоз — водовозничать, лоботряс → лоботрясничать і **-і-ць** (**-и-ть**): бел. пустазвон → пустазвоніць, зубаскал → зубаскаліць, рус. сталевар → сталеварить. У рускай мове з тоесным словаўтваральным значэннем ужываюцца фарманты **-ствова-ть** (злодей → злодействовать; у беларускай мове яму адпавядае **-ніча-ць**); **-а-ть**: чревоугодник → чревоугодничать, идолопоклонник → идолопоклонничать, богохульник → богохульничать.

Матываваныя дзеяслоўнай зоны, як і прыметнікі, могуць утвараць сінанімічныя рады: бел. верхавод → верхаводзіць/верхаводнічаць, рус. живоде́р → живодерствовать/живодерничать, самодур → самодурить/самодурствовать/самодурничать.

*Прыслоўная зона* СГ асабовых кампазітаў нешматлікая і разнародная ў семантычным і словаўтваральным плане: бел. самавук → самавукам, рус. самоучка → самоучкой, душелюб → душелюбно, живодер → живодерски. Два апошнія прыслоўі належыць, відавочна, разглядаць як вынік празступеньчатага словаўтварэння (з адсутнай ступенню — прыметнікам); параўн. фрагменты СГ:

злодей	живодер
злодей-ск-ий	<живодер-ск-ий>
злодейск-и	живодерск-и

Паколькі ад'ектыўная ступень адсутнічае, то словаўтваральнымі фармантамі з'яўляюцца **-но** (у душелюбно) і **-ски** (у живодерски).

На магчымасць празступеньчатага ўтварэння такіх прыслоўяў уплывае не толькі моўная аналогія, але і іх семантыка. На думку Земскай А. А., прыслоўі на **-о** (тыпу метеор — метеорно, «как метеор») па форме ўтвараюцца ад асноў адсубстантыўных прыметнікаў, а семантычна суадносяцца не з прыметнікамі, а з аднакарэннымі назоўнікамі<sup>3</sup>.

Разнастайнасць матываваных першай ступені дэрывацыі (а сукупнасць вытворных адной ступені складае словаўтваральную парадыгму) можна адлюстраваць пры дапамозе наступнай схемы:



Тыпавая словаўтваральная парадыгма асабовых кампазітаў  
у беларускай і рускай мовах

зоны	значэнне	спосаб словаўтварэння
асабовы кампазіт ад'ект субстантыўная пр. дзеясл.	«асоба жан. полу» «асоба»	суфіксацыя прэфіксацыя, складанне
	«дзеянне, занятак, паводзіны асобы»	суфіксацыя
	«які мае адносіны да асобы»	суфіксацыя
	«які належыць асобе»	суфіксацыя
	«дзеянне, занятак, паводзіны асобы»	суфіксацыя
	«як асоба»	суфіксацыя

На другой ступені дэрывацыі у разглядаемых СГ вылучаюцца *субстантывы*:

а) з транспазіцыйным значэннем («дзеянне па дзеяслове, што названы матывавальнай асновай») ад дзеясловаў з суфіксамі *-і-ць (-и-ть)*, а ў рускай мове і *-нича-ть, -а-ть*: бел. *пуштазвоніць* → *пуштазвонства*, *зубаскаліць* → *зубаскальства*, рус. *кашеварить* → *кашеварство*, *водолазничать* → *водолазничество*. Для імён на *-ств(а) (-ств(о))* такая матывацыя не з'яўляецца адзінай (параўн. з першай ступенню);

б) назоўнікі першай ступені выступаюць матывавальнай базай для:

1) фемінатываў (ад найменняў асоб мужчынскага полу): бел. *нядобразычлівец* → *нядобразычлівіца*, рус. *недоброхот* → *недоброхотка*, *недоброжелатель* → *недоброжелательница*;

2) абстрактных назоўнікаў тыпу рус. *недоброжелатель* → *недоброжелательство* ад асабовых найменняў (словаўтваральныя адносіны паміж матывавальным і матываваным, якія мы назіраем у гэтых дзвюх групах, падобны да першай ступені дэрывацыі, матываваныя толькі змясціліся на адну ступень за кошт прэфікса *не-*);

3) назоўнікаў з супрацьлеглым значэннем (рус. *благожелательство* → *неблагожелательство*) і са значэннем інтэнсіўнасці, высокай ступені дзеяння, што названа матывавальнай асновай: рус. *долгожительство* → *сверхдолгожительство*;

4) удакладняльных складанаскарочаных назоўнікаў: р. *рыболовство* → *промрыболовство*;

в) рускія прыметнікі *коневодческий, свиноводческий* з'яўляюцца зыходнымі для складанняў, напрыклад, *коне(водческий) завод* → *коне(водческий) завод* (аналагічна: *конеферма, свиноферма, свиновосхоз*).

Ад'ектыўную зону складаюць:

а) адносныя (бел. *лёгкавадалаз* → *лёгкавадалазны*), а ў рускай мове і прыналежаўныя (*счетоводша* → *счетоводшин*) прыметнікі, матываваныя асабовымі назоўнікамі;

б) у рускай мове ад'ектывы таксама ўтвараюцца ад назваў дзеяння тыпу *чародейство* → *чародейственный*, *словоблудие* → *словоблудливый*.

в) ад прыметнікаў у рускай мове зафіксаваны складаныя прыметнікі (*пешеходный* → *пешеходно-транспортный*, *земледельческий* → *феодално-земледельческий*) і прэфіксальны дэрыват (*земледельческий* → *неземледельческий*);

г) слоўнікі беларускай мовы фіксуюць прыметнік *зладзеваты* (ад *злудзейскі*) са значэннем «які валодае ў меншай ступені якасцю, што названа матывавальнай асновай».

*Дзеяслоўная зона:*

а) у рускай мове ад назоўнікаў на **-ств(о)** утвараюцца (з суф. **-ова-ть**) дзеясловы са значэннем «займацца, адрознівацца тым, што названа матывавальнай асновай»: **стихоплетство** → **стихоплетствовать**, **чародейство** → **чародействовать** і г. д. (нагадаем, што са значэннем «весці сябе як асоба...» такія ўтварэнні характэрны і для першай ступені);

б) адзначаны рускія дзеясловы, матываваныя асабовымі назоўнікамі, напрыклад, **недоброхот** → **недоброхотствовать**, **недоброжелатель** → **недоброжелательствовать**;

в) прэфіксальныя матываваныя па-рознаму характарызуюць дзеяслоўнае дзеянне: **вольномудствовать** → **повольномудствовать**, **верховодить** → **поверховодить**, **греховодить** → **нагреховодить**.

У *прыслоўную зону* ўваходзяць сінтаксічныя дэрываты, матываваныя прыметнікамі першай ступені, якія ў сваю чаргу ўзыходзяць да ацэнных назоўнікаў: бел. **зладзейскі** → **па-зладзейску**, рус. **верхоглядский** → **по-верхоглядски**, **злодейский** → **по-злодейски** і **злодейски**.

На набор матываваных другой ступені дэрывацыі ўплывае часцінамоўная прыналежнасць і семантыка матывавальных слоў. Так, ад імён са значэннем асобы могуць утварацца назоўнікі, якія называюць асобу жаночага полу, дзеянне; адносныя прыметнікі і дзеясловы; ад фемінатываў — прыналежныя прыметнікі. Назоўнікі — найменні дзеяння з'яўляюцца зыходнымі для назоўнікаў, адносных прыметнікаў і дзеясловаў. Прыметнікі выступаюць матывавальнай базай для назоўнікаў-універбатаў, прыметнікаў і прыслоўяў. Ад прыслоўяў дэрываты не выяўлены, г. зн. прыслоўі першай ступені замыкаюць словаўтваральны ланцужок; тое ж характэрна для прыналежных прыметнікаў.

На трэцяй ступені ў разгледжаных СГ зафіксаваны:

1) рускі ўстарэлы *субстантыў* з транспазіцыйным значэннем **чудодействие** (ад **чудодействовать**);

2) рускі дзеяслоў **недоброжелательствовать** (ад **недоброжелательство**);

3) беларускае прыслоўе **зладзеявата** (ад **зладзеяваты**).

Чацвёртую і пятую ступені дэрывацыі мае толькі рускае СГ з вяршыняй **десять**:

IV ступень — ад'ектыў **чудодейственный** (ад **чудодействие**), які выступае матывавальным для слоў **чудодейственность** і **чудодейственно** (V ступень).

Такім чынам, у словаўтваральных гнёздах з зыходнымі асабовымі кампазітамі ў беларускай і рускай мовах матываваныя размеркаваны па пяці ступенях, прычым асноўная колькасць іх прыпадае на першую (так, з 340 СГ, што даследуюцца намі, аднаступеньчатыя складаюць 86 % (292 СГ)).

Члены СГ складаных назоўнікаў са значэннем асобы прадстаўлены чатырма часцінамі мовы і ўтвараюцца па наступных 19 часцінамоўных мадэлях:

назоўнікі:  $NN_1, NV_1N_2, NN_1N_2, NA_1N_2, NN_1V_2N_3, NN_1V_2N_3A_4N_5$ ;

прыметнікі:  $NA_1, NN_1A_2, NA_1A_2, NN_1V_2N_3A_4$ ;

дзеясловы:  $NV_1, NN_1V_2, NV_1V_2, NN_1N_2V_3$ ;

прыслоўі:  $NP_1, NA_1P_2, NA_1A_2P_3, NN_1V_2N_3A_4P_5$ ,

дзе  $N$  — назоўнік,  $A$  — прыметнік,  $V$  — дзеяслоў,  $P$  — прыслоўе, 1, 2, 3, 4, 5 — ступень дэрывацыі.

<sup>1</sup> Абабурка М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў. Мн., 1991. С. 71–72.

<sup>2</sup> Шакун Л. М. Словаўтварэнне. Мн., 1978. С. 100.

<sup>3</sup> Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. М., 1973. С. 70.

## ПРЫНЦЫПЫ КАНТРАСТЫЎНА-ГРАМАТЫЧНАГА АНАЛІЗУ ЭКВІВАЛЕНТНЫХ ТЭКСТАЎ НА БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Аналіз сучаснага стану супастаўляльнай граматыкі беларускай і рускай моў сведчыць аб прыярытэце ў ёй фармальна-структурнага падыходу да тэмы. У пачатку супастаўляльных даследаванняў у беларускай лінгвістыцы (1960—1980 гг.) у цэнтры ўвагі быў матэрыяльны бок дзвюх моў (працы П. В. Вярхова, М. І. Гурскага, Г. Дз. Жылуновіч, І. А. Карабаня, Ц. П. Ломцева, А. Я. Міхневіча, П. П. Шубы, М. С. Яўневіча і інш.<sup>1</sup>). Фармальна-структурны напрамак даследаванняў быў абумоўлены моцным уплывам параўнальна-гістарычнага метаду ў мовазнаўстве. Лінгвістычнае мысленне даследчыкаў абавязкова ўключала элементы дыяхранічнага аналізу моў, пры гэтым у якасці галоўных адзінак супастаўлення выкарыстоўваліся часціны мовы, выўляліся характэрныя асаблівасці моў цалкам (знешнія адрозненні паміж формамі граматычных адзінак, адрозненні ў значэннях).

У апошні час увага лінгвістаў усё больш перамяшчаецца ў бок сінхроннага супастаўлення (працы І. А. Кісялёва, М. І. Канюшкевіч, а таксама калектыўнае даследаванне па супастаўляльнай марфалогіі беларускай і рускай моў, выкананае ў Інстытуце мовазнаўства АН Беларусі<sup>2</sup>), дзе супастаўленне ідзе ў напрамку «ад зместу да формы» і набывае функцыянальна-семантычны характар. Сістэматызацыя адрозненняў паміж беларускай і рускай мовамі з'яўляецца вынікам супастаўлення саміх моўных с і с т э м, але не тэкстаў. Непасрэдна суцэльны т э к с т не быў аб'ектам супастаўляльных даследаванняў беларускай і рускай моў.

Міжмоўнае супастаўленне тэкстаў дазваляе ўбачыць новыя аспекты тэмы, што заставаліся за межамі фармальна-структурнага і функцыянальна-семантычнага супастаўляльнага аналізу. Адным з такіх аспектаў з'яўляецца пытанне аб ролі тых ці іншых адрозненняў у стварэнні свайго непаўторнага аблічча кожнай з моў, аб «удзельнай вазе» пэўных граматычных адрозненняў у суцэльных тэкстах ці іх прадстаўнічых фрагментах (у тым ліку і частаце іх праяўленняў у тэкстах). Менавіта ў гэцце актуалізуецца такая ўласцівасць мовы, як сістэмнасць, таму выяўленне і характарыстыка ўсіх відаў семантыка-граматычных адрозненняў паміж беларускай і рускай мовамі ў значнай ступені дазваляе ўбачыць тэкставую іерархію ўсіх асобных адрозненняў. Супастаўляльныя даследаванні, дзе зыходным моўным матэрыялам з'яўляюцца тэксты (а не лінгвістычныя апісанні сістэм), маюць функцыянальна-семантычны характар і з поспехам скарыстоўваюць асобныя элементы функцыянальнай граматыкі, перспектыўнасць якіх пры супастаўленні блізкароднасных моў была дастаткова абгрунтавана (Р. А. Будагавым, В. М. Ярцавай, У. Р. Гакам і інш.<sup>3</sup>). «Пры ўсіх чыста знешніх супадзеннях тыя альбо іншыя граматычныя катэгорыі звычайна функцыянуюць у блізкароднасных мовах «чуць-чуць» неаднолькава, — зазначае Р. А. Будагаў. — Гэтыя «чуць-чуць» набываюць асаблівае значэнне ў працэсе характарыстыкі блізкароднасных моў»<sup>4</sup>.

Адной з неабходных умоў лінгвістычнага кантрасціўнага параўнання з'яўляецца вызначэнне параўнальнасці моўных з'яў. На пытанне аб тым, якія канструкцыі наогул магчыма параўноўваць, існуюць розныя погляды. Некаторыя даследчыкі (напрыклад, Т. П. Кшэшоўскі<sup>5</sup>) лічаць, што параўноўваць магчыма канструкцыі, якія маюць кантэкстуальную эквівалентнасць (г. зн. узаемаперакладальнасць). Пры вызначэнні кантэкстуальных эквівалентаў даследчык разлічвае на аўтарытэт кампетэнтнага двухмоўнага інфарманта або перакладчыка. Э. Касерыу і Р. Штэрнеман<sup>6</sup> звязваюць параўнальнасць моўных з'яў з абраннем якога-небудзь tertium

comparationis (трэцяга члена параўнання), які дазваляе супастаўляць мовы на аднолькавым узроўні. Патрабаванне параўнальнасці як «магчымасці прыцягнення да супастаўляльнага аналізу такіх моўных з'яў, якія ў дзвюх ці больш мовах лінгвістычна рэlevantныя, сітуацыйна і функцыянальна эквівалентныя»<sup>7</sup>, адносіцца і да тэкстаў, што выбіраюцца матэрыялам супастаўлення. Гэтаму прынцыпу ў значнай ступені адпавядаюць э к в і в а л е н т н ы я т э к с т ы.

Пад эквівалентнымі трэба разумець ўзаеманезалежныя, лагічна раўнапраўныя тэксты на дзвюх ці больш мовах, што знаходзяцца ў адносінах максімальна магчымай сэнсавай і граматычнай эквівалентнасці. Адна з характэрных прымет такіх тэкстаў — «аўтэнтычнасць», пад якой у міжнародным і грамадзянскім праве разумеецца аднолькавая сапраўднасць і роўная сіла тэкстаў якога-небудзь дакумента на розных мовах<sup>8</sup>. Характэрна і тое, што такія тэксты не лічацца перакладамі з адной мовы на другую, пры тым, што прырода іх узнікнення блізкая да літаральнага перакладу. Правядзенне кантрастыўна-граматычнага аналізу на матэрыяле тэкстаў прадугледжвае размежаванне эквівалентных тэкстаў і тэкстаў, якія знаходзяцца ў адносінах «арыгінала» і «перакладу», таму што пераклад, з аднаго боку, заўсёды залежыць ад арыгінала, а з другога боку, дае перакладчыку большую свабоду, якая закранае не толькі моўныя сродкі, але і сэнс. На шэраг абмежаванняў, што ўзнікаюць пры выкарыстоўванні перакладных тэкстаў у кантрастыўных даследаваннях, звяртаў увагу Э. Касеры<sup>9</sup>. На ягоную думку, прысутнасць у тэкстах мастацкіх перакладаў элементаў розных функцыянальных моўных утварэнняў (тэрытарыяльных і сацыяльных дыялектаў, стыляў мовы), наяўнасць фразеалогіі і ідыяматыкі (у шырокім сэнсе слова), адрозненні ў традыцыях стварэння тэкстаў розных жанраў, розныя ў розных мовах суадносіны паміж абазначэннем і сэнсам патрабуюць існавання кантрастыўнай лінгвістыкі тэксту. Гэта, па-сутнасці, падкрэслівае, што ў іншых выпадках тэксты мастацкіх перакладаў не падлягаюць супастаўленню ні на лексічным, ні тым больш на граматычным узроўні. Але гэта не дае права сцвярджаць, што кантрастыўны аналіз на граматычным узроўні немагчыма ажыццявіць на матэрыяле перакладных тэкстаў наогул, бо калі пераклад зроблены з трэцяй мовы, то магчымасці для супастаўлення тэкстаў на дзвюх іншых мовах значна ўзрастаюць. У гэтым выпадку перакладныя тэксты таксама можна лічыць эквівалентнымі. Разам з тым неабходна заўважыць, што паняцце эквівалентных тэкстаў абмяжоўваецца жанрава-стылістычнымі характарыстыкамі тэкстаў. У якасці эквівалентных звычайна разглядаюцца юрыдычныя, дыпламатычныя тэксты, пераклады Св. Пісання, пэўныя навуковыя і публіцыстычныя тэксты.

Абранне эквівалентных тэкстаў для кантрастыўна-лінгвістычнага аналізу абумоўлена шэрагам меркаванняў. Па-першае, такі падыход дазваляе ўбачыць функцыянаванне ўсяго спектра граматычных адрозненняў паміж беларускай і рускай мовамі, па-другое, з'яўляецца магчымасць зафіксаваць частотнасць, насычанасць тэксту тымі ці іншымі адрозненнямі, што можа знаходзіць выражэнне як у характарыстыках накіталт «часцей», «радзей», «больш», «менш», так і ў лічбавых даных. Для супастаўлення блізкароднасных моў (у большай ступені, чым для моў аддаленай роднасці) вылучэнне адрозненняў у нормах функцыянавання граматычных катэгорый, правядзенне «сімптаматычнай статыстыкі» (У. Р. Адмоні) з'яўляецца важным момантам. Асноўная маса разыходжанняў паміж граматычнымі катэгорыямі блізкароднасных моў прыходзіцца на сферы тэксту і функцыянавання, а не структуры катэгорый.

Адзінкамі супастаўлення эквівалентных тэкстаў з'яўляюцца мінімальныя асобныя значэнні на ўзроўні марфалогіі і сінтаксісу (грамемныя значэнні). Гэтым супастаўленне тэкстаў прынцыпова адрозніваецца ад су-

пастаўлення граматычных сістэм беларускай і рускай моў, дзе адзінкай супастаўлення выступае сукупнасць усіх аднародных паміж сабой грамам — граматычная катэгорыя.

Пры кантрастыўна-граматычным аналізе эквівалентных тэкстаў адным з галоўных метадычных прынцыпаў з'яўляецца строга паслядоўны ўлік паказанняў двухмоўных (беларуска-рускага і руска-беларускага) слоўнікаў на наяўнасць дакладных перакладных адпаведнікаў і дакладнасць ў суадносінах паміж лексічнымі адпаведнікамі. Гэта дазваляе, па-першае, канстатаваць сам факт адрознення, па-другое, удакладніць характар граматычнага адрознення з пункта гледжання абавязковасці ці факультатыўнасці яго прысутнасці ў дадзеным тэксце. Адзначаная характарыстыка пэўнага адрознення абумоўлена як непасрэднай сувяззю лексічнага і граматычнага значэнняў, так і залежнасцю характару граматычнага адрознення ад лексічнага выбару. Калі ў выпадках *государство — дзяржава* (Кнст. РБ, 3), *образование — адукацыя* (Выбр., 8) адрозненні ў значэнні класіфікацыйнай катэгорыі роду (для назоўнікаў) носяць абавязковы характар, бо інакш сказаць нельга, то для пары *крутизна — урвішча* (Ев., 55), пры тым што лексема *крутизна, ж.* (жаночы род), у рус. мае і іншыя лексічныя адпаведнікі ў бел. *круча, ж., строма, ж., абрыў, м.*<sup>10</sup>, якія утвараюць іншыя граматычныя суадносіны з рускім адпаведнікам, адрозненні ў значэнні дэтэрмінуюцца лексічным выбарам назоўнікаў іншай радавой прыналежнасці і таму маюць факультатыўны характар. Зварот да слоўнікаў гэтаксама дае магчымасць выяўляць і выпадкі неўнармаванага ўжывання слоў, напр., *кровотечение — крывацеч, ж.* (Ев., 59), пры існаванні ў бел. традыцыйнага *кывацёк, м.*<sup>11</sup>

Другі не менш важны прынцып даследавання звязваецца з супастаўленнем граматычных з'яў з паказаннямі існуючых апісальных граматык у кожнай з моў. Пры супастаўленні тэкстаў даследчык не толькі назірае за з'явамі граматычнай сінаніміі, але і мае магчымасць зазначыць пераважнае ўжыванне аднаго з варыянтаў, канстатаваць выпадкі міжмоўнай граматычнай сінаніміі, выпадкі нейтралізацыі пазамоўных значэнняў, напр., *зернёные бусинки — зярнёная пацерка* (Энц. Бел., 15), *дочь моя теперь умирает — дачка мая зараз памерла* (Ев., 59), што немагчыма пры супастаўленні граматычных сістэм. Супастаўленне тэкстаў дазваляе больш дакладна асвятляць такія аспекты ў сферы узусу, як адносіны сродкаў выразу (з сінанімічных і ўнармаваных) да дэнатату; як пераважнае ўжыванне канкрэтнага з варыянтаў абазначэння ў дачыненні да кожнай мовы.

У гэтым артыкуле даецца папярэдні агляд граматычных адрозненняў, якія фіксаваліся на матэрыяле 5 пар фрагментаў з эквівалентных тэкстаў на беларускай і рускай мовах (працягласць фрагментаў дыктавалася неабходнасцю шляхам суцэльнай выбаркі налічыць 100 выпадкаў міжмоўных граматычных адрозненняў у кожнай пары фрагментаў). Адабраныя тэксты прадстаўляюць розныя функцыянальныя рэгістры мовы: афіцыйна-дзелавы (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, далей — Кнст. РБ); канфесіянальны (Евангелле ад Матвея — Ев.); навукова-папулярны (Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя — Энц. Бел.); газетна-публіцыстычны (газета «Вячэрні Мінск» — Вчрн. Мн.) і рэкламна-інфармацыйны (даведнік навучальных устаноў г. Мінска — Выбр.)<sup>12</sup>.

Граматычныя адрозненні падазяляюцца на самастойныя і несамастойныя з улікам супрацьпастаўлення намінатыўных (не сінтаксічных) грамам і сінтаксічных (рэляцыйных), якія адлюстроўваюць толькі здольнасць словаформ уступаць у тыя або іншыя сінтаксічныя адносіны. Усяго выяўлена 23 віды граматычных адрозненняў. З улікам супрацьпастаўленняў па абавязковасці/факультатыўнасці і самастойнасці/несамастойнасці на ўзроўні марфалогіі вылучаюцца наступныя віды адрозненняў.

1. Самастойныя абавязковыя адрозненні.
  - 1.1. Род для назоўнікаў: *образование — адукацыя* (Выбр.).
  - 1.2. Лік для назоўнікаў: *язык обшчэня — мова зносін* (Кнст. РБ).
  - 1.3. Стан дзеяслова: *мы постимся — мы пасцім* (Ев.).
2. Самастойныя факультатыўныя адрозненні.
  - 2.1. Род для назоўнікаў пры наяўнасці ў мове лексічнага адпаведніка іншага роду: *угроза — націск* (Энц. Бел.), *параўн. пагроза*.
  - 2.2. Лік для прыметнікаў: *зернёныя бусінкі — зярнёная пацерка* (Энц. Бел.).
  - 2.3. Катэгорыя часу дзеяслова: *дочь моя теперь умирает — дачка мая зараз памерла* (Ев.).
3. Несамастойныя абавязковыя адрозненні.
  - 3.1. Род для прыметнікаў, дзеепрыметнікаў і дзеясловаў прошлага часу: *чекістский зал — чэкісцкая зала* (Вчрн. Мн.), *зарождалось неравенство — зараждалася няроўнасць* (Энц. Бел.).
  - 3.2. Лік для прыметнікаў і дзеясловаў: *негативное отношение — негатыўныя адносіны* (Кнст. РБ).
4. Несамастойныя факультатыўныя адрозненні.
  - 4.1. У катэгорыі атрыбутыўнасці-неатрыбутыўнасці для прыметнікаў і дзеепрыметнікаў: *все равны — усе роўныя* (Кнст. РБ), *территория неотчуждаема — тэрыторыя неадчужальная* (Кнст. РБ).  
На ўзроўні сінтаксісу з улікам абавязковасці/факультатыўнасці вылучаюцца наступныя адрозненні.
5. Сінтаксічныя абавязковыя адрозненні.
  - 5.1. У спосабах выражэння дзеяслоўнага кіравання (у дзеяслоўна-іменных словазлучэннях з аб'ектнымі адносінамі): *прикоснусь к одежде — дакрануся да вопраткі* (Ев.).
  - 5.2. У спосабах дзеяслоўнага кіравання (у дзеяслоўна-іменных словазлучэннях з прасторавымі адносінамі): *осуществляют по двум уровням — ажыццяўляць на двух узроўнях* (Выбр.).
  - 5.3. У спосабах выражэння прысубстантыўнага кіравання: *требования к образованию — патрабаванні да адукацыі* (Выбр.).
  - 5.4. У спосабах выражэння ад'ектыўнага кіравання: *положения, признанные противоречащими — палажэнні, прызнаныя супярэчнымі з палажэннямі* (Кнст. РБ).
6. Сінтаксічныя факультатыўныя адрозненні (усяго 10), напрыклад, у тыпе сінтаксічнай сувязі ў словазлучэннях з атрыбутыўнымі адносінамі: *братьев его — братоў ягоных* (Ев.), у дапасаваным-недапасаваным прыдатку: *территория с г. Мозырем — тэрыторыя з г. Мазыр* (Энц. Бел.), у каардынацыі выказніка (сэнсавая — граматычныя): *распространилось земледелие и животноводство — пашырыліся земляробства і жывёлагадоўля* (Энц. Бел.).

Некаторыя тыпы адрозненняў набываюць паказальны характар для адной з моў. Напрыклад, граматычныя адрозненні ў катэгорыі атрыбутыўнасці-неатрыбутыўнасці (паводле А. А. Залізняка<sup>13</sup>) з'яўляюцца факультатыўнымі для рускай мовы, поўная і кароткая формы ўжываюцца як у атрыбутыўнай, так і ў прэдыкатыўнай функцыі. Для беларускай мовы ўжыванне поўнай формы набывае за рэдкім выключэннем абавязковы характар. Адметныя разыходжанні паміж рускай і беларускай мовамі назіраюцца ў тых выпадках, калі формы прыметнікаў выступаюць у прэдыкатыўнай функцыі *все равны перад законом — усе роўныя перад законам* (Кнст. РБ, 6). У акадэмічнай «Беларускай граматыцы» канстатуецца, што «паралельна з кароткімі формамі ў ролі выказніка ўжываюцца і поўныя формы гэтых жа прыметнікаў»<sup>14</sup>, але назіранні над іх функцыянаваннем у эквівалентных тэкстах, дзе ў функцыі выказніка (усяго 11 выпадкаў) сустракаюцца толькі поўныя прыметнікі, дае падставы сцвярджаць, што кароткая форма прыметнікаў змяшчаецца на перыферыю

моўнай сістэмы. Тое самае можна сцвярджаць і аб характары функцыянавання сінтаксічных канструкцый з атрыбутыўным значэннем. У тэкстах на беларускай мове безумоўная перавага аддаецца даданым азначальным сказам у адрозненні ад рускай, дзе пашырана ўжыванне дзеепрыметнікавага словазлучэння (пры яго факультатыўным характары) *человек, сидящий у сбора пошлин — чалавек, што сядзеў на мытні* (Ев., 57). Пры існаванні ў беларускай мове двух сінтаксічных сінонімаў (дзеепрыметнікавае словазлучэнне — даданы азначальны сказ) на падставе аналізу іх ўжывальнасці ў тэкстах (адпаведна 20 і 47 выпадкаў) можна убачыць розную прадуктыўнасць у выкарыстанні дзеепрыметнікавага словазлучэння, яго стылістычную абмежаванасць.

Супастаўленне тэкставага матэрыялу дазваляе істотна ўдакладніць і дапоўніць карціну падабенстваў і адрозненняў паміж мовамі, якая існуе ў межах сістэмна-структурнага супастаўлення: убачыць і падкрэсліць адрозненні ў функцыянаванні граматычных катэгорый у кожнай з моў, улічыць усе сродкі выражэння катэгарыяльных значэнняў (лексічныя, словаўтваральныя, фармальна-марфалагічныя, сінтаксічныя), сканцэнтраванне увагу на падабенствах і адрозненнях у сферы узусу, калі крытэрыям тоеснасці ці адрознення моў з'яўляецца норма і заканамернасці выбару сродкаў выражэння з групы сінанімічных, а іх рэалізацыя сведчыць аб цэнтральным або перыферыйным палажэнні кожнага ў моўнай сістэме.

<sup>1</sup> Гл.: Шчэрбін В. К. Супастаўляльная лінгвістыка // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 544.

<sup>2</sup> Гл.: Конюшкевич М. И. Синтаксис близкородственных языков: тождество, сходства, различия. Мн., 1988; Киселёв И. А. Категория рода существительных в русском и белорусском языках // Русский язык. 1988. Вып. 8; Сопоставительное описание русского и белорусского языков: Морфология. Мн., 1990.

<sup>3</sup> Гл.: Будагов Р. А. К теории сходств и различий в грамматике близкородственных языков // ВЯ. 1980. № 4; Ярцева В. Н. Контрастивная лингвистика. М., 1981; Яеж. Теория и практика сопоставительного исследования языков // ИАН СЛЯ. 1986. № 6; Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. М., 1989.

<sup>4</sup> Будагов Р. А. Близкородственные языки и некоторые особенности их изучения // Типология сходств и различий близкородственных языков. Кишинёв, 1974. С. 4.

<sup>5</sup> Кшешовский Т. П. Эквивалентность, конгруэнтность и глубинные структуры // НЗЛ. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. М., 1989. С. 327.

<sup>6</sup> Косериу Э. Контрастивная лингвистика и перевод: их соотношение // НЗЛ. С. 70; Штернеманн Р. и колл. Введение в контрастивную лингвистику // Там же. С. 148.

<sup>7</sup> Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским и др. славянскими языками. М., 1983. С. 6.

<sup>8</sup> Дипломатический словарь. Т. 1. М., 1984. С. 103; Юридический энциклопедический словарь. М., 1984. С. 371; Большая Советская Энциклопедия. Т. 2. М., 1969. С. 416.

<sup>9</sup> Косериу Э. Назв. праца. С. 77.

<sup>10</sup> Русско-белорусский словарь. Т. 1. Мн., 1993. С. 693.

<sup>11</sup> Глупачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 2. Мн., 1977. С. 737; Русско-белорусский словарь. Т. 1. С. 688.

<sup>12</sup> Конституция Республики Беларусь. Мн., 1994. — Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. Мн., 1994; Евангелие господина нашего Иисуса Христа на четырёх языках: эллинском, славянском, российском и белорусском с параллельными местами. Мн., 1991; Беларуская ССР: Краткая энциклопедия. Т. 1. Мн., 1987. — Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя. Т. 1. Мн., 1979; Вечерний Минск. 1989. 18 декабря. — Вячэрні Мінск. 1989. 18 снежня; Выбар за Вамі. Навучальныя ўстановы новага тыпу г. Мінска: інстытуты, каледжы, гімназіі, ліцэі: Даведнік (на беларускай і рускай мовах). Мн., 1993.

<sup>13</sup> Зализняк А. А. Русское именное словоизменение. М., 1967. С. 88 і наст.

<sup>14</sup> Беларуская граматыка. Т. 1. Мн., 1985. С. 111.

У. Б. ЖУРАВЕЛЬ

## ПРАСЛАВЯНСКІ ВАКАЛІЗМ ПОЗНЯГА ПЕРЫЯДУ І ЯГО ПЕРАЎТВАРЭННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ І БАЛГАРСКАЙ ЛІТАРАТУРНЫХ МОВАХ

Разглядаючы лёс праславянскіх галосных фанем у беларускай і балгарскай мовах, мы, следам за У. В. Колесавым, зыходзім з таго, што рэпертуар праславянскага вакалізму на познім этапе яго развіцця складалі

функцыянальна нераўназначныя элементы. Адны з іх мелі абмежаваную дыстрыбуцыю, уваходзілі ў нязначную колькасць фаналагічных апазіцый і таму былі параўнальна слаба нагужаны ў функцыянальных адносінах, г. зн. былі функцыянальна слабымі. Да такіх, па меркаванню У. В. Колесава, адносиліся насаваы  $/*o/$  і  $/*e/$ , рэдукаваныя  $/*ъ/$  і  $/*ь/$ , а таксама  $/*e/$  (яць). Наадварот, фанемы  $/*a/$ ,  $/*o/$ ,  $/*e/$ ,  $/*i/$ ,  $/*y/$ ,  $/*u/$  мелі шырокія дыстрыбуцыўныя магчымасці, уваходзілі ў вялікую колькасць апазіцый, таму іх можна разглядаць як функцыянальна моцныя фанемы<sup>1</sup>. Такое размежаванне з'яўляецца, на нашу думку, вельмі важным для тлумачэння агульных напрамкаў змен састава і сістэмы праславянскіх галосных у розных славянскіх мовах, у тым ліку ў беларускай і балгарскай, паколькі іменна функцыянальна слабыя элементы падвяргаліся самым істотным пераўтварэнням.

Рэфлексы функцыянальна моцных праславянскіх вакалаў захавалі ў беларускай і балгарскай мовах асноўныя прыметы адпаведных праславянскіх галосных фанем. Так, найбольш частым рэфлексам праславянскай  $/*i/$  будзе і ў беларускай, і ў балгарскай мовах  $/i/$  з тымі ж дыферэнцыяльнымі прыметамі, што пацвярджаецца, напрыклад, такімі супастаўленнямі стараславянскіх (як найбольш старажытных) форм з беларускімі і балгарскімі, як ст.-сл. БИТИ — бел. **біць**, балг. **бия**; ст.-сл. ПИТИ — бел. **піць**, балг. **пия** і шмат інш. Без істотных змяненняў перайшлі на беларускую і балгарскую глебу праславянскія галосныя  $/*u/$ : ст.-сл. СОУХЪ — бел. **сухі**, балг. **сух**; ст.-сл. ОУСТА — бел. **вусны**, балг. **уста** і інш. І  $/*a/$ : ст.-сл. БРАТРЪ — бел. **брат**, балг. **брат**; ст.-сл. МАТИ — бел. **маці**, балг. **майка** і інш. У балгарскай мове, аднак, сустракаюцца адзінкавыя выпадкі ўжывання  $/e/$  на месцы праславянскай  $/*a/$ : балг. **всеки** (<ВЪСЬ+АКЪ), у бел. **усялякі**, балг. **печеля** (але **печалба**) — руск. **печалиться**, якія можна тлумачыць міжскладовай асіміляцыяй галосных па раду. У беларускай мове на месцы зымалагічнага  $/*a/$  часам сустракаецца  $/o/$ : **утойваць**, **засвойваць**, **выкошваць** і інш. Магчыма, гэта звязана са старажытным праславянскім чаргаваннем  $a/o$ .

Калі разглядаць лёс познепраславянскай фанемы  $/*o/$  ў аналізаваных мовах, дык трэба адзначыць, што і гэты элемент, як і іншыя функцыянальна моцныя праславянскія галосныя, не падвяргаецца тут істотным зменам. Тым не менш нельга сказаць, што рэфлексацыя дадзенай фанемы вычэрпваецца ў абедзвюх мовах толькі адным пераўтварэннем. Безумоўна, найбольш распаўсюджаным рэфлексам праславянскай  $/*o/$  ў беларускай і балгарскай з'яўляецца  $/o/$ : бел. **нож** — балг. **нож**, бел. **водны** балг. **воден**, бел. **госць** — балг. **гост** і інш. Разам з тым спецыфічна балгарскай з'яўляецца рэфлексацыя  $/*o/ > /ъ/$ , якая адзначаецца ў словах тыпу **гръм**, **звън** (праўн. ст.-сл. ГРОМЪ, ЗВОНЪ). З'яўленне новабалгарскай  $/ъ/$  на месцы праславянскай  $/*o/$ , напэўна, можна тлумачыць тут уплывам такіх балгарскіх форм, як **мъх**, **сън**, **път** (дзе  $/ъ/$  ўзыходзіць да праславянскіх  $/*ъ/$  і  $/*o/$ ), і кваліфікаваць такі пераход як змяненне па аналогіі;  $/ъ/$  на месцы  $/*o/$  знаходзім і ў сучаснай літаратурнай форме **гълъб** (<\*golъbъ). Можна дапусціць, следам за К. Мірчавым, што  $/ъ/$  узнікае тут як вынік асіміляцыі ўплыву [ъ] наступнага складу. Характэрным для балгарскай мовы з'яўляецца і пераход  $/*o/ > /e/$ , які звязаны з працэсам так званай палаталізацыі галосных<sup>2</sup>, г. зн. змяненнем рада галоснага пад уздзеяннем папярэдніх мяккіх зычных. З'ява гэтая, якая знайшла адлюстраванне і ў помніках (параўн. вядомыя стараславянскія формы **ЖЕНОУЖ**, але **ДОУШЕУЖ**, **СЫНОВЪ**, але **ВРАЧЕВЪ**), мела месца яшчэ ў агульнаславянскі перыяд, аднак ужо ў сярэднебалгарскую эпоху помнікі адлюстроўваюць частыя хістанні ў напісанні О і Е ў формах такога тыпу (што, безумоўна, сведчыць пра зацвярдзенне спрадвечна мяккіх зычных), а ў далейшым усё большую моц набірае тэндэнцыя «ўзнаўлення» першапачатковага  $/o/$ <sup>3</sup>. У сучаснай балгарскай мове маюцца



формы тыпу **ножове**, **льжовен** і інш., /o/ з'яўляецца нават і ў запазычаных (скажам, **джоб** з **джеб** турэцкай мовы). Тым не менш тут застаецца шэраг лексем, дзе не адбываецца «вяртання» да першапачатковага праславянскага /\*o/. Гэта выпадкі тыпу **плачевен**, **душевен** і інш. Цікава, што такая ж сітуацыя назіраецца і ў беларускай мове. Рэшткі старажытнай пераагласоўкі /\*o/>/\*e/ можна адзначыць у такіх утварэннях, як **каралеўскі** (але **арлоўскі**), **душэўны** (але **духоўны**), ва ўласных імёнах тыпу **Пальчэўскі**, **Мілашэўскі** і да т. п. У той жа час тут маюцца формы тыпу **харчовы**, **грашовы**, дзе этымалагічнае /\*o/ адноўлена. Відавочна, гэтыя факты сведчаць аб тым, што калі першапачаткова (у агульнаславянскую эпоху) пераўтварэнне /\*o/>/\*e/ было абумоўлена пазіцыяй (значыць, з'яўлялася фанетычным працэсам), дык у сучаснай як балгарскай, так і беларускай мове яно набывае характар мены фанем, паколькі з'яўленне /e/ ўжо не вызначаецца ўласцівасцямі папярэдняга гука.

Калі параўноўваць лёс праславянскай функцыянальна моцнай фанемы /\*e/ у аналізуемых мовах, дык можна канстатаваць наяўнасць двух відаў рэфлексаў у дадзеным выпадку, а іменна /e/ і /o/. Карэнная розніца, аднак, заключаецца ў тым, што для балгарскай мовы пераход /\*e/>/o/ ў з'ява вельмі рэдкая (К. Мірчаў прыводзіць, напрыклад, такія лексемы, як **топлота** (<\*<sup>v</sup>ter-), **чопля** (<\*<sup>v</sup>ser-), **оше** (<\*<sup>v</sup>ešce) і нек. інш.), для беларускай жа, як і для іншых славянскіх моў усходняй падгрупы, такое змяненне ў адна з характэрных рыс. Прырода пераагласоўкі /\*e/>/o/ ў балгарскай мове хутчэй за ўсё фанетычная<sup>4</sup>, а што датычыць усходнеславянскага пераходу /\*e/>/o/, дык прычыны яго ўзнікнення не атрымалі ў лінгвістычнай літаратуры адзінага тлумачэння<sup>5</sup>: Мы схіляемся да таго пункту гледжання, што фактары, якія спрыялі такой рэфлексацыі, мелі і фанетычны, і фаналагічны, а таксама аналагічны характар.

Фаналагічныя вынікі развіцця праславянскай галоснай /\*y/ (калі іх разглядаць з пазіцыяй Маскоўскай фаналагічнай школы) з'яўляюцца аднолькавымі ў абедзвюх мовах: /y/ перастае тут існаваць у якасці самастойнай фаналагічнай адзінкі. У дадзеным выпадку назіраецца працэс фанемнай канвергенцыі: /y/×/i/→/i/. Калі, аднак, аналізаваць фанетычны бок гэтага працэса, высвятляецца наступная розніца: у беларускай мове [y] захоўваецца як адна з рэалізацый фанемы /i/, у той час як у балгарскай дыферэнцыяцыі [y] і [i] не існуе і на ўзроўні алафонаў.

У свой час Р. А. Аванесавым было паказана, што працэс пераўтварэння /y/ ў пазіцыйную разнавіднасць /i/ трэба звязваць з фаналагізацыяй апазіцыі цвёрдых і мяккіх зычных, якая стала рэальнай пасля страты «слабых» ераў. І з таго часу, як мяккасць становіцца пазіцыйна незалежнай характарыстыкай зычных, страчваецца і функцыянальная роля апазіцыі /i/—/y/<sup>6</sup>. Тое, што ў беларускай мове захоўваецца фанетычнае адрозненне [i] і [y], а ў балгарскай гэтага не назіраецца, можна растлумачыць рознымі тэндэнцыямі ў развіцці мяккаснай карэляцыі ў разглядаемых мовах. У беларускай, як і ў рускай, фаналагічная катэгорыя цвёрдасці/мяккасці атрымала найбольшае развіццё, і таму [i] і [y] неабходны тут як індэксы адрознення цвёрдых і мяккіх зычных фанем (параўн. руск. **пил** — **пыл**, бел. **біў** — **быў** і да т. п.). Для балгарскай мовы характэрны працэс зацвярдзення мяккіх зычных перад галоснымі прыэд-няга рада, у тым ліку і перад [i]. Гэта значыць, што ў названай пазіцыі ў балгарскай мове адбываецца нейтралізацыя фаналагічнай прыметы «мяккасць». Менавіта гэтыя акалічнасці і здымаюць неабходнасць не толькі фаналагічнага, але і фанетычнага адрознення [i] і [y].

Калі гаварыць пра змяненне слабых у функцыянальных адносінах праславянскіх галосных фанем у беларускай і балгарскай літаратурных мовах, дык яно адбываецца ў агульным напрамку дэфаналагізацыі насавых галосных, ераў і яць, аднак канкрэтныя вынікі гэтых змен даволі істотна адрозніваліся ў аналізуемых мовах.

На думку С. Б. Бернштэйна, дэналізацыя з'явілася чыста фізіялагічным працэсам, які не адбіўся на сістэмных адносінах паміж фанемамі і не

быў звязаны з самім функцыянаваннем мовы<sup>7</sup>. З гэтым сцвярджаннем можна згадзіцца ў тым сэнсе, што насаваы галосныя, як ужо адзначалася, уяўлялі сабою элементы функцыянальна слабыя ў праславянскім вакалізме, і таму іх страта не аказвала істотнага ўплыву на функцыянаванне мовы. Нельга, аднак, не згадзіцца і з Б. М. Гаспаравым, які слушна зазначае, што змяненне насаваых непасрэдна працягвае тэндэнцыю да спрашчэння вакалізму, неабходнасць якога ўзнікла пасля манафтангізацыі дыфтонгаў<sup>8</sup>. Увогуле працэс страты рынезму быў дастаткова складаным і шматступеньчатым. Па выніках гэтага працэсу даследуемыя мовы значна адрозніваюцца. Беларуская захоўвае ў цэлым старажытнарускую рэфлексацыю: /<sup>ç</sup>o/ > /и/, /<sup>ç</sup>e/ > /а/, напрыклад, **рука** (<\*гока), **пяць** (<реть), **муж** (<\*тозь), **мяса** (<\*meso) і г. д. Для балгарскай характэрна пераўтварэнне /<sup>ç</sup>o/ > /ъ/ і /<sup>ç</sup>e/ > /е/: **ръка**, **пет**, **мъж**, **месо** і г. д. Нельга, аднак, сказаць, што ў абедзвюх мовах не існуе ў дадзеным выпадку своеасаблівых «адхіленняў ад нормы». У беларускай мове, напрыклад, на месцы /<sup>ç</sup>e/ ў некаторых формах выяўляецца /е/: **гледзячы**, **запрэгчы** (параўн. з рускімі **гляды**, **запряхчы**). Ф. М. Янкоўскі звязваў з'яўленне тут /е/ з уплывам такіх форм, як **забегчы**, **залегчы**<sup>9</sup>. У балгарскай на месцы праславянскай /<sup>ç</sup>o/ часам сустракаецца /у/: **муден**, **груб** і інш. Гэта словы, якія яшчэ ў старажытнабалгарскі перыяд мелі дублетныя формы як з /<sup>ç</sup>o/, так і з /у/, адна з якіх (а іменна з /<sup>ç</sup>o/) у далейшым была страчана. Адзначым, што і ў сучаснай балгарскай мове захоўваюцца асобныя дублеты, скажам, **гнусен**—**гньсен**. Існаванне старажытных дублетных форм, якія захаваліся і да цяперашняга часу, па ўсёй верагоднасці, сведчаць аб пэўнай хісткасці становішча галоснай пасля насавай зычнай, а таму з'яўленне /o/ магчыма звязваць тут з камбінаторным уплывам насавага зычнага на чысты галосны /u/.

Праславянская фанема /<sup>ç</sup>e/ дае вельмі шырокі спектр рэфлексаў, і у сувязі з гэтым узнікаюць цяжкасці ў вызначэнні як фанетычных, так і фаналагічных параметраў дадзенага элемента праславянскага вакалізму. Разам з тым, напэўна, агульнапрынятым з'яўляецца пункт погляду аб двух асноўных напрамках развіцця /<sup>ç</sup>e/ ў славянскіх мовах. Большасці з іх, у тым ліку і беларускай мове, уласцівы працэс канвергенцыі /<sup>ç</sup>e/ > /e/. Што датычыць балгарскай, а таксама польскай мовы, то тут адзначаецца з'ява, якая ў балгарскай лінгвістычнай традыцыі атрымала назву «ятов преглас», г. зн. наяўнасць, з аднаго боку, рэфлекса /е/ на месцы /<sup>ç</sup>e/, а з другога — пераўтварэння /<sup>ç</sup>e/ > /а/. Трэба сказаць, што гэта розніца рэфлексацыі /<sup>ç</sup>e/ з'яўляецца адной з самых істотных прымет, якая адрознівае дзве дыялектныя зоны балгарскай мовы — усходнюю і заходнюю.

З'яўленне рэфлекса /<sup>ç</sup>e/ > /а/ можа матывавацца тым, што праславянская /<sup>ç</sup>e/ была атрымана ў спадчыну старажытнабалгарскімі дыялектамі як шырокая пярэдняя нізкая галосная /ā/. Далейшае развіццё гэтай фанемы, г. зн. пераўтварэнне /ā/ ў /а/, звязана, як мяркуюць, з развіццём мяккаснай карэляцыі ва ўсходнебалгарскіх дыялектах, калі прыметам мяккасці зычных становіцца фаналагічна істотнай, а проціпастаўленне пярэдніх/непярэдніх галосных страчвае фаналагічную актуальнасць<sup>10</sup>. Важна адзначыць, што, з'явіўшыся ў выніку фаналагізацыі мяккасці, рэфлекс /<sup>ç</sup>e/ > /а/ ў той жа час умацоўваў мяккасную карэляцыю, якая развівалася ў зычных, паколькі ўзніклі новыя апазіцыі цвёрдых і мяккіх зычных перад непярэднім /а/. Пагэтак зусім справядлівым здаецца вывад І. Гугуланавай аб тым, што развіццё /<sup>ç</sup>e/ і фарміраванне мяккаснай карэляцыі — з'явы ўзаемаабумоўленыя ў балгарскай мове<sup>11</sup>. Адносна ўзнікнення другога тыпу рэфлексацыі — пераходу /<sup>ç</sup>e/ > /е/ — выказваюцца розныя пункты погляду, відавочна, аднак, тое, што ў балгарскай літаратурнай мове

фаналагічная каштоўнасць праславянскай фанемы /*\*ě*/ была падзелена паміж галоснымі /*a*/ і /*e*/. Ёсць падставы меркаваць, што першапачаткова прычыны такога «падзелу» мелі пазіцыйна-фанетычны характар. Так, І. Лекаў звязвае ажыццяўленне пераагласовак /*\*ě*/ з сінгарманізмам галосных і ў гэтай сувязі адзначае асобую ролю наступнага фанетычнага кантэксту слова<sup>12</sup>. Сапраўды, з'яўленне [a] ці [e] як рэалізацый этымалагічнага /*\*ě*/ звязана тут перш за ўсё з характарам галоснай наступнага складу: параўн. **лято** — **летен**, **цял** — **цели**, **вярна** — **верен** і г. д. [e] з'яўляецца ў выпадку, калі галосны наступнага складу будзе пярэднім). Важна, аднак, падкрэсліць, што калі разглядаць чаргаванне [e] і [a] ў такіх формах з пазіцый сучаснага стану балгарскай літаратурнай мовы, дык яго трэба кваліфікаваць як марфаналагічнае (тут гукі [e] і [a] з'яўляюцца асноўнымі алафонамі адпаведных фанем). Фактарам, які перашкаджае з'яўленню [a] як рэалізацыі праславянскай /*\*ě*/, лічыцца ненаціскная пазіцыя былога /*\*ě*/ ў слове: параўн. **сняг** — **снеговé**, **бряг** — **брега́** і да т. п. У гэтым выпадку сучаснае чаргаванне націскага [a] і ненаціскага [e] трэба прызнаць (зыходзячы з тэарэтычных палажэнняў МФШ) менай алафонаў адной фанемы /*a*/.

Калі спыняцца на асаблівасцях рэфлексацыі праславянскай фанемы /*\*ě*/ у беларускай мове, дык трэба, акрамя асноўнага, ужо адзначанага, перахода /*\*ě*/ > /*e*/ звярнуць увагу на яшчэ два дастаткова рэдкія для беларускай мовы выпадкі. Па-першае, у шэрагу форм на месцы чакаемага /*e*/ (</*\*ě*/) сустракаецца /*o*/. Напрыклад, **гнёзды**, **вёдры**, **звёзды** і нек. інш. Па-другое, этымалагічная /*\*ě*/ ў адзінкавых лексемах прадстаўлена як /*i*/, скажам, у форме **цвіў**. Што датычыць форм з /*o*/ на месцы /*e*/, дык, несумненна, яны ўзнікаюць па аналогіі з лексемамі **сёлы**, **вёслы** і г. д., дзе адбыўся вядомы пераход /*e*/ > /*o*/. Няснай застаецца прычына ўзнікнення фанемь /*i*/ ў формах тыпу **цвіў** (цікава, што такія формы ёсць і ў рускай мове: **мизинец**, **дитя**, але разам з імі **цвёл**, дзе /*o*/ ўзнікае па аналогіі). Магчыма дапусціць, што дадзеная фанема ўзнікае тут пад уплывам украінскай мовы, дзе рэфлекс /*\*ě*/ > /*i*/ найбольш распаўсюджаны, аднак усё ж незразумела, чаму гэты ўплыў не адбыўся на іншых формах.

Найбольш значныя адрозненні пры параўнанні лёсу праславянскіх галосных у беларускай і балгарскай літаратурных мовах назіраюцца ў развіцці так званых рэдукаваных галосных /*\*ъ*/ і /*\*ь*/. Калі фіксаваць крайнія кропкі пераўтварэнняў дадзеных фанем ад праславянскага стану да сучаснага, дык высвятляецца, што ў беларускай, як і ў іншых усходнеславянскіх мовах, на месцы /*\*ъ*/ ў моцнай пазіцыі маецца /*o*/, а на месцы /*\*ь*/ — /*e*/ (параўн. вядомыя прыклады тыпу \***дънь** > **день**, \***съль** > **сон** і да т. п.). У слабой пазіцыі, як вядома, дадзеныя фанемы знікаюць: **сын** (<\***супь**), **дня** (<\***дън'а**) і інш. Такім чынам, з фаналагічнага пункту гледжання тут назіраецца ў першым выпадку захаванне апазіцыі, але адбываецца яе трансфаналагізацыя, /*\*ъ*/ — /*\*ь*/ замяняецца на /*o*/ — /*e*/, а страту слабых ераў можна разглядаць як канвергенцыю фанем: /*\*ъ*/x/*\*ь*/ → /*∅*/.

У балгарскай мове назіраецца некалькі іншая замена, калі мець на ўвазе моцныя еры: /*\*ъ*/ — /*\*ь*/ пераходзіць у /*ъ*/ — /*e*/. Напрыклад, праславянскія \***тъхъ**, \***съль** адлюстраваны ў балгарскай як **тъх**, **сън**, праславянскія \***льнь**, \***дънь** — як **лен**, **ден**. Спецыфічна балгарскім з'яўляецца і пераход моцнага /*\*ъ*/ у /*ъ*/: **пън** (<\***рънь**), **тъща** (\***тъстја**) і інш. Рэфлексы слабых ераў таксама маюць у балгарскай сваю спецыфіку. З аднаго боку, ў гэтай мове, як і ў іншых славянскіх, назіраецца знікненне рэдукаваных у слабой пазіцыі: **мно́го** (<\***тъого**), **пет** (<\***тъеть**), **син** (<\***супь**) і інш., з другога — тут выяўляецца тая ж рэфлексацыя, што і ў моцных ераў: /*\*ъ*/ > /*ъ*/, /*\*ь*/ > /*ь*/, напрыклад, **дъно** (параўн. бел. **дно**), **тъма** (параўн. руск. **тъма**), **тъка** (бел. **ткаць**), **жънеш** (бел. **жнеш**).

У сувязі са своеасаблівымі зменамі праславянскіх ераў у балгарскай мове паўстае пытанне, ці можна атаясамліваць /ь/ у балгарскай з праславянскім /\*ь/? На гэты конт не існуе адзінага меркавання. Не разглядаючы падрабязна розных падыходаў да гэтай праблемы, адзначым, што, на нашу думку, поўнае атаясамліванне гэтых фанем неправамерна, паколькі гэта элементы, якія валодаюць рознымі дыстрыбутыўнымі магчымасцямі, рознай фаналагічнай значнасцю. Ужо адзначалася, што еры разам з некаторымі іншымі галоснымі фанемамі з'яўляліся функцыянальна слабымі элементамі праславянскай вакалічнай сістэмы. Што да балгарскай фанемы /ь/, дык яна валодае ўсімі прыметамі функцыянальна моцнай фанемы: вялікай частотнасцю, шырокімі дыстрыбутыўнымі патэнцыямі (і ў прыватнасці магчымасцю ўжывання ў абсалютным пачатку слова, чаго не мела праславянская /\*ь/). Адзначым, што развіццю і ўмацаванню фаналагічнага статусу балгарскай /ь/ спрыялі перш за ўсё два пераўтварэнні — /\*o/>/ь/ і /\*ь/>/ь/, якіх не адзначаецца ў іншых славянскіх мовах. Як жа адбіліся пералічаныя змяненні праславянскіх галосных /\*ь/ і /ь/ на вакалічных сістэмах даследуемых моў? Закранаючы беларускую літаратурную мову, можна сказаць, што тут дэфаналагізацыя ераў прыводзіць, як і пры страце насавых галосных, да пэўнага спрашчэння сістэмы, а трансфаналагізацыя /\*ь/—/\*ь/→/o/—/e/ спрыяе ўмацаванню функцыянальна моцнай апазіцыі /o/ — /e/. З'яўленне ў балгарскай мове «новага» /ь/ пацягнула за сабою ўзнікненне так званага «сярэдняга тэмбравага класа» ў сістэме балгарскіх вакалаў, куды ўваходзілі два элементы — /ь/ і /a/. Па меркаванню М. С. Трубяцкога, наяўнасць такой апазіцыі — з'ява выключна рэдка для вакалічных сістэм<sup>13</sup>.

Вывады, якія дазваляе зрабіць параўнальны аналіз развіцця праславянскіх галосных фанем у беларускай і балгарскай літаратурных мовах, зводзяцца да наступнага: па-першае, відавочна, што тыя элементы вакалічнай сістэмы познепраславянскай мовы, якія былі ахарактарызаваны як функцыянальна моцныя і ў беларускай, і ў балгарскай мове, мелі падобны лёс. У цэлым яны не падвяргаліся істотным зменам ні на беларускай, ні на балгарскай глебе. Выключэнне ў гэтым сэнсе састаўляе фанема /\*y/, якая ў беларускай страціла фаналагічны статус, захоўваючыся на алафонным узроўні, а ў балгарскай поўнасцю канвергіравала з /i/. Па-другое, развіццё функцыянальна слабых элементаў познепраславянскага вакалізму ў аснове сваёй адбывалася ў адзіным напрамку дэфаналагізацыі насавых галосных, ераў і яць. Тым не менш канкрэтныя вынікі гэтага працэсу ў аналізуемых мовах маюць шэраг адрозненняў. Гэтыя адрозненні звязаны перш за ўсё са змяненнямі насавых галосных і ераў. Калі ў балгарскай мове іх пераўтварэнні вядуць да ўзнікнення новай фанемы /ь/, дык у беларускай можна назіраць толькі ўмацаванне фаналагічнага статусу тых функцыянальна моцных элементаў, якія былі ўспрыняты беларускай моваю з праславянскай.

<sup>1</sup> Гл.: Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка. М., 1980. С. 18—19, 34—35.

<sup>2</sup> Гл.: Нахтигал Р. Славянские языки. М., 1963, С. 72—73.

<sup>3</sup> Мирчев К. Историческая грамматика на български език. София, 1978. С. 138—139.

<sup>4</sup> Там жа. С. 135—136.

<sup>5</sup> Гл.: Филлин Ф. П. Происхождение русского, украинского, белорусского языков. М., 1972. С. 184.

<sup>6</sup> Гл.: Аванесов Р. И. Русская литературная и диалектная фонетика. М., 1974. С. 238.

<sup>7</sup> Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961. С. 243.

<sup>8</sup> Гл.: Гаспаров Б., Сигалов П. Сравнительная грамматика славянских языков. Гарту, 1974. С. 231—232.

<sup>9</sup> Янкоўскі Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы. Мінск, 1983. С. 76.

<sup>10</sup> Стойков С. Т. // Български език. 1963. КН. 3-4. С. 322.

<sup>11</sup> Гугуланова И. // Съпоставително езиковедие, 1978. № 2. С. 66—73.

<sup>12</sup> Лекков И. Насоки в развоја на фонологичните системи на славянските езици. София, 1960. С. 62.

<sup>13</sup> Трубяцкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960. С. 131.

## СЕМАНТЫЧНАЯ ФУНКЦЫЯ АДРАСАТА І ЯЕ ФАРМАЛЬНАЕ ВЫРАЖЭННЕ ў РУСКАЙ І НЯМЕЦКАЙ МОВАХ

Якая прымета адрасата з'яўляецца найбольш значнай для яго выдзялення? Удзел у выкананні дзеяння і абавязковая адушаўлёнасць (Ю. Д. Абрэян<sup>1</sup>)? Выражэнне давальным склонам, які найбольш дакладна перадае семантыку адрасатнасці (Ч. Філмар<sup>2</sup>)? Залежнасць ад суб'екта і аб'екта, становішча трэцяга ў адрасатнай сітуацыі (Л. Тэн'ер<sup>3</sup>)?.. Цяжка выбраць якую-небудзь адну абавязковую якасць адрасата, але калі абгульніць іх, можна даць наступнае азначэнне: адрасат — гэта актанта, што вызначае адушаўлёную істоту, на якую арыентавана дзеянне і якая яго ўспрымае.

Адрасата можна апісаць пры дапамозе шасці семантычных прымет: адушаўлёнасці, канкрэтнасці/абстрактнасці, асабовасці/неасабовасці, прадметнасці/непрадметнасці, анафарычнасці/неанафарычнасці, агульнасці/неагульнасці. Адушаўлёнасць як абавязковая семантычная прымета адрасата вызначаецца асаблівым становішчам дадзенага актанта ў адрасатнай сітуацыі. Адрасат, як і суб'ект, мае непасрэдня адносіны да дзеяння, удзельнічае ў яго ажыццяўленні. Функцыя адрасата ў сказе — успрыманне дзеяння. І калі ў адрасатнай сітуацыі суб'ект з'яўляецца выканаўцам дзеяння, то адрасат каўзіруе яго выкананне. Акрамя адушаўлёнасці, канкрэтнасць і анафарычнасць таксама з'яўляюцца абавязковымі прыметамі адрасата; адмаўленне іх указвае на меншую ступень праяўлення прыметы, а не на яе поўную адсутнасць, як гэта мае месца ў адносінах да іншых семантэм. Прычым анафарычнасць абазначае не толькі выражэнне адрасата займеннікам, але, у першую чаргу, суадносіны адрасата з іншымі актантамі: адрасат і суб'ект папярэдний і наступнай сітуацыі, як правіла, тоесны. Напрыклад: *Er gab dem jungen Mann etwas wie eine Antwort auf seine tief erlebte Bemerkung...* — *Он что-то сказал молодому человеку в ответ на его прочувствованное замечание...* (Т. Ман). *Александра Андреевна была нездорова, и Козлов отослал ей стихи (У. Афанасьеў)*. Адрасатны актанта, як і належыць анафарычнаму элементу, указвае на суб'ект іншай сітуацыі. Дзякуючы гэтай якасці, адрасат з'яўляецца сувязным звязном некалькіх сітуацый, без яго немагчыма ажыццяўленне адрасатнага дзеяння. Ад семантычных прымет шмат у чым залежаць паводзіны адрасата, яго актыўнасць або пасіўнасць у адрасатнай сітуацыі.

Катэгорыя актыўнасці/пасіўнасці вызначае адносіны актантаў да прэдыката. Той актанта з'яўляецца больш актыўным, ад якога ў большай ступені залежыць ажыццяўленне дзеяння. Гэта такія актанта, як суб'ект, адрасат і інш. Актанта, ад якога ў меншай ступені залежыць ажыццяўленне дзеяння, характарызуецца пасіўнасцю. Такія актантамі могуць быць аб'ект, інструмент і г. д.

Катэгорыя актыўнасці/пасіўнасці не знаходзіць прамога выражэння ў сказе на рускай і нямецкай мовах. Гэта «скрытая катэгорыя», па словах Б.-Л. Уорфа. Яна праяўляецца праз іншыя катэгорыі, у адрасатнай сітуацыі — праз катэгорыі адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці, стану і склону. Для нямецкай мовы, акрамя названых, характэрна яшчэ і катэгорыя вызначанасці/нявызначанасці, якая знаходзіць выражэнне на ўсіх моўных узроўнях і ўплывае таксама на актыўнасць адрасата.

Пры дапамозе дадзенай катэгорыі найбольш дакладна можна апісаць узаемаадносіны актантаў у адрасатнай сітуацыі. Адрасат разам з суб'ектам удзельнічае ў ажыццяўленні дзеяння, але ролі ў іх розныя: калі суб'ект выконвае дзеянне, то адрасат яго ўспрымае. Адрасат і суб'ект суадносяцца адзін з адным па прымеце актыўнасці: суб'ект больш актыўны, а адрасат больш пасіўны. Дзеянне ў сказе накіравана адначасова на аб'ект і адрасата. Але калі аб'ект «закранаецца» дзеяннем і можа быць пераўтвораны ў

выніку яго, то адрасат «карэктіруе» кірунак дзеяння, з'яўляецца арыенцірам. Адрасат суадносіцца з аб'ектам па прымеце пасіўнасці: аб'екту ўласціва большая ступень пасіўнасці, адрасат больш актыўны, чым аб'ект.

Ступень актыўнасці адрасата залежыць ад многіх фактараў: па-першае, ад набору семантэм, па-другое, ад віду адрасатнай сітуацыі, па-трэцяе, ад актыўнасці суб'екта. Прычым патрэбна адзначыць, што суб'ект і адрасат асабістым чынам «дзеляць» паміж сабой актыўнасць; манапольнае права на актыўнасць гэтых двух актантаў з'яўляецца прычынай поўнай пасіўнасці аб'екта.

У адрасатнай сітуацыі аб'ект заўсёды семантычна зададзены: ён абазначае прадмет, паведамленне або эмоцыі. Узаемаабумоўленасць семантыкі прэдыката і аб'екта дазваляе выдзеліць некалькі відаў адрасатнай сітуацыі. Гэта перш-наперш сітуацыі прыналежнасці і інфарматыўнасці.

Для сітуацыі прыналежнасці характэрна пераразмеркаванне адносін пасесіўнасці паміж суб'ектам і адрасатам. У залежнасці ад прыроды аб'екта выдзяляюць два віды пасесіўнасці — знешнюю: *Ich gebe ihm die Schuhe.* — Я отдаю ему ботинки (Э.-М. Рэмарк) і унутраную: *Er arbeitete stumm, abgeschlossen, unsichtbar und voller Verachtung für jene Kleinen...* Он работал молча, замкнуто, неприметно для чужого глаза, полный презрения к малым сим... (Т. Ман). У сітуацыі інфарматыўнасці адрасату перадаецца паведамленне (інфармацыя): *«Geht nicht anders», sagt er bedauerlich zu ihm.* — «Ничего не поделаешь», — говорит он ему с сожалением (Э.-М. Рэмарк). Сітуацыі прыналежнасці і інфарматыўнасці з'яўляюцца тыповымі адрасатнымі сітуацыямі. У іх адрасат і суб'ект раўнапраўны і адрозніваюцца толькі функцыяй у сказе. Маючы шмат у чым аднолькавыя семантычныя прыметы і ўдзельнічаючы ў ажыццяўленні дзеяння, суб'ект і адрасат у тыповых сітуацыях могуць лёгка ўзаемазамяняцца. У залежнасці ад гэтага адрасатнае дзеянне (як у адказ) часцей за ўсё не знаходзіць выражэння ў сказе, і на ўзроўні павярхоўнага сінтаксіса адбіваецца толькі асноўнае дзеянне.

Для тыповых адрасатных сітуацый характэрна самастойнае прадстаўленне аб'екта на павярхоўным моўным узроўні. Аб'ект у сітуацыях прыналежнасці і інфарматыўнасці ніколі не зліваецца з прэдыкатам або іншымі актантамі. У тыповых сітуацыях спосабы выражэння адрасата больш багатыя і разнастайныя, чым у нетыповых (перыферычных). Гэта абумоўлена наступнай заканамернасцю: «...чым больш тыповая дадзеная лексема для дадзенай функцыянальна-сінтаксічнай пазіцыі, г. зн. чым больш дакладна яна адпавядае яе няжорсткім семантычным запатрабаванням, тым больш свабодна яна ў выбары формы, тым лягчэй дапускае марфалагічна «слабае» (нетыповае) выражэнне дадзенай пазіцыі» (Б. Ю. Норман<sup>4</sup>). Такая ж заканамернасць мае месца ў структуры тэксту і выяўляецца ў выбары сітуацый. Таму тыповыя адрасатныя сітуацыі не заўсёды знаходзяць выражэнне на ўзроўні павярхоўных структур. Напрыклад: *Das Wasser wird gleich kochen, und hier sind Papyros.* — Чайник уже закипает, и вот вам папиросы (Т. Ман).

Асаблівае становішча мае сітуацыя этыкету, якая аб'ядноўвае некалькі адрасатных сітуацый розных відаў. Напрыклад: *Ich gehe ins Schlafzimmer, gebe meiner Mutter die Hand.* — Я иду в спальню, протягиваю матери руку (Э.-М. Рэмарк). У гэтым прыкладзе ёсць асаблівасці ўсіх адрасатных сітуацый, аднак наяўна дамінуе сітуацыя прыналежнасці як са знешняй (на гэта ўказвае дзеяслоў са значэннем «даваць»), так і з унутранай (праяўленне пачуццяў) пасесіўнасцю.

Адрасатны актанта не толькі выкарыстоўваецца ў тыповых, найбольш спрыяльных для яго ўмовах, але ў рускіх і нямецкіх тэкстах часта сустракаецца з'ява нейтралізацыі адрасата. «Нейтралізацыяй звычайна называецца такая змена моўнай адзінкі А, якая адбываецца ў адпаведных умовах, у выніку чаго яна перастае адрознівацца, прынамсі па некаторых прыме-

тах, ад іншай моўнай адзінкі С, якая мае агульныя з А прыметы» (Ю. Д. Абрэсян). Нейтралізацыя адрасата адбываецца двума спосабамі: 1) збліжэннем з суб'ектам і 2) шляхам збліжэння з аб'ектам.

Нейтралізацыя слабай ступені мае адносіны да праяўлення катэгорыі актыўнасці/пасіўнасці і адлюстроўваецца ў нетыповых адрасатных сітуацыях каўзацыі і накіраванасці. У сітуацыі каўзацыі адрасат часткова ажыццяўляе функцыю суб'екта і становіцца выканаўцам асноўнага дзеяння. Напрыклад: *Отец диктовал дочери письмо. — Der Vater diktierte einen Brief der Tochter.*

У сітуацыі накіраванасці адрасат збліжаецца з аб'ектам, што прыводзіць да іх аб'яднання ў адным актанце і да знікнення аб'екта як самастойнай семантычнай функцыі ў гэтым відзе сітуацый. Цяпер адрасат адрозніваецца ад аб'екта толькі адушаўлёнасцю, якая гарантуе ўспрыманне дзеяння адрасатам і яго магчымасць стаць суб'ектам. Параўнаем ужыванне аб'екта і адрасата ў сказе: *Ich fuhr herum, zuerst ihr zu, die so grell diesen Gruß schrie, als bräche ihr Feuer aus dem Heib, und dann zur Tür. — Я круто повернулся сначала к ней, так пронзительно крикнувшей эти слова, точно пламя вырвалось из нее, а потом к входной двери (С. Цвэйг).* У гэтым прыкладзе ілюструецца здольнасць адрасата лёгка пераходзіць у суб'ект, што немагчыма для аб'екта.

Прэдыкат у сітуацыі накіраванасці мае, як правільна зазначыла Э. К. Бяднягіна<sup>5</sup>, двайную арыентацыю: на адрасата і на лакатыў. Але не заўсёды двайная арыентацыя дзеясловаў руху рэалізуецца ў двух дадзеных актантах. Часта адрасат і лакатыў аб'ядноўваюцца ў адзін актонт, як правіла адрасат, а месца дзеяння толькі падразумяваецца (там, дзе знаходзіцца адрасат). Напрыклад: *И вот у нее хватило смелости подойти в маске к королеве. — Sie war so kühn, in ihrer Maske zur Königin zu gehen (Ю. Дамброўскі).* Пры гэтым аб'яднанне адрасата і аб'екта, з аднаго боку, і адрасата і лакатыва — з другога, — розныя з'явы. У першым выпадку адрасат набывае прыметы аб'екта: становіцца менш актыўным, не з'яўляецца непасрэдна каўзатарам дзеяння, г. зн. перад намі нейтралізаваны актонт. У другім выпадку адрасат не зліваецца з лакатывам — у сітуацыі накіраванасці ён толькі ўказвае на прысутнасць лакатыва.

Як гаварылася вышэй, у нетыповых сітуацыях нейтралізацыя адрасата мае адносіны да праяўлення катэгорыі актыўнасці/пасіўнасці, у той час, як высокая ступень нейтралізацыі адрасатнага актанта праяўляецца ў частковай змене або семантычных прымет адрасата, або фармальных, а часам і тых, і іншых. Такім чынам, усе віды нейтралізацыі адрасата на дадзеным этапе можна падзяліць на тры групы. Разгледзім больш падрабязна кожную з іх.

Першую групу складае нейтралізацыя адрасата за кошт частковай змены семантэм. Такія семантычныя прыметы адрасата, як адушаўлёнасць, канкрэтнасць і анафарычнасць, заўсёды прысутнічаюць у адрасатнай сітуацыі ў большай ці меншай ступені. А для семантэм «асабовасць», «прадметнасць» і «агульнасць» характэрна дваякае праяўленне ў адрасатнай сітуацыі — са знакам «плюс» або са знакам «мінус». Нейтралізацыя адрасата праходзіць пры змене абавязковых семантычных прымет (адушаўлёнасці, канкрэтнасці і анафарычнасці), таму што іх адмаўленне ўказвае на прыстасаванне нетыповага, нейтралізаванага актанта да жорсткіх умоў адрасатнай сітуацыі па гэтых прыметах.

Для другой групы нейтралізацыі адрасата характэрны фармальныя змены, якія адносяцца ў асноўным да склонавага выражэння: нейтралізаваны адрасат афармляецца не давальным склонам, а часцей за ўсё родным з прыназоўнікам «для» у рускай мове і Akkusativ'ам з рознымі прыназоўнікамі ў нямецкай.

Трэцюю групу нейтралізацыі складаюць адрасаты, для якіх характэрны змены і ў семантычнай структуры, і ў павярхоўнай. Гэта наступныя змены:

а) разгортванне формы выражэння прэдыката, пры якім аб'ект пачынае выконваць функцыю адрасата: *Он послал приглашение Павлу. — Er erging eine Einladung Paul lassen;*

б) змены канфігурацыі актантаў у адрасатнай сітуацыі пры дзеясловаханверсівах (адрасат «перасоўваецца» на месца суб'екта): *Jeder erhält fast einen Viertelkäse. — Каждый получает почти по четверть головки (Э.-М. Рэмарк);*

в) перасячэнне бенефактыўнай сітуацыі і адрасатнай сітуацыі прыналежнасці і выражэнне на павярхоўным моўным узроўні бенефактыўнай сітуацыі: *Dafür hat er dann seine Vorteile. — За это он получает свою долю (Э.-М. Рэмарк);*

г) аб'яднанне адрасата і лакатыва — аднаўзроўненасць і двухузроўненасць (расшчапленне аднаго з паказаных актантаў і выдзяленне з яго другога актанта на наступным узроўні) дадзенай з'явы: *Мэри смотрела ей в глаза. — Mary sah ihr in die Augen (Ю. Дамброўскі). Прошу тебя, сведи меня к Давыдовым! (У. Афанасьёў).*

Пры супастаўленні семантычнай функцыі адрасата ў рускай і нямецкай мовах выяўляецца значнае падабенства і адзначасца некаторая розніца ва ўжыванні дадзенага актанта, што выклікана больш шырокім прадстаўленнем нейтралізаванага адрасата ў нямецкай мове. Тут часцей, чым у рускай, выкарыстоўваюцца сказы, у якіх не назіраецца прамая адпаведнасць глыбіннай структуры паверхневай, г. зн. глыбінная структура пераходзіць на ўзровень паверхневага сінтаксісу з дапамогай нетыповых для яе актантаў сродкаў. Гэта праяўляецца ў наступным.

1. У нямецкай мове часцей, чым у рускай, замест адрасатнай сітуацыі выкарыстоўваецца бенефактыўная, у якой гаворыцца аб прыналежнасці прадмета суб'екту або адрасату. У процілегласць гэтаму адрасатная сітуацыя прыналежнасці паведамляе аб пераразмеркаванні адносінаў пасесіўнасці паміж суб'ектам і адрасатам, а інфармацыя аб авалоданні прадметам выходзіць за рамкі асноўнай адрасатнай сітуацыі. Напрыклад: *Fast jeder hat ein paar Briefe und Zeitungen. — Почти каждый получил по несколько писем и газет (Э.-М. Рэмарк).* Больш частае ўжыванне бенефактыўнай сітуацыі ў нямецкай мове звязана з шырокім ужываннем дзеяслова «haben»; ён замяняе дзеяслоў, які ўказвае на адрасатнае дзеянне.

2. Пры расшчапленні лакатыва ў адрасатнай сітуацыі накіраванасці ў нямецкай мове аддаецца перавага прыналежнаму займенніку, у той час як у рускай адрасат выражаецца асабовым або зваротным займеннікам з прыназоўнікам «к», або без прыназоўніка, г. зн. найбольш тыповым спосабам. Напрыклад: *Dann ging er auf sein Zimmer. — Он поднялся к себе в номер (Т. Ман).*

3. У прасубстантыўных пазіцыях эматыўнай сітуацыі ў нямецкай мове замест адрасатнага давальнага склону выкарыстоўваюцца яго розныя варыянты, часцей за ўсё Akkusativ з назоўнікам. Напрыклад: *Tjaden hat eine Hauptwut auf Himmelstoß. — К Химмельштосу Тьяден питает особую ненависть (Э.-М. Рэмарк).* *Вместе с тем ее гневное чувство к Иохиму улеглось окончательно. — Zugleich hatte sich ihr zorniges Gefühl gegen Jochim gänzlich gelegt (У. Караленка).* *Wir haben alles Gefühl füreinander verloren. — Мы утратили всякое чувство близости друг к другу (Э.-М. Рэмарк).* Выкарыстанне такіх канструкцый зацягвае адрасатную семантыку.

4. Кожны пяты адрасат у нямецкай мове мае нетыповае склонанае афармленне, у рускай такі адрасат сустракаецца ў тры разы радзей (агульны працэнт нейтралізацыі адрасата ў нямецкай мове — 21,3, а ў рускай — 6,6).

Такім чынам, адрасат выконвае функцыю ўспрымання дзеяння, з'яўляецца яго каўзатарам. Ён анафарычны, таму што ўказвае на суб'ект папярэдняй і/або наступнай сітуацыі. Па фармальным прыметам адрасат бліжэй да аб'екта, а па семантычным — да суб'екта. Адрасат — гэта аб'ект у шырокім разуменні, які ўдзельнічае ў ажыццяўленні дзеяння, актыўна



рэагуе на яго, і таму імкнецца стаць суб'ектам. Складанае перапляценне прымет суб'екта і аб'екта дае адрасатны актант, які з'яўляецца адным з асноўных элементаў глыбіннай структуры сказа.

<sup>1</sup> Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. М., 1974. С. 127, 158.

<sup>2</sup> Филлмор Ч. //Новое в зарубежной лингвистике. М., 1961. Вып. 10. С. 405.

<sup>3</sup> Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988. С. 124.

<sup>4</sup> Норман Б. Ю. Грамматика говорящего. СПб., 1994. С. 163—164.

<sup>5</sup> Беднягина Э. К. //Ученые записки. Т. 244. Иностранные языки. Вып. 22. Немецкий язык. М., 1971. С. 9.

І. К. GERMANOVICH

## І. А. КІСЯЛЁЎ ЯК МОВАЗНАВЕЦ

Вядомы беларускі мовазнавец Ігар Аляксеевіч Кісялёў нарадзіўся 17 сакавіка 1928 года ў горадзе Рагачове Гомельскай вобласці ў сям'і настаўнікаў. З 1930 па 1939 год сям'я жыла ў вёсцы Самахвалавічы Мінскага раёна, потым у Чырвоным Урочышчы пад Мінскам, калі ж пачалася Вялікая Айчынная вайна, эвакуіравалася ў Кавялкінскі раён Мардоўскай АССР. Пасля вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў вярнулася на радзіму і пасялілася ў Мінску. Тут І. А. Кісялёў у 1949 годзе скончыў сярэднюю школу і паступіў на філалагічны факультэт Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя М. Горкага. Скончыўшы інстытут, выкладаў рускую мову і літаратуру ў Худавецкай сярэдняй школе Крупскага раёна Мінскай вобласці, затым чатыры гады ў Пінскім педвучылішчы. У 1959 годзе пераехаў у Мінск, некаторы час быў інспектарам Заводскага раённага аддзела народнай асветы, а ў 1963 паступіў у аспірантуру па спецыяльнасці «руская мова» пры Мінскім дзяржаўным педагагічным інстытуце імя М. Горкага. З гэтым інстытутам было звязана ўсё яго далейшае жыццё. Пасля аспірантуры ён працаваў асістэнтам, старшым выкладчыкам, з 1970 года — дацэнтам, з 1979 — прафесарам кафедры рускай мовы факультэта педагогікі і метадыкі пачатковага навучання, дзесяць гадоў (1983—1993) загадваў ёю. У 1966 годзе абараніў кандыдацкую дысертацыю на тэму «Указальныя часціцы ў рускай і беларускай мовах», у 1978 — доктарскую на тэму «Часціцы ў сучасных усходнеславянскіх мовах». Памёр 2 кастрычніка 1994 года.

І. А. Кісялёў з'яўляецца аўтарам звыш 50 навуковых публікацый. Галоўнымі аб'ектамі яго даследаванняў былі граматыка і фразеалогія ўсходнеславянскіх моў.

У 1976 годзе выйшла з друку манаграфія І. А. Кісялёва «Частицы в восточнославянских языках». Часціцам як лексіка-граматычнаму класу слоў прысвечана многа навуковых прац, асабліва ў пасляваенны перыяд. Аднак у гэтых працах разглядаліся толькі асобныя разрады часціц або асобныя аспекты праблемы, прычым пераважна на матэрыяле якой-небудзь адной усходнеславянскай мовы. Манаграфія І. А. Кісялёва была першым абагульняючым даследаваннем усіх часціц рускай, беларускай і ўкраінскай моў у параўнальна-супастаўляльным плане.

Ва «Уводзінах» выкладзены арыгінальны погляд на моўную прыроду часціц. Аўтар лічыць, што часціцам уласціва лексічная знамянальнасць, але яна бывае трох узроўняў — вышэйшага, сярэдняга і ніжэйшага. Узровень лексічнай знамянальнасці адной і той жа часціцы не пастаянны і цалкам залежыць ад яе ролі ў сказе. З'яўляючыся неабходным кампанентам сінтаксічнай канструкцыі, выяўляючы незалежнае ад іншых слоў значэнне і выступаючы ў функцыі асобнага члена сказа, часціца мае вышэйшы ўзровень лексічнай знамянальнасці і набліжаецца да слоў самастойных, а пры поўнай адсутнасці ўсіх гэтых прымет — ніжэйшы ўзровень лексічнай знамянальнасці і змыкаецца са словамі службовымі. Час-

ціцы, якія з'яўляюцца неабходнымі кампанентамі сінтаксічнай канструкцыі і разам з якімі-небудзь паўназначнымі словамі удзельнічаюць у выражэнні члена сказа, але асобна ад гэтага слова выступаць у функцыі яго не могуць, маюць сярэдні ўзровень лексічнай знамянальнасці і займаюць прамежкавае становішча між самастойнымі і службовымі словамі. Гэтая іерархія ўзроўняў лексічнай знамянальнасці часціц аўтарам пераканаўча праілюстравана прыкладамі сінтаксічных канструкцый рускай літаратурнай мовы.

У манаграфіі часціцы па іх агульнаму значэнню падзелены на тры групы: лексіка-сэнсавыя, мадальныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя. Праўда, гэты падзел чамусьці прыняты апырна, навуковая мэтазгоднасць яго не толькі не абгрунтавана, але нават і не агаворана. А між тым у лінгвістычнай літаратуры апошніх гадоў вядомы і іншыя класіфікацыі, і з імі нельга не лічыцца.

Кожнай з названых груп часціц прысвечана асобная глава. Главы будуцца па аднаму плану: спачатку даецца агульная характарыстыка прыналежных да групы часціц і пералік разрадаў іх па функцыях, якія яны выконваюць у звязным маўленні, затым усе часціцы кожнага разраду аналізуюцца паасобку. Сам аналіз часціц вызначаецца многапланавасцю. Ён уключае ў сябе высвятленне і іх паходжання, і асаблівасцей ужывання ў сінтаксічных канструкцыях, ісэнсавых адценняў, і стылістычнай прыналежнасці. Пры гэтым галоўная ўвага звернута на функцыянальны аспект часціц.

Часціцы рускай мовы бяруцца як зыходныя. У выніку глыбокага іх разгляду на багатым фактычным матэрыяле розных функцыянальных стыляў аўтару ўдалося ўдакладніць і паглыбіць традыцыйныя ўяўленні аб лексіка-граматычных уласцівасцях асобных часціц, аб наяўнасці сярод іх полісеміі, аманіміі, сінаніміі і антаніміі, аб ролі і месцы гэтых слоў у закончаных адзінках маўлення, аб семантычных прырашчэннях і пераўтварэннях у выпадку аб'яднання адной з другой або прымацавання да пэўнага члена сказа, аб іх удзельнай вазе ў складзе сінтаксічна непадзельных сказаў і фразеалагічных зваротаў.

Яшчэ больш цікавых і свежых нагляданняў зроблена над украінскімі і асабліва беларускімі часціцамі, якія пакуль што вывучаны недастаткова поўна. Яны разглядаюцца аналагічным спосабам пасля кожнай рускай часціцы як эквівалентныя.

Усебаковы параўнальна-супастаўляльны аналіз суадносных часціц трох блізкароднасных усходнеславянскіх моў дазволіў выявіць факты тоеснасці, падабенства і адрознення гэтых слоў у кожнай з іх з боку лексічнага, семантычнага і функцыянальнага, абумоўлення пэўнымі інтра- і экстралінгвістычнымі фактарамі.

Манаграфія І. А. Кісялёва «Частицы в восточнославянских языках» прызнана спецыялістамі як вельмі сур'ёзнае навуковае даследаванне.

Цікавы апрацаваны І. А. Кісялёвым «Фразеологический словарь русского языка» (1985). Ён адрасаваны школьнікам і настаўнікам-славеснікам, па характару з'яўляецца тлумачальным, уключае ў сябе каля 900 слоўнікавых артыкулаў. За аб'ект разгляду ўзяты фразеалагізмы, якія сустракаюцца ў мастацкіх творах рускай класічнай і савецкай літаратуры, што вывучаюцца ў IV—X класах сярэдняй школы, прычым не ўсе іх структурна-семантычныя тыпы. Так, не ўвайшлі ў слоўнік фразеалагічныя спалучэнні, адзін з састаўных кампанентаў якіх па ўжыванню свабодны, а другі — звязаны (*закадычный друг*, *щекотливое положение*), устойлівыя звароты тэрміналагічнага характару (*берцовая кость*, *равнобедренный треугольник*), прыказкі, прымаўкі і крылатыя выслоўі (*что в лоб*, *что по лбу*, *цыплят по осени считают*, *безумству храбрых поем мы песню*).

Слоўнікавыя артыкулы маюць такую будову: загаловак, стылістычная памета, тлумачэнне значэння, указанне на наяўнасць фразеалагізмаў-сінонімаў, тэкставыя ілюстрацыі.

У якасці загалойка выступае сам фразеалагізм. Фразеалагізмы размяшчаюцца ў алфавітным парадку па першаму іх састаўному кампаненту безадносна ад таго, знамянальным ці службовым словам ён з'яўляецца. Пры гэтым улічаны факультатыўныя і варыянтныя састаўныя кампаненты. Першыя з іх даюцца ў ломаных дужках, а другія — у круглых, напрыклад: <Вот> **то-то и оно** <то>, **гнуть спину** (горб, хребет, хрип). Галоўныя кампаненты субстантыўных фразеалагізмаў фіксуюцца ў зыходных формах (*альфа* и *омега*, *запретный плод*), а дзеяслоўных — у форме інфінітыва незакончанага трывання з указаннем за ёю ў дужках і інфінітыўнай формы закончанага трывання, напрыклад: **отправить** (отправитъ) на тот свет. Калі ж дзеяслоў у фразеалагізме замацаваўся толькі ў адной форме, то ён падаецца менавіта ў ёй: **на роду написано, отсохни у меня язык**. Пасля некаторых фразеалагізмаў прыводзяцца займеннікі або займеннікавыя прыслоўі (*каким, кому, где, куда* і г. д.) для паказання найбольш характэрных або магчымых сінтаксічных і сэнсавых сувязей фразеалагізма з кантэкстам, напрыклад: **запускать/запустить руку в о ч т о , к у д а**. Са стылістычных прымет ужываюцца толькі тры: стыль кніжны, прастамоўны, устарэлы. Адсутнасць прыметы паказвае на прыналежнасць фразеалагізма да размоўнага стылю або на яго стылістычную нейтральнасць. Тлумачэнне фразеалагізмаў даецца лаканічна пры дапамозе слоў-сінонімаў, словазлучэнняў або апісальных канструкцый. Пасля тлумачэння прыводзяцца, калі ёсць, сінанімічныя фразеалагізмы, затым адзін-два прыклады выкарыстання фразеалагізма ў тэксце з указаннем аўтара і твора. Агульны выгляд слоўнікавых артыкулаў такі:

**Без задних мыслей.** *Прост.* Откровенно, искренне, без тайных умыслов.

С обеих сторон примирение было откровенно и *без задних мыслей*, что, разумеется, не помешало нам через неделю разойтись еще далее (А. Герцен. Былое и думы).

У аўтарскіх «Уводзінах» раскрыта лінгвістычная сутнасць фразеалагізмаў як моўных адзінак, прынцыпы адбору іх для слоўніка, а таксама прынцыпы будовы слоўнікавых артыкулаў.

І. А. Кісялёў аўтар і «Русско-белорусского фразеологического словаря» (1991). У ім каля 800 слоўнікавых артыкулаў. Прынцыпы будовы іх, як і сам адбор фразеалагізмаў, такія ж, што і ў папярэднім слоўніку, толькі ў артыкулах пасля разгляду рускага фразеалагізма прыводзяцца з тэкставымі ілюстрацыямі эквівалентныя яму беларускія фразеалагізмы, напрыклад:

**Подпускать (подпустить) турусы** <на колёсах> к о м у. Привирать, присочинять, не совсем правдиво рассказывать.

\* **Вёрзці грушы (грушкі) на вярбе** к а м у.

Парубки рассыпались перед ними [молодицами] мелким бесом и *подпускали турусы* (Н. Гоголь. Вечер накануне Ивана Купалы). \* Але цішком самі сабе напэўна мыслілі другое: «Спяваеш добра, ды ці тое? *Вярзеш, брат, грушу на вярбе*» (Я. Колас. Новая зямля).

Гэты слоўнік таксама прызначаны для школ. Каштоўнасць яго ў тым, што ён з'яўляецца першым у нашай лексікаграфіі перакладным даведнікам эквівалентных фразеалагізмаў рускай і беларускай моў.

І. А. Кісялёў многа часу аддаваў падрыхтоўцы вучэбнай літаратуры па рускай мове для педагогічных інстытутаў. Так, ён сааўтар вучэбнага дапаможніка для студэнтаў-завочнікаў «Современный русский язык: Служебные части речи. Модальные слова. Междометия» (1971; 2-е выд., перапр., 1982). Пад яго агульнай рэдакцыяй і пры актыўным удзеле створаны такія

вучэбныя дапаможнікі, як «Сборник диктантов по орфографии и пунктуации» (1982), «Контрольные работы по современному русскому языку» (1985), вучэбны дапаможнік для факультэтаў педагогікі і методыкі пачатковага навучання «Современный русский язык» у трох кнігах: 1. Лексикология. Фразеология (1990); 2. Словообразование. Морфология (1992); 3. Синтаксис. Пунктуация (1994).

І. А. Кісялёў часта выступаў у друку з артыкуламі па праблемах руска-беларускага міжмоўнага ўзаемадзеяння, выкладання гэтых блізкароднасных моў у школах і вышэйшых навучальных установах, з дакладамі і паведамленнямі на розных навуковых і метадычных канферэнцыях, у тым ліку і на VII Міжнародным кангрэсе выкладчыкаў рускай мовы і літаратуры (1990). Яго творчая спадчына з'яўляецца важкім укладам у наша мовазнаўства і вучэбную літаратуру.

Г. П. КЛИМЕНКА

## ПРА ІНДЫВІДУАЛЬНЫЯ СЛОЎНЫЯ АСАЦЫЯТЫЎНЫЯ ПАЛІ

Звычайна асацыятыўныя палі (АП) вызначаюцца ў выніку свабоднага асацыятыўнага эксперыменту з фіксацыяй першага адказу-рэакцыі на зададзенае слова-стымул. Эксперымент, у якім прапануецца даць рэакцыі-асацыяцыі на шматлікія стымулы, праводзіцца звычайна з дастатковай колькасцю інфармантаў, што дазваляе пабудаваць АП для ўсіх гэтых стымулаў на падставе адказаў некалькіх дзесяткаў, сотняў, а магчыма, і тысячы інфармантаў. У цэнтры АП знаходзіцца стымул, на які ў носьбітаў мовы ўзнікаюць тыя ці іншыя асацыяцыі, што і складаюць АП.

Стратэгіі асацыіравання значна адрозніваюцца ў залежнасці ад шэрагу фактараў і перш за ўсё ад семантычнай характарыстыкі стымулу; яны неаднакратна разглядаліся спецыяльна. Мяркуюцца, што такія АП сістэмнага тыпу, што ўзнікаюць у выніку эксперыменту з тымі ці іншымі групамі інфармантаў (напрыклад, у групах з 10, 100, 500 ці 1000 чалавек), адлюстроўваюць пэўныя адносіны, што існуюць у лексічнай сістэме. Адзначана ўстойлівасць ядзерных (утвораных з ліку найбольш частых слоўных асацыяцый) частак АП пры рухомасці іх перыферычных частак (што ўключаюць адносна рэдкія асацыяцыі). АП, звязаныя з семантыкай слова-стымулу, адлюстроўваюць асаблівасці гэтай семантыкі, семантычныя сувязі слова з іншымі словамі, а таксама некаторыя іншыя фактары (напрыклад, узрост, пол, адукацыйны ўзровень і прафесійную прыналежнасць інфармантаў), але перш-наперш — асаблівасці нацыянальнай мовы, на якой праводзіцца эксперымент.

Прывядзем у якасці прыкладу АП слова *стары* па дадзеных «Асацыятыўнага слоўніка беларускай мовы» А. І. Цітовай (1981). Асацыяцыі даюцца паводле убываючай частаты, паказанай у дужках: *дзед* (501), *чалавек* (234), *дуб* (71), *малады* (56), *пень* (37), *дзядуля* (27), *сівы* (25), *малы* (23), *барада*, *клён* (20), *бацька* (19), *сябар* (16), *дурань*, *дзядок* (14), *дом*, *знаёмы* (10), *добры*, *сад* (8), *немачны* (7), *выкладчык*, *дрэва*, *сівізна*, *чорт* (5), *мудры*, *мужчына*, *разумны*, *хрыч*, *успаміны* (4), *мудрасць* (3), *былое*, *вялікі*, *гарбаты*, *горад*, *дапамога*, *жанаты*, *згорблены*, *зялёны*, *кіёск*, *конь*, *немалады*, *цар* (2), *аловак*, *восемдзсят*, *гісторыя*, *душэўны*, *зморшчаны*, *малодшы*, *мой*, *нядужы*, *разумны*, *рухавы*, *селянін*, *слухае*, *спатканне*, *стройны*, *трун*, *хлеў*, *хрэн*, *чабан*, *човен* (1).

К. Юнг, які шырока ўвёў у псіхалогію паняцце асацыяцыі, у тым ліку слоўнай, засяродзіўся болей на аналізе індывідуальных асацыяцый, а пытанне пра суадносіны індывідуальнага і сацыяльнага ў выніках асацыятыўных эксперыментаў па сутнасці справы не ставілася. Г. Кент і Н. Розанаў у 1910 г. апублікавалі сваю вядомую працу пра слоўныя асацыяцыі ў нездаровым душэўным стане (*in insanity*). Яны выкарысталі асацыятыўны эксперымент для ўстанаўлення тыпаў псіхічных захворванняў

асобных індывідаў. Мова ішла пра адхіленні слоўных асацыяцый канкрэтнай асобы (здаровай ці хвора) ад нормаў слоўных асацыяцый, што выпрацоўваліся амерыканскімі псіхіятрамі на базе найбольш частых асацыяцый у свабодным асацыятыўным эксперыменце з вялікай колькасцю інфармантаў (у Кент і Розанава — 1000). Меркавалася, што існуе пэўная дапушчальная граніца адхіленняў, а характар адхіленняў дэманстраваў тып захворвання. Пры гэтым разглядаліся першыя рэакцыі хворых у суадносінах з найбольш частымі рэакцыямі соцыуму, а не індывідуальныя і соцыумныя АП.

Фактычна пры гэтым як адзінае АП разглядаліся рэакцыі падвыпрабавальнага на розныя стымулы. Разам з тым і АП асобных стымулаў могуць быць дастагкова паказальнымі. Так, напрыклад, на стымул *anger* у Мінесоцкіх асацыятыўных нормах 1952 г. трэць інфармантаў (353 з 1000) адказала *mad*. Не выклікаюць сумненняў і іншыя частыя рэакцыі: *fear, hate, rage, temper*. Але некаторыя рэакцыі могуць разглядацца як паказчыкі пэўных асаблівасцей стану падвыпрабавальнага. Так, рэакцыя *red* паказальная для часу правядзення эксперыменту (1952 г.), калі ў ЗША раздзьмухвалася жах перад *чырвонай* пагрозай. Іншую накіраванасць мелі такія рэакцыі як *love, man, women*, магчыма, *boy, friend*. Ясна, што такія рэакцыя, як *baby, kids* таксама адлюстроўваюць пэўны настрой інфармантаў. Яшчэ адзін накірунак спецыфічных індывідуальных рэакцый — гэта такія словы, як *divorce*. Асобае месца займаюць рэакцыі, што называюць хваробы і іхнія сімптомы, напрыклад: *adrenalin, headache, high blood pressure*.

Такога тыпу асацыяцыі на перыферыі АП ўяўляюць сабою хутчэй рэакцыі індывідуальнага характару. Вядома, яны адлюстроўваюць пэўныя ўласцівыя асобным індывідам накірункі асацыявання, хаця стратэгія асацыявання можа быць дастагкова пашыранай у грамадстве. Так, аднаго з падвыпрабавальных трывожыў адрэналін, іншага — высокі ціск крыві, а трэцяга — боязь галаўнога болю, але ў цэлым магчыма ў дадзеным выпадку гаварыць пра страх перад хваробай як (магчыма, падсвядомай) стратэгіі асацыявання на стымул *anger* 'гнеў, лютасць, раздражненне' (і дыял. 'боль').

Кент і Розанаў не вырашалі свае псіхіятрычныя праблемы на аснове адзінкавых адказаў на асобныя стымулы. Іх цікавіла пэўная сістэма адказаў. Рэакцыі *pregnancy, marriage, maybe* на слова *baby*, асабліва калі адна з іх аб'ядноўваецца ў адказах аднаго і таго ж падвыпрабавальнага з рэакцыямі *baby* ці *pregnant* на стымул *woman*, могуць стаць пэўнай характарыстыкай інфарманта наогул ці стану яго думак у дадзены момант.

Разглядваючы сістэму адказаў пэўнага інфарманта на групу зададзеных стымулаў, магчыма выявіць тую ці іншую меру перавагі нейкіх стратэгий адказаў на розныя стымулы. Так, у адказах аднаго з інфармантаў рускага асацыятыўнага эксперыменту даволі частымі былі азначэнні кніжнага паходжання: *овца — заблудшая, плод — запретный, путь — тернистый, ярость — благородная, конь — ретивый, память — священная*. У іншага інфарманта з'явіліся імёны персанажаў мастацкіх літаратурных твораў: *лампа — Алладин, малыш — Карлсон, ковер — Хоттабыч, свистеть — Гаврош, солдат — Швейк* (параўн. таксама: *гора — Магомед, король — Людовик, гнев — Зевс*, магчыма, што гэтыя асацыятыўныя біномы ўзніклі паводле гэтай жа стратэгіі асацыявання). У адной з анкет былі прадстаўлены імёны спартсменаў і эстрадных зорак: *быстрый — Борзов, длинный — Оля Семенова, музыка — Бони М., песня — Битлз*. Некаторыя інфарманты былі схільныя ўказваць геаграфічныя назвы (паводле розных стратэгий): *голубой — Дунай, река — Амур, город — Москва, тихий — Дон, гора — Джомолунгма, соль — Баскунчак, лето — Феодосия*. Іншы удзельнік эксперыменту называў імёны пісьменнікаў: *изба — Шукшин, осень — Пушкин*. Трэба адзначыць, што такога роду асацыяцыі займаюць у адказах інфармантаў не вельмі значнае месца; тут яны прыведзены ў канцэнтра-

ваным выглядзе, але ж у анкеце на сто — паўтараста стымуляў выступае звычайна да пяці, рэдка болей адказаў гэтага тыпу. Толькі ў асобных выпадках аднакіраванасць асацыявання аказваецца надта яркая выяўленай. Так, у адным з нашых эксперыментаў, нягледзячы на тое, што інфармантам было прапанавана адказаць адным словам, адзін з іх — студэнт-філолаг — адказаў амаль на ўсе стымулы кароткімі (а часам і не вельмі кароткімі) цытатамі з паэтычных твораў: *зима — крестьянин торжествуя, поле — кто тебя усеял, луна — глупая, осень — очей очарованье, гражданин — быть обязан* і г. д.

Такім чынам, відавочная наяўнасць вельмі індыўідуальных рэакцый на тыя ці іншыя стымулы, а таксама індыўідуальныя асаблівасці асацыявання на сукупнасць усіх ці некаторых стымуляў. Доля індыўідуальнага рэагавання ў кожным канкрэтным выпадку можа быць не вельмі вялікай. Асобна ўзятая рэакцыя пры гэтым можа ўкладвацца ў норму, можа быць прызнанай як цалкам дапушчальная і нармальная, але наяўнасць пэўнай сукупнасці спецыфічных рэакцый, асабліва ў тым выпадку, калі іх спецыфічнасць мае аднакіраваны характар, ужо складае сур'ёзную асаблівасць АП індыўідуума. Такое АП вельмі цяжка аб'ядноўваць з АП іншых індыўідаў ці з АП прадстаўнічай групы носьбітаў мовы ў цэлым.

У гэтым плане найбольш паказальнымі былі б дадзеныя аб адрозненнях не асобных, хаця б і найбольш частых (тыпавых) рэакцый, а параўнанне АП індыўіда з адпаведным АП соц'юму.

Наяўнасць АП на слова-стымул у асобна ўзятага індыўіда, здаецца, прэрэчаннаў не выклікае. Ясна, што слова мае як правіла не адну, а некалькі слоўных асацыяцый. Нават такія спецыфічныя словы, як *высакосны* могуць выклікаць у інфармантаў не толькі адну найбольш чаканую рэакцыю *год*, але і асацыяцыі *люты, дваццаць дзевятае, Касьян* (29 лютага — дзень анёла Касьяна). А менш спецыфічныя словы асацыююцца ў нармальнага носьбіта мовы са мноствам слоў. Праверка паказвае, што элементы АП, выпрацаванага ў выніку калектыўнага эксперымента, звычайна ўспрымаюцца як магчымыя асацыяты мноствам носьбітаў мовы.

Колькасны склад індыўідуальнага АП можа быць вызначаны як меншы, чым склад соц'юмнага АП. У эксперыментах з 1000 інфармантаў аб'ём АП звычайна хістаецца паміж 100 і 300 элементамі. Гэта залежыць ад мовы ці, магчыма, ад ступені стандартнасці асацыяцый у дадзеным соц'юме: у амерыканскіх мінесоцкіх нормах нярэдка адзначаюцца стымулы з 80 асацыяцыямі і рэдка — з 180, а ў беларускім, рускім, кіргізскім эксперыментах пачатку 70-х (гады таксама істотныя: амерыканскі эксперымент Кент і Розанава, праведзены ў 1910 г., адрозніваюцца значна меншай стандартнасцю асацыяцый, чым мінесоцкія нормы 50-х гадоў) вельмі рэдкімі былі АП з сотняй элементаў, наадварот, часта сустракаюцца АП з 200—300 слоў.

Прыблізныя падлікі паказваюць, што максімальнае АП для беларускай і рускай моў магло б уключаць усё ж не болей 1000—2000 элементаў пры вельмі высокай колькасці інфармантаў (парадку 10 тыс. падвыпрабавальных). Індыўідуальнае АП мае хутчэй за ўсё аб'ём парадку 200—400 слоў (ён залежыць у значнай меры ад характару стымулу, а таксама ад асаблівасцей падвыпрабавальнага), прычым для яго характэрная іерархічная арганізацыя: дзесятак (магчыма —  $7 \pm 2$ ) вельмі блізкіх асацыятаў утвараюць ядро АП, потым палова сотні  $[(7 \pm 2)^2]$  дастаткова лёгка ўзгадваемых элементаў АП — яго цэнтральную частку, потым каля 400 [г. зн.  $(7 \pm 2)^3$ ] іншых элементаў, асацыятыўна звязаных з зыходным словам-стымулам, утвараюць яго асноўную частку і ўрэшце пэўная колькасць рэдкіх (звычайна — выпадковых, адзінкавых) асацыяцый — перыферыю АП. Лічба  $7 \pm 2$  адпавядае аб'ёму апэратыўнай памяці чалавека.

Ёсць пэўныя цяжкасці ў спосабе эксперыментальнага атрымання індыўідуальнага АП. Утварыць такое АП паводле спосабу шматразовага (скажам, 500-разовага ці 1000-разовага) паўтарэння свабоднага асацыя-

тыўнага эксперыменту не вельмі карэктна, таму што падвыпрабавальны можа ўтрымаць у сваёй памяці папярэднія свае адказы і таму, што ён можа не захаваць сваю тоеснасць на працягу шматгадовага эксперыменту. У гэтым выпадку прыйшлося б аб'яднаць фактычна некалькі АП стымулу, што існавалі ў носьбіта мовы на працягу трох гадоў правядзення эксперыменту пры амаль штодзённым анкетаванні. Сфарміраваць АП ў выніку эксперыменту з заданнем запісваць усе рэакцыі на дадзены стымул на працягу пэўнага часу (скажам, гадзіны) таксама не карэктна з-за з'явы так званага ланцуговага рэагавання, калі другая ці трэцяя асацыяцыя можа ўзнікнуць не як адказ непасрэдна на стымул, але як рэакцыя на папярэдняю рэакцыю, што ператварылася ў стымул. Відаць, пры фарміраванні індывідуальных АП нельга абыхіцца без тых ці іншых прыёмаў аб'яднання эксперыментальнага падыходу з аналітычным шляхам рэканструявання АП. Магчыма, тут спатрэбяцца тая ці іншыя прыёмы адбору рэакцый, што атрымліваюцца ў выніку асацыятыўнага эксперыменту з фіксацыяй розных рэакцый.

Атрыманне і даследаванне індывідуальных АП мае вялікую каштоўнасць для сучаснай псіха- і сацыялінгвістыкі, у прыватнасці, у сувязі з выказанымі ў апошнія гады думкамі аб моўнай асобе, з увагай да асобнага аспекту моўнай дзейнасці.

Вынікі любога псіхалінгвістычнага эксперыменту, у тым ліку і асацыятыўнага, маюць першасна індывідуальны характар. Таксама ўсякія іншыя маніфестацыі мовы маюць (перш за ўсё ў аспекце прадуцыравання, вытворчасці моўнага прадукту) індывідуальны характар. Наогул, мова як **сацыяльная** з'ява (што аб'яднуе асобных індывідуумаў у соцыуме) захоўваецца ў памяці **індывідаў** — і ў гэтым адна з асноўных антыномій існавання і функцыянавання мовы. Таму праблема індывідуальных адказаў у ходзе асацыятыўных эксперыментаў — гэта не проста праблема надзейнасці ці сацыяльнасці эксперыментальных дадзеных. Гэта разам з тым — праблема суадносін асобнага індывідуальнага і агульнага, сацыяльнага ў псіхалінгвістычным эксперыменце, а галоўнае — не толькі ў эксперыменце, але ў рэальным існаванні і функцыянаванні мовы. Гэтая праблема ў апошнія гады выходзіць на першы план у розных тыпах сацыяпсіхалінгвістычных даследаванняў.

А. Ф. ПАСТУХОВІЧ

## СПОСАБЫ ТЫПІЗАЦЫІ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫІ ПАРАГРАФЕМ ПІСЬМОВАГА ТЭКСТУ

Нсвербальныя знакі, ці параграфемы, у пісьмовым тэксце ўпоравень са словамі з'яўляюцца яго непасрэднымі значнымі кампанентамі. Адною з галоўных задач навукі аб гэтых знаках — параграфемікі — з'яўляецца аптымальная інвентарызацыя і сістэматызацыя згаданых адзінак тэксту.

Бадай, да першай спробы тыпізацыі параграфем рускага пісьмовага тэксту належыць праца А. А. Рэфармацкага, надрукаваная яшчэ ў 30-я гады. Вучоны выдзеліў два асноўных тыпы параграфем-ілюстрацый: дзелавыя (схема, чарцёж, дыяграмма і інш.) і дэкаратыўныя (застаўкі, канцоўкі, ініцыялы), паміж якімі «размяшчаецца цэлая лесвіца пераходных відаў ад амаль і зусім дзелавага малюнку ў падручніку да творчых ілюстрацый у мастацкай літаратуры, ад фатаграфіі якога-небудзь прыбора ў кнізе па фізіцы да віртуозных фотаэцюдаў юбілейнага зборніка пра балет і г. д.»<sup>1</sup>. Больш дэталёвы аналіз параграфем прыводзіць да вылучэння пяці тыпаў ілюстрацый: 1) геаметрычныя чарцяжы, 2) схематычныя чарцяжы (сюды адносяцца планы, схемы, разрэзы і г. д.), 3) картаграфія (з уключэннем дыяграм), 4) фотаілюстрацыі, 5) фотамантаж. Значная частка манаграфіі А. А. Рэфармацкага адведзена шрыфтавому афармлен-

ню кнігі: даследуецца сіла ўздзеяння на чытача розных тыпаў шрыфтаў у залежнасці ад кегля, гарнітуры і інш.

Больш рафінаваная і ўжо неаднаступенчатая тыпізацыя параграфем распрацавана ў 40-я гады<sup>2</sup>. Спачатку параграфемы падзяляюцца на наступныя дзевяць тыпаў: 1) арыгінальны (творчы) малюнак (карціна, эскіз, гравюра), 2) тэхнічны малюнак і перарысоўка, 3) чарцёж, 4) дыяграма, 5) геаграфічная карта, 6) картаграма, 7) фатаграфія, 8) фотамантаж. Потым у межах арыгінальных малюнкаў вылучаюцца штрыхавыя і тонавыя. Сярод дыяграм выдзяляюцца пяць разнавіднасцяў: а) лінейныя (сюды адносяць графікі), б) плоскасныя, в) прасторавыя, г) вектарныя, д) ілюстрацыйныя. Фатаграфіі падзяляюцца на мастацкія, тэхнічныя і пейзажныя.

У наш час, 80—90 гады, сярод даследаванняў пісьмовага тэксту можна адзначыць некалькі падыходаў да аналізу параграфем. Пры першым падыходзе навукоўцы ідуць па шляху дэталёвай і падрабязнай дыферэнцыяцыі невербальных знакаў, якія падзяляюцца, напрыклад, на наступныя 13 відаў<sup>3</sup>: 1) малюнкi, чарцяжы і схемы, 2) карты і абрысы, 3) табліцы, 4) матэматычныя і хімічныя формулы, 5) грашовыя знакі і абзначэнні, 6) арнамент, 7) прагнастычныя знакі, 8) знакі, звязаныя з арганізацыяй і правядзеннем эксперыменту, 9) лічбы, лічбавыя знакі, 10) геральдычныя знакі, 11) рэлігійныя і сімвалічныя тэксты, 12) кадыкалагічныя і вадзяныя знакі, 13) нотныя знакі.

Другі падыход назіраецца ў даследчыкаў, якія спрабуюць класіфікаваць невербальныя знакі ў залежнасці ад тыпу пісьмовага тэксту або ад яго жанру. У адносінах да англамоўнага навукова-папулярнага пісьмовага тэксту прапанавана наступная сістэматызацыя ілюстрацый: 1) навукова-пазнавальныя ілюстрацыі — фатаграфія, тэхнічны малюнак, схема, чарцёж, дыяграма, графік; 2) творчыя ілюстрацыі, або эмацыянальна-вобразныя — гумарыстычныя і сюжэтныя малюнкi; 3) сінтэтычныя ілюстрацыі (змяшчаюць у сабе элементы навукова-пазнавальных і творчых ілюстрацый) — дыяграма + гумарыстычны малюнак, схема + сюжэтны малюнак і г. д. Такім чынам, адзначаецца, што навукова-папулярны тэкст у адрозненне ад уласна навуковага забяспечваецца рознастылёвымі параграфемамі, а таксама асаблівым, сінтэтычным відам адлюстравання рэчаіснасці.

Трэці падыход да класіфікацыі параграфем рыхтуецца на ўліку характару іх матываванасці, якая можа быць знешняй і ўнутранай, або структурнай. Знешне матываваныя знакі дзеляцца папалам на падставе, з аднаго боку, іх вонкавага і, з другога, схематычнага падабенства з адпаведнымі рэаліямі. Да першай групы адносяцца прамыя ілюстрацыі: фатаграфіі, рэпрадукцыі карцін, малюнкi і г. д., да другой — схематычныя ілюстрацыі: схемы, графікі, дыяграмы, чарцяжы і да т. п. Структурна матываваныя параграфемы падзяляюцца далей на два віды ў залежнасці ад спосабу матывацыі: а) «авербальныя знакі, якія матывуюць змест пры дапамозе дыскрэтнасці свайго адлюстравання (элементы формул, лічбы, самі формулы і іх паслядоўнасці і інш.)»; б) «авербальныя знакі і іх сукупнасці, якія структурна матывуюць змест пры дапамозе спосабу арганізацыі сваіх кампанентаў (парадак і паслядоўнасць распалажэння знакаў у формулах, у сукупнасцях лічбаў і інш.)»<sup>4</sup>.

Зрокавая матываванасць параграфем памяншаецца ў наступнай паслядоўнасці: фатаграфія, малюнак, чарцёж, схема, графік, табліца, формула; па меры памяншэння зрокавай матываванасці параграфем павялічваецца іх унутраная, глыбінная матываванасць.

Значым, аднак, што пры разглядзе канкрэтных тэкстаў пэўныя віды параграфем могуць зусім не сустракацца, а іншыя ж выкарыстоўвацца вельмі рэдка. Таму, на наш погляд, неабходна ўлічваць пры класіфікацыі параграфем, занатаваных у пэўным тэксце, не толькі віды, але і ступень ужывальнасці дадзеных знакаў. У разгледжаных намi «Энцыклопедычным словаре юного фізика» (М., 1984; у далейшым ЭСЮФ) і



«Энциклопедическом словаре юного литературоведа» (М., 1988; у далейшым ЭСЮЛ) выяўлена выкарыстанне розных тыпаў невербальных сродкаў, выбар якіх залежыць у першую чаргу ад прадмета апісання. Так, у ЭСЮЛ няма мадэляў схем, чарцяжоў, графікаў, дыяграм, табліц, карт, якія складаюць палову ўсіх выкарыстаных параграфем у ЭСЮФ. Затое ў ЭСЮЛ больш за палову невербальных сродкаў складаюць гравюры, карціны, малюнкi, якія адсутнічаюць у ЭСЮФ. У той жа час у залежнасці ад віда артыкулаў (яны падзяляюцца на асноўныя, дапаможныя і біяграфічныя) разгледжаныя энцыклапедычныя слоўнікі змяшчаюць адна тыпныя параграфемы. Гумарыстычны малюнак суправаджае дапаможныя артыкулы, фотопартрэт заўсёды змяшчаецца побач з біяграфічным нарысам, іншыя тыпы параграфем, якіх значна больш, ілюструюць тэкст асноўных артыкулаў<sup>5</sup>.

У пяцітомнай «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі» (Мн., 1984—1987, БелСЭ) ступень ужывальнасці розных параграфем таксама не з'яўляецца аднолькавай, што пэўным чынам уплывае на выдзяленне іх тыпаў. Даволі выразна вылучаюцца наступныя рэгулярна выкарыстаныя групы параграфем: 1) фатаграфіі, 2) карціны, 3) вобразныя ілюстрацыі (малюнкi, карыкатуры, гравюры, плакаты), 4) схематычныя ілюстрацыі (планы, схемы, чарцяжы, схематычныя малюнкi), 5) іншыя параграфемы (нотныя знакі, табліцы, карты, гербы, экслібрсы, шрыфты).

Аб'яднанне параграфем у групы праводзілася з улікам розных фактараў. Фатаграфіі і карціны складаюць асобныя групы як па сваёй высокай частотнасці, так і па ступені падабенства знешнім рэаліям. Фатаграфіі адэкватна адлюстроўваюць прадметы, з'явы, падзеі рэчаіснасці. У карцінах адлюстраванне рэалій афарбоўваецца творчай манерай асобы мастака. Вобразныя і схематычныя ілюстрацыі аб'ядноўваюць такія тыпы параграфем, якія не адзначаюцца высокай ужывальнасцю і маюць агульныя рысы ў характары адлюстравання адпаведных рэалій. У вобразных ілюстрацыях выявы рэчаіснасці пэўным чынам набліжаюцца да карцін, але ў адрозненне ад апошніх характарызуюцца звычайна менш складаным сюжэтам, бяднейшымі фарбамі, і, як правіла, патрабуюць ад мастака менш інтэлектуальных і фізічных намаганняў, чым стварэнне карцін. Схематычныя ілюстрацыі аб'ядноўваюцца тым, што ўсе тыпы параграфем гэтай групы адлюстроўваюць унутраную структуру рэаліі. Усе астатнія невербальныя сродкі па прычыне іх малалікасці аб'яднаны ў адной рубрыцы, прыведзенай у табліцы.

Тыпы параграфем	Колькасць параграфем	
	у адзінках	у працэнтах
Фатаграфіі	5881	77,6
Карціны	680	9
Вобразныя ілюстрацыі	431	5,7
Схематычныя ілюстрацыі	419	5,5
Іншыя параграфемы	169	2,2

З табліцы відаць, што ільвіную долю параграфем складаюць фатаграфіі (77,6%), затым ідуць карціны (9%) і вобразныя ілюстрацыі (5,7%), сярод якіх большая частка прыпадае на малюнкi (3,6%), у той час як карыкатуры прадстаўлены адзінкавымі выпадкамі (0,1%). Трэба адзначыць, што ў працэнтных адносінах ужыванне схематычных і вобразных ілюстрыцый практычна супадае, хаця ў залежнасці ад тэматыкі артыкулаў гэтыя тыпы параграфем размяркоўваюцца па-рознаму. Вобразныя ілюстрацыі, а таксама карціны адносяцца ў асноўным да артыкулаў, прысвечаных мастацтву, схематычныя — архітэктуры. У межах схематычных ілюстрацый найбольш частотнымі з'яўляюцца планы (2,8%) і чарцяжы

(1,5 %), значна радзей выкарыстаны схематычныя малюнкi (0,5 %). Усе ж астатнія параграфемы, аб'яднаныя ў апошняй рубрыцы табліцы, прадстаўлены нязначнай колькасцю. Аднак нотныя знакі (1,2 %), якія належаць да гэтай групы, па частотнасці прыраўноўваюцца да выкарыстання чарцяжоў сярод схематычных ілюстрацый, а сярод вобразных ілюстрацый — да гравюр (1,5 %).

Такім чынам, беларуская літаратура і мастацтва ў ілюстрацыях дадзенага выдання прадстаўлены ў асноўным наступнымі тыпамі параграфем, размешчаных у парадку памяншэння частотнасці, фатаграфіі, карціны, малюнкi, планы, гравюры, чарцяжы, нотныя знакі, схемы, гербы, плакаты, схематычныя малюнкi.

Вылучаныя параграфемы адрозніваюцца функцыянальна і па-рознаму суадносяцца з тэкстам. Фатаграфіі выконваюць у ім пацвярдзальную і ўдакладняльную ролю. Вобразныя ілюстрацыі, акрамя інфармацыйнай ролі, дапаўняюць вербальны тэкст, зрэдку служаць для тлумачэння напісанага, а таксама значна эстэтызуюць друкаваны тэкст. Схематычныя ілюстрацыі таксама выконваюць удакладняльную функцыю, акрамя таго, могуць абагульняць інфармацыю славеснага паведамлення, прадстаўляць яе ў знешне арганізаванай, кампактнай форме. З разгледжаных параграфем найбольш ужывальнымі і універсальнымі з'яўляюцца фатаграфіі; яны могуць суправаджаць розныя тыпы артыкулаў, у той час, як вобразныя і схематычныя ілюстрацыі, а таксама карціны абмежаваны ў выкарыстанні. Гэтым, магчыма, і тлумачыцца найбольшая частотнасць фатаграфій у энцыклапедычным тэксце.

Класы параграфем, якія выкарыстоўваюцца ў пісьмовым тэксце, з'яўляюцца неаднароднымі, што дазваляе сістэматызаваць гэтыя знакі па розных падставах, з улікам як жанру тэксту, яго тэматыкі, так і частотнасці ўжывання адпаведных параграфем, ступені адлюстравання імі знешніх рэалій і ў залежнасці ад прызначаных функцый.

<sup>1</sup> Реформатский А. А. Техническая редакция книги. М., 1938. С. 147.

<sup>2</sup> Кисин Б. М. Графическое оформление книги. М., 1946.

<sup>3</sup> Волков А. А. Грамматология: Семиотика письменной речи. М., 1982.

<sup>4</sup> Плотников Б. А. Семиотика текста: Параграфемика. Мн., 1992. С. 44, 45.

<sup>5</sup> Пастуховіч А. Ф. Дыферэнцыяцыя авербальных сродкаў і іх месца ў спецыяльных тэкстах // Весн. Беларус. ун-та. Сер. IV. 1993. № 2.

А. М. ЦІКОЦКІ

## АБ МОВЕ РАМАНА А. МРЫЯ «ЗАПІСКІ САМСОНА САМАСУЯ»

Адна з характэрных прымет нашага часу — вяртанне да чытача многіх, доўгія гады невядомых, твораў беларускіх пісьменнікаў. Адзін з гэтых пісьменнікаў А. Мрый (А. А. Шашалевіч), які нарадзіўся ў 1893 г. у мнагадзетнай сям'і валаснога пісара. У 17 гадоў ён па жаданню бацькоў паступіў вучыцца ў духоўнае вучылішча, а потым — у духоўную семінарыю. У час рэвалюцыі і грамадзянскай вайны служыць кулямётчыкам у Чырвонай Арміі, а потым настаўнічае. Пасля заканчэння грамадзянскай вайны працуе карэспандэнтам газеты «Савецкая Беларусь» і часопіса «Наш край» у Краснаполлі. У сваіх заметках, артыкулах, карэспандэнцыях ён з радасцю паведамляе чытачу аб тым, як праходзіць на Краснапольшчыне працэс беларусізацыі. У 1926 г. А. Шашалевіч пераязджае ў Мінск, дзе працуе інструктарам Цэнтральнага бюро краязнаўства, працягвае актыўна займацца літаратурнай дзейнасцю, уваходзіць у вядомае літаб'яднанне «Узвышша». У часопісе «Узвышша» надрукаваны некалькі яго апавяданняў і першыя два «скруткі» галоўнага твора пісьменніка — сатырычнага рамана «Запіскі Самсона Самасуя».

Як вядома, у канцы 20 — пачатку 30-х гг. на Беларусі пачаліся рэпрэсіі супраць шэрагу прадстаўнікоў творчай інтэлігенцыі, перш за ўсё літара-

тараў. Амаль усім ім прад'яўляліся стандартныя абвінавачванні ў буржуазным нацыяналізме. Сярод іх быў і А. Мрый. Ён быў арыштаваны ў 1934 г. і апынуўся ў адным з лагераў ГУЛАГа, дзе і памёр. Так закончыў свой жыццёвы шлях адзін з беларускіх пісьменнікаў, талент якога, на вялікі жаль, не паспеў раскрыцца ў поўнай меры.

У рамане «Запіскі Самсона Самасуя» пісьменнік паказаў вельмі характэрны для таго (і не толькі для таго) часу тып цёмнага, малапісьменнага, але ў той жа час хітрага і спрытнага прыстасаванца. Як вядома, першае паслярэвалюцыйнае дзесяцігоддзе было вельмі складаным і супярэчлівым. Былі ў ім і светлыя, і цёмныя бакі. Пераход да нэпа выклікаў хуткі ўздым эканомікі. Хутка развівалася беларусізацыя, а разам з ёй уздымалася і нацыянальная свядомасць. Разам з тым было зроблена і нямала шкоднага, памылковага. У прыватнасці, падбор кадраў па так званай сацыяльнай прыналежнасці на практыцы прыводзіў да таго, што галоўным крытэрыем адбору людзей былі не дзелавыя і маральныя якасці, а паходжанне. У выніку на адказных пасадах часам апыналіся людзі, не маючыя вялікіх здольнасцей, а то і проста малапісьменныя, без патрэбнага вопыту, крывадушныя і беспрынцыповыя, але ў іх з сацыяльным паходжаннем было ўсё добра.

Усё сказанае ў поўнай меры адносіцца і да нашага «героя». Самсон, вясковец, выхадзец з сялянскай сям'і, які пайшоў «ад роднай хаты» (словы А. Мрыя), але і ў новым жыцці спачатку адчувае сябе, мякка кажучы, няёмка. Што і дзе сказаць, як паводзіць сябе ў тым ці іншым выпадку — усё гэта для яго не вельмі зразумела. А таму сярод некалькіх кніг, якія ён лічыць настольнымі, — падручнік: як гаварыць мала і важна, і кніга аб тым, як размяркоўваць свае функцыі.

Але і падручнік часам не вельмі дапамагае. Пісьменнік вельмі дакладна падмеціў асаблівую рысу такіх людзей, як Самсон: сваё невуцтва, убоства думкі яны спрабуюць неяк скрыць, ужываючы да месца (а часцей — не да месца) розныя кніжныя словы і выразы, часам не ведаючы іх дакладнага сэнсу. Гэтую акалічнасць добра выкарыстоўвае А. Мрый, калі ўкладвае ў вусны свайго галоўнага персанажа словы і выразы кніжнага характару, прычым у тых сітуацыях, калі іх ужыванне яўна недарэчна. У выніку ўтвараецца яркі сатырычны эфект.

Прыклады гэтага сустракаюцца ўжо ў самым пачатку рамана. Вось як апісвае Самсон свае праводзіны ў горад: «Паверх кніжак я паклаў яшчэ складаны зэдлік і столік і ўсё гэта ўціснуў вярхоўкамі. Ад натугі засопся і сеў на лаву. — Сапрон, ідзі палуднаваць! — клікнула маці бацьку. Елі моўчкі. Мне хацелася *распачаць спрэчку*, але матка, як відаць, сваечасова міргнула бацьку і *дала яму дырэктывы маўчаць*» (С. 34).

А вось як, у якіх выказах апавядае Самсон пра свае адносіны з Крэйнай, дзяўчынай, якая яму, гледзячы па ўсім, вельмі падабаецца: «Мне хацелася схопіць гэтага кудлатага хлапчука і расцягнуць як мыш якую, але прысутнасць Крэйны стрымлівала мяне. Яна была мне міла, нягледзячы на тое, што *прымала ўдзел у бясчынствах на вуліцы і дыскрэдытавала савецкага працаўніка*» (С. 46). «Я не адступаўся ад Крэйны і з *неаслабнай энергіяй вёў сваю амуруную лінію*» (С. 53). «Праз два дні пасля гэтых падзей я, каб забыцца на тую маральную поўху, якую нанеслі мне *на грунце кахання, і знішчыць агульную апатыю майго арганізму, пачаў пільна займацца сваімі справамі*» (С. 59). «Побач са мной была Крэйна, і думка мая міжволі накіроўвалася на яе. Я, шчыра кажучы, сачыў за кожным яе крокам, за кожным рухам. Яна *абмежавала дзейнасць свайго арганізма* і сядзела нібы застылая» (С. 60) і г. д.

Такой жа няўкладнай мовай, мовай пратаколаў і справаздач, прапагандысцкіх агітак апавядае Самсон пра маёўку, наладжаную ў ваколіцах Шапялёўкі супрацоўнікамі выканкома: «Яшчэ з раніцы, як толькі *сонца выступіла на арэну дзейнасці*, Крэйна і Зоя пачалі рыхтавацца да гэтай маёўкі. Яны не пайшлі на маніфестацыю, бо ад Шкуліка *атрымалі*

дырэктывы пячы ўсякія неадпавядаючыя сур'эзнаму моманту канфітуры, смажыць цялячыя зады і набываць для такой плоймы *неабходныя прылады для знішчэння ежы і пітва...* Парад прымаў старшыня выканкома т. Сом. У яго было радаснае аблічча, ён гогалем абыходзіў нашы шэрагі, якія перад гэтым доўга выроўніваў у нітачку начміл. Я прыйшоў яму на дапамогу ў гэтым кірунку, і справа ў нас *вельмі хутка пасунулася наперад*» (С. 51). Саркастычныя ноткі асабліва адчувальныя ў апісанні самой маёўкі: «Месца маёўкі — глухі, прыгожы лес каля рэчкі... над рэчкай хмызняк, у ім у пераважнай большасці расце калакута — чарэмха. У гэты час чарэмха ў поўным росквіце, і пах яе, калі прыйшлі мы, вельмі прыемна казытаў *перыферычныя нервы насавога апарата*. Бяспрэчна, шпацыроўка *выклікала ў нашым арганізме бурнае развіццё апетыту...* Агульнае жаданне *напоўніць сябе матэрыяй* выказаў страхагент. — Што ж? — сказаў ён, вызваляючыся ад *прыгнечання вялікіх пакункаў*. — Мне здаецца, самае меншае, што можам мы зрабіць — гэта *прыступіць да знішчэння прынесенай матэрыі і пітва!* — І прыступіць зараз жа — адклікнуўся я. — *Без валакіты і бюракратычных скрыўленняў* (С. 54—55).

Ужыванне ў сатырычных мэтах бюракратычных штампаў, іх парадзіраванне вельмі нагадвае аналагічныя прыёмы з вядомых раманаў І. Ільфа і Я. Пятрова, апавяданняў М. Зошчанкі, твораў А. Платонава і іншых сатырыкаў таго часу. Сапраўды, падабенства ў многіх адносінах гэтых твораў відавочнае.

Выкарыстанне кніжнай (перш за ўсё афіцыйна-дзелавой) лексікі дапамагае тут стварэнню моўнага партрэта персанажа, садзейнічае найлепшаму раскрыццю вобраза галоўнага героя. Вось яшчэ характэрны прыклад: «Дзверы былі зачынены знутры. Я пастукаў, нейкі шорах там і ні слова. Тады я *навялічыў інтэнсіўнасць грукату*, пасля чаго пачуўся голас Свездзелюка» (С. 61).

Шырока выкарыстоўвае пісьменнік прыём так званага сутыкнення лексічных элементаў рознай, найчасцей процілеглай, стылістычнай афарбоўкі. Як вядома, у моўнай тканіне мастацкага ці публіцыстычнага твора такое сутыкненне свядома можа дасягацца толькі ў мэтах стварэння камічнага або сатырычнага эфекту. І ў гэтым выпадку дадзены прыём ужываецца для таго, каб прадставіць Самасяя і тых, хто яго акружае, у камічным выглядзе, выкрывіць іх невуцтва, духоўнае убоства, абмежаванасць: «Зірнуўшы на яго, адразу можна было канстатаваць, што гэты індывід мае значныя дасягненні ў галіне сістэматычнага палявання за *ідэйна трухлявымі*, але чароўнымі *мяшчаначкамі*» (С. 48). «О! *Кваліфікаваная падла!* Як бы я хацеў у той час ціхенька падабрацца да яго шапкай-нявідкай і вострай іголкай калянуць яму язык» (Там жа). «— Я нават і страляць не ўмею, — прызнаўся ён. — Мяне высунулі, каб я *праводзіў пэўную лінію*. А вось вы, як усе кажуць, можаце *зварганіць* усё гэта ў пяць хвілін» (С. 73). «Аперацыя праходзіла бліскуча, як па нотах усё ігралася. *Галоўны ўдар мы нанеслі* каля местачковай бойні, дзе звычайна ў гэты час бадзяюцца, задраўшы хвасты, сабакі» (С. 74).

Сярод вобразна-стылістычных сродкаў, якія ўжывае ў рамане пісьменнік, важнае месца належыць эпітэтам. Іх выкарыстанне дазваляе аўтару даваць трапную, вобразную характарыстыку персонажам, з'явам: «Я пазнаёміўся з старшынёй бюро т. Міленкам і яго тэхнічнай сакратаркай т. Беленькай. У яго *ружовае* аблічча, *зграбна нашыты* піджак, чырвоная шаўковая хустачка ў грудным кішэні, *перапялёсы гальштучак*, усе зубы ў роце і *ціхая, ласкавая, журчлівая* гаворка. У яе *здобная, батонная* фігурка, *заплыўшыя ружовым* тлушчам вочкі, *пульхныя крахмальна-белыя* ручкі і *моцныя, крутыя* ногі» (С. 61). «Як прайшлі мы мястэчка, перашкодай на маім шляху з'явіўся Ягор Гарачы, загадчык нардома. Яго лічылі мясцовым паэтам і часта называлі Пушкінзонам. Ён меў *калматыю, альховага колеру* галаву, *падслепватыя мышыныя* вочы, *жарабячы* голас і *нізкі, ліліпуцкі крываногі* рост» (С. 53). Часам эпітэт спалучаецца з

параўнаннем: «Лін быў досыць уважысты чалавек, у маіх гадох, *бялявы, з доўгімі, шухнатымі, як вафлі, вусамі, блакітна-шэрымі, мяккімі, з маслянай вільгаццю* вачыма і *ружовым, як у свінёнка, тварам*» (С. 48).

Для стварэння дакладнага славеснага партрэта, характарыстыкі той ці іншай асобы або з'явы, пачуцця і г. д. А. Мрый шырока выкарыстоўвае таксама параўнанні: «У яе блакітныя вочы, *выпуклыя, як бурбалкі вадзяных, тонкі нос Клеапатры, лебядзіная шыйка, стрыжаная галава і добра абсталяваны грудны сектар*» (С. 94). «А мяне такі невыносны боль заламаў, што я... *застагнаў, як недарэзаны вяпрук, і стралой паляцеў у больніцу*» (С. 95). «Вочы, вочы! Колер іх *як у мутна-вадзянога зялёнага шкла* ці, яшчэ лепш, *як у вады з віру глыбокага!*» (С. 92). «Т. Торба мае два абліччы. На судзе перад усімі выступае яго арганізацыйна добра аформленая фігура: *высокі рост, непамерна вялікія рукі: роўныя, белья, як часнок, зубы*» (С. 54). «У Курыцы было ўмеркавана выдатнае пуза, пульхныя зашчочыны, што наступалі на вочы, *чорныя, як змейкі, бровы і вялікія акулёны*» (Там жа). «Мяне гэтак *як сярпом разанула*» (С. 45). «Лін радасна і ціха засмяяўся, і смех яго быў, *як у акулы імперыялізму*» (С. 50).

Часам параўнанне засноўваецца не на падабенстве прадметаў ці іх прымет, а на падабенстве ўздзеяння: «Не толькі звярыны інстынкт быў падставай майго закахання ў дзяўчыну, але і нейкі зусім цэнкі матэрыяльны магнэз. Хацелася *схапіць яе, як пісклёнка, абшчапіць яе галаву і гладзіць, гладзіць, надрыўна стогнучы ад ласкі*» (С. 84).

У рамана сустракаецца нямала слоў і выразаў, якія абазначаюць паняцці, характэрныя для таго часу. Яны ствараюць своеасаблівы каларыт эпохі: «За Трайкай яшчэ іншыя *хвасцісты* пасыпалі на маю галаву розныя ганебныя *інсінуацыі і запытанні*» (С. 65). «У пакоі Крэіны пачуўся неперамосны для мяне голас Ліна, самаўпэўнены, здаволены. Адчуваў сябе *гегемонам*» (С. 67). «Удзельнікам нарады я прапанаваў: — Неабходна ў *нардоме* правесці шэраг лекцый на *жыватрэпетныя тэмы*» (С. 69). «Не малую ролю ў *культурнай рэвалюцыі*, што адбывалася ў Шапялёўцы і мела *ўдарна-кампанейскі* характар, адыграла і мая персана» (С. 79). «Па загаду *начміла* ўсе прафсаюзы, *арганізаваныя грамадзяне* і школы выраўніліся ў карэ» (С. 51).

Характэрнай асаблівасцю мовы галоўнага персанажа з'яўляецца парушэнне лексічнай спалучальнасці слоў: «Калі ў *стратэгічным захваленні* я бег па Бальнічнай вуліцы, дык каля мундома № 5 на мяне накінулася нейкая жоўтая сучэнцыя і, ні слова не кажучы, пачала шумардзіць мае зусім яшчэ новыя штаны» (С. 74).

Нарэшце, значным сродкам экспрэсіўнасці мовы рамана з'яўляецца прастамоўная лексіка, якую пісьменнік ужывае даволі шырока: «Але і Шкулік лоўка *калатушыў* супрацоўніц, хапаючы іх за рукі, бязлітасна шчыпаючы, дзе прыйдзеца» (С. 46). «Адным словам, чалавек, у якога ёсць вочы, вушы і мазгавы апарат, не можа не прызнаць, што *міжгульндзіца* мне некалі, ёсць над чым працаваць» (С. 60). «— А, ведаеце, заходзіць хто папала сюды ды *варлыжуць* рознае глупства, перашкаджаючы працаваць! — сказаў тэлефаніст» (С. 61). «Менскі таварыш *абстрыкаўся*. Але страшэнны *тлум* узняўся на сходзе» (С. 72). «Над рэчкаю цэлы дзень вісеў *галас*, найвялікшы *гармідар* у свеце» (С. 89).

Творчасць таленавітага пісьменніка А. Мрыя яшчэ мала знаёмая як сённяшняму чытачу, так і даследчыку. Патрэбна грунтоўнае яе вывучэнне, бо творчасць гэтая — добры матэрыял, на якім шмат чаму могуць навучыцца сучасныя маладыя пісьменнікі.

## МЕТАНІМІЗАЦЫЯ Ў СУЧАСНЫМ ТЭРМІНАЎТВАРЭННІ (на матэрыяле прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі)

З пастаянным і бесперапынным развіццём навукі і тэхнікі звязана ўзнікненне новых паняццяў і з'яў. Мова кожнае з гэтых паняццяў і з'яў адлюстроўвае ў сваёй лексіцы.

Вельмі актыўна папаўняецца лексіка тэрміналагічных сістэм. Папаўненне тэрміналогіі адбываецца рознымі спосабамі. Паколькі мова навукі не мае сваіх спецыфічных спосабаў утварэння тэрмінаў, яна выкарыстоўвае спосабы, якія дзейнічаюць у агульналітаратурнай мове. Пры гэтым асобае месца належыць семантычнаму тэрмінаўтварэнню, якое звязана з узнікненнем новага лексіка-семантычнага варыянта агульнаўжывальнага слова. Гэта ў сваю чаргу павялічвае колькасць сістэмна арганізаваных у семантычным плане, рэгулярных па сваёй сутнасці тэрмінаў і тэрміналагічных палёў.

Сярод асноўных відаў семантычнай дэрывацыі найбольш характэрнымі з'яўляюцца метафарычныя і метанімічныя пераносы. Аднак працэсы метафарызацыі і метанімізацыі дзейнічаюць у розных тэрмінасістэмах па-рознаму. Аналізуючы тэрміны прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі, нельга не заўважыць, што значная колькасць іх утворана шляхам метафарызацыі.

Калі ж разглядаць тэрміны, утвораныя шляхам метанімічнага пераносу, то трэба адзначыць, што ў адных тэрмінасістэмах яны сустракаюцца даволі часта, у другіх — значна радзей. Напрыклад, калі параўнаць прыродазнаўчую і прамыслова-тэхнічную тэрміналогіі, то выяўляецца, што ў прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі такіх тэрмінаў значна больш, чым у прыродазнаўчай. У розных тэрмінасістэмах і розная прадуктыўнасць тых ці іншых тыпаў метанімічнага пераносу. Напрыклад, у прыродазнаўчай тэрміналогіі самымі прадуктыўнымі з'яўляюцца мадэлі: «дрэва — плод гэтага дрэва» (груша); «расліна — насенне гэтай расліны» (гарох) і некаторыя іншыя.

Больш падрабязна мы спынімся на тэрмінах прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі, у прыватнасці на такім пакуль яшчэ мала апісаным лексіка-семантычным працэсе, як метанімізацыя. В. С. Ахманова вызначае сутнасць метаніміі так: «Троп, які заключаецца ў тым, што замест назвы аднаго прадмета даецца назва другога, які знаходзіцца з першым у адносінах «асацыяцыі па сумежнасці» (Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. С. 608).

Асацыяцыі па сумежнасці адлюстроўваюць рэальныя адносіны прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці. А семантычныя мадэлі, якія адлюстроўваюць асацыяцыі па сумежнасці, рэалізуюцца ў пэўнай моўнай сістэме.

Метанімічным зменам у семантыцы назоўнікаў у беларускай мове ўласціва заканамернасць і рэгулярнасць. Гэтыя змены адбываюцца на падставе адных і тых жа сувязей паміж прадметамі і з'явамі; вызначыць і апісаць іх (змены) можна як мадэлі або тыпы развіцця новых значэнняў слоў.

Розныя аўтары называюць розную колькасць тыпаў метанімічных пераносаў. Пры гэтым часцей за іншыя адзначаюцца наступныя: «дзеянне — вынік гэтага дзеяння»; «тое, што ўмяшчае — тое, што ўмяшчаецца»; «матэрыял — выраб з гэтага матэрыялу»; «установа — памяшканне, у якім яна знаходзіцца»; «населены пункт — жыхары гэтага населенага пункта».

Дзеянне метанімічнага механізма ў семантычным словаўтварэнні актыўна праяўляецца ў сферы адцягненых аддзяяслоўных назоўнікаў. Адцягненае дзеянне, у якім ужо не адчуваецца сувязь з утваральнікам, страчвае асноўныя дзяяслоўныя рысы. В. У. Вінаградаў адзначаў: «...субстантывацыя дзеяння паралізуе граматычныя ўласцівасці дзяяслова»

(Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. М., 1972. С. 616).

Тыповымі мадэлямі тэрмінаўтварэння на аснове метаніміі ў прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі з'яўляюцца наступныя.

1. «Назва дзеяння — назва выніку дзеяння»: **ацынкоўка** — тонкі слой цынку, нанесены на паверхню металу, металічнага вырабу; **зрух** — дэфармацыя пруткага цела, пры якой слаі яго змяшчаюцца адзін адносна другога; **зрух** (горн.) — гарызантальнае змяшчэнне горных парод; **дзяленне** — адлегласць паміж рыскамі на вымяральной шкале, а таксама самі гэтыя рыскі.

Тэрмінаўтварэнні па гэтай мадэлі вельмі прадуктыўныя ў розных падсістэмах тэрміналогіі, у тым ліку і ў прамыслова-тэхнічнай.

Як разнавіднасць названай мадэлі можна разглядаць такую семантычную формулу, як «назва дзеяння — вынік дзеяння»: **прадукт** (колькасць прадукту): **адліўка** — выраб, атрыманы з дапамогай ліцця; **адгон** — прадукт адгонкі парай (у малочнай прамысловасці **адгон** — 'малако'); **прадзіва** — вынік гэтага дзеяння; тое, што спрадзена; **плаўка** — метал, выплаўлены за адзін цыкл.

2. «Назоўнік з прадметным значэннем — дзеянне, якое ўтварае гэты прадмет»: **званок** (звон) — гукавы сігнал, створаны такім званам.

3. «Назоўнік з якасным ці прадметным значэннем — адзінка вымярэння»: **сіла** — ступень праяўлення чаго-небудзь; інтэнсіўнасць, напружанасць; **свечка** — адзінка вымярэння сілы святла (у тэхнічнай тэрміналогіі гэты назоўнік ужываецца і з прыметнікам — запальная свечка; у медыцынскай тэрміналогіі **свечка** — 'прэпарат у выглядзе тлушчавай палачкі').

4. «Тое, што змешчана (змешчанае) — тое, што змяшчае (змяшчальнае)»: **зарад** — колькасць электрычнасці ў якім-небудзь целе (у ваеннай тэрміналогіі **зарад** 1. Пэўная колькасць выбуховага рэчыва, шроту, карцечы, якая змяшчаецца ў снарадзе, патроне, стрэльбе. 2. Баявы снарад, патрон і пад.).

5. «Механізм, прыстасаванне — будынак, дзе знаходзіцца гэты механізм, прыстасаванне»: **млын** 1. Машына для здрабнення розных матэрыялаў, якая выкарыстоўваецца ў горнай, хімічнай і іншых галінах прамысловасці. 2. Прадпрыемства, на якім мелюць збожжа; будынак з устапоўленымі ў ім прыстасаваннямі для размолу збожжа.

6. «Назва прылады, інструмента — вынік дзеяння гэтай прылады, інструмента»: **кернер** — пункты, зробленыя гэтым інструментам на загатоўках пры іх разметцы.

7. «Назва дзеяння — назва прылады, механізма, пры дапамозе якіх адбываецца гэтае дзеянне»: **апраўка** — прыстасаванне для замацавання на металарэзных станках інструменту або дэталі; **сігналізацыя** — механізм, які прызначаны для настройвання машын, апаратаў, прылад. Мадэль вельмі прадуктыўная.

8. «Дзеянне — рэчывы, пры дапамозе якіх адбываецца дзеянне»: **змазка** — рэчыва, якім што-небудзь змазваюць; **замазка** — вязкае рэчыва для замазвання шчылін; **абмазка** — рэчыва, якім абмазана ці абмазваюць што-небудзь.

9. «Прадмет, які выконвае дзеянне — рэчыва, пры дапамозе якога гэтае дзеянне выконваецца»: **ахаладжальнік** 1. Апарат, які служыць для ахалоджэння чаго-небудзь. 2. Рэчыва, з дапамогай якога ахалоджваюць што-небудзь.

10. «Дзеянне — месца дзеяння»: **аблом** — месца пералому (у архітэктуры **аблом** — 'профіль, разрэз архітэктурнай дэталі); **аб'езд** — месца з часовай дарогай, па якім можна аб'ехаць.

11. «Матэрыял — выраб з гэтага матэрыялу»: **барбацін** 1. Фаянсавая цеста для нанясення ляпных упрыгожанняў на керамічныя вырабы. 2. Ваза з расфарбаванымі пукатымі кветкамі і лісцем; **асфальт** 1. Прыродная або штучная смалістая маса, якая выкарыстоўваецца ў некаторых галінах

прамысловасці. 2. Дарога, тратуар, пакрытыя такой масай. У межах гэтай мадэлі метанімізацыі можна вызначыць асобныя напрамкі семантычных зрухаў у шэрагу канкрэтных і рэчывых назоўнікаў:

а) рэчывнасць — прадметнасць — зборнасць: **жалеза** 1. Хімічны элемент, цяжкі коўкі метал. 2. Звычайная назва малавуглеродзістых сталей. 3. Вырабы з гэтага металу;

б) рэчывнасць — зборнасць: **золата** 1. Хімічны элемент, высакародны метал. 2. Вырабы з гэтага металу, залатыя рэчы.

Матэрыялам для розных вырабаў (прадметаў, рэчываў і г. д.) могуць з'яўляцца не толькі розныя рэчывы, але і дрэвы, і розныя расліны, і нават жывёлы: **сандал** (сантал) — крыштальнае рэчыва з сандалавай расліны; **бавоўна** — ватападобнае валакно, якое ідзе на выраб пражы, цэлюлозы і пад.; **альпака** — высокагатунковая тканіна, зробленая з поўсці альпака.

З усяго сказанага можна зрабіць наступныя вывады.

1. Дзеянне метаніміі як механізма лексіка-семантычнага спосабу тэрмінаўтварэння распаўсюджваецца на адцягненую, канкрэтную і рэчывую лексіку.

2. Працэс метанімізацыі даволі актыўна дзейнічае ў прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі, хаця колькасць тэрмінаў, утвораных шляхам метанімізацыі, уступае колькасці тэрмінаў, створаных на аснове метафарычных пераносаў.

3. З метанімічных пераносаў самымі прадуктыўнымі ў прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі з'яўляюцца наступныя мадэлі: «назва дзеяння — назва выніку дзеяння»; «назва дзеяння — назва прылады, механізма, пры дапамозе якіх ажыццяўляецца дзеянне». Гэта сведчыць аб тым, што дзеянне метанімічнага механізма ў семантычным утварэнні прамыслова-тэхнічных тэрмінаў найбольш актыўна праяўляецца ў групе аддзеяслоўных назоўнікаў.

А. С. СУРКОВА

## АБ НЕКАТОРЫХ СЕМІЯТЫЧНЫХ АСПЕКТАХ ПЕРШАЙ СТАРАСЛАВЯНСКАЙ ТЭОРЫІ ПЕРАКЛАДУ

Уяўленне аб тым, што такое пераклад, для большасці еўрапейскіх культур складалася на аснове перакладаў Бібліі — Тэксту, спрадвечна пастаўленага ў выключнае становішча рэгулятара механізмаў адзнакі на ступень прыбліжэння ці аддалення ад ісціны.

«Засваенне» такога Тэксту ў пачатку культурнай традыцыі, арыентаванай на хрысціянства, абумоўлівала далейшае развіццё тэкставай прасторы, якая цягнулася да Бібліі як да свайго цэнтра, намагнічвалася ад яе Адкравеннем, паколькі адпаведна філасофіі неаплатанізму «усякая прычына, якая дае пачатак кожнаму раду, удзяляе ладзенаму раду сваю адметную ўласцівасць»<sup>1</sup>. Ад таго, у якой ступені дакладна, без інфармацыйных страт, перакладзена Св. Пісанне, залежыў лёс усяго фонду багаслоўскіх ідэй і этычных ідэалаў, мастацкіх вобразаў і навуковай тэрміналогіі — усяго таго, што наогул складае культуру, выказаную Словам.

Акрамя таго, факт перакладу Бібліі на нацыянальную мову падключаў саму мову і духоўную культуру, што адлюстроўваецца праз яе, да інтэграцыйных працэсаў у межах пэўных культурна-гістарычных арэалаў: наяўнасць агульных тэкстаў вышэйшага ўзроўню іерархіі спрыяе стварэнню агульнага духоўнага ўніверсуму, у якім мовы і культуры сустрэкаюцца, узаемадзейнічаюць і карыстаюцца дасягненнямі адны другіх. Ствараецца прастора, у якой культуры супастаўляюцца і параўноўваюцца. Так асэнсоўваецца *знакавы* характар агульнай культурнай прасторы, якая функцыянуе як суаднесенне-параўнанне «свайго» і «чужога», тоеснасці і



не-тоеснасці. Вынікі такога параўнання могуць быць рознымі. З аднаго боку, «сваё і чужое» прыводзяцца да ідэі *роўнасці* (-раўн-). Гэта значыць, іх мераюць адным крытэрыем, шукаюць у іх абагульняючае «роўнае» адзінства. З другога боку, «сваё» і «чужое» могуць супрацьпастаўляцца, адмаўляць адно другое, замыкацца ва ўласных рамках, ствараючы прастору, зачыненую для кантактаў. У выніку ўзнікае «анты-параўнанне», якое падзяляе, ізалюе.

Сувязь культуры і па-раўнання прадугледжвае стварэнне другога (іншага) спосабу выказвання, другой мовы, а значыць — пэўнага білінгвізму «свайго» і «чужога», суіснавання двух спосабаў перадачы інфармацыі. Так параўнанне падыходзіць да ідэі перакладу.

В. Н. Тапароў звяртае ўвагу на такія факты лацінскай мовы, як *сопраго* і *раго* — словы для абзначэння параўнання. Матывіроўка параўнання тут звязана са значэннем індаеўрапейскага \**reg* — 'пранікаць', 'пераходзіць', 'пераносіць', 'п е р а к л а д а ц ь'<sup>2</sup>. Гэта значыць, што пераклад з'яўляецца спрадвечным сродкам параўнання і «ураўноўвання» моў і культур, якія патрабуюць сувязі. Сувязь жа ўстанаўліваецца праз асобу перакладчыка, які і робіць «сваё» і «чужое» роўным.

Такім чынам, пераклад Бібліі ў гісторыі кожнай асобнай мовы — гэта магчымасць далучэння да сувязі з іншымі мовамі ўнутры адзінай духоўнай прасторы, гэта па-раўнанне носбітаў дадзенай мовы ў праве мець *сваё* Пісанне.

Гэтая ідэя была асабліва блізкая стваральнікам славянскай Бібліі — візантыйскім місіянерам Канстанціну-Кірылу і Мяфодзію, у выніку перакладчыцкай дзейнасці якіх адбылося па-раўнанне славянскай і грэчаскай моў: славянская мова пазычыла якасці грэчаскай — стала пісьмовай, атрымала сістэму стыляў, набор сродкаў выразнасці, тэрміналогію і г. д., інакш кажучы, успрыняла ўсё багацце антычнай духоўнай культуры ў яе хрысціянізаваным выглядзе.

Вядома, што ад эпохі пачатку славянскай пісьменнасці да нас не дайшло цэласных, сістэматызаваных тэорый, якія дапамаглі б нам уявіць асновы перакладчыцкіх вопытаў славянскіх асветнікаў. Але ж гэта не азначае, што такіх тэарэтычных канцэпцый не было наогул. Ускосныя дадзеныя старажытнай агіяграфічнай літаратуры (асабліва Прастраннага Жыцця Канстанціна), амерыкія разважанні, прадстаўленыя ў прадмовах і прыпісках да перакладаемых тэкстаў (як, напрыклад, прадмова да евангелля ў Македонскім кірылічным лістку, ці славыты Пралог Іаана Экзарха да «Багаслоўя» Іаана Дамаскіна), а таксама практыка перакладання ясна сведчаць аб тым, што сярэдневяковыя перакладчыкі мелі пэўнае ўяўленне аб мастацтве перакладу. Гэтае ўяўленне абапіралася як на папярэднюю філасофска-лінгвістычную традыцыю, прадстаўленую ў патрыстыцы, так і на арыгінальныя канцэпцыі перакладу, якія ўзніклі на славянскай глебе.

Мэтай нашага даследавання, такім чынам, з'яўляецца рэканструкцыя асобных палажэнняў стараславянскай тэорыі перакладу — тэорыі, якая ў час свайго ўзнікнення працягвала абараняць права кожнага народа на сваё пісьмо, а значыць, права мець свяшчэнныя кнігі і богаслужэнне на роднай мове. У гэтым сэнсе першая славянская тэорыя перакладу супрацьпастаўляла сябе распаўсюджанай на Захадзе «трохмоўнай ерасі» — вучэнню, адпаведна якому богаслужэнне (і чытанне Св. Пісання) дазвалялася адпраўляць толькі на грэчаскай, лацінскай і стараяўрэйскай мовах.

Даказаць богасупраціўнасць гэтага вучэння Канстанцін-Кірыл паспрабаваў у апалогіі, фрагмент якой знаходзіцца ў ягоным Прастранным Жыцці (XVII раздзел). Апалогія пабудавана на цытатах са Св. Пісання, сярод якіх вялікая выпіска з Першага Паслання ап. Паўла да Карынфян (14:5-33, 38-40). Арыгінальна перакладаючы на славянскую мову тое месца Паслання, дзе гаворыцца аб двух відах духоўных зносін — *glōssolalia*

(«даре языковъ») і *prophēteuein* (казанні на зразумелай мове, якая ўзбагачае «і дух, і ум»), Канстанцін Філосаф развівае думку аб марнасці богаслужэння на незнаёмай мове.

У гэтым трактаце Канстанціна-Кірыла чыста багаслоўская аргументацыя неабходнасці славянскага перакладу важнейшых хрысціянскіх кніг супастаўляльна з агульналінгвістычнай і культуралагічнай аргументацыяй, якая, па сутнасці, звязана з адной з цэнтральных праблем, сфармуляваных сучаснай лінгвістыкай і агульнай тэорыяй знакаў (семіётыкай) у цэлым, — праблемай моўнага знака.

У аснову гэтай аргументацыі пакладзены дзве лініі — антычная філасофія мовы (Платон) і хрысціянская тэалагічная інтэрпрэтацыя адносінаў «слова» (мова) — «пазнанне» (пазнанне чалавечым Богам), якія аб'яднаны ў творах Дыянісія Арэапагіта (на Усходзе) і Аўгусціна (на Захадзе).

Галоўнае ў поглядах на сутнасць мовы — ідэя існавання адзінай формы, агульнай для ўсіх, інварыянтнай Чалавечай Мовы — «мовы ментальнай», якая адлюстроўвае пазамоўную рэчаіснасць. А паколькі рэчаіснасць адна і тая ж, можна чакаць, што яна прадугледжвае ідэнтычнае адлюстраванне. Мова перадае аналогію паміж мысленнем і рэчаіснасцю, бо асноўныя адзінкі мовы — словы — у матэрыяльным сэнсе існуюць як адлюстраванні рэчаў. У сувязі з тэорыяй перакладу гэта палажэнне тлумачыцца наступным чынам: адлюстраванні дакладны, калі іх форма (структура) і аснова з'яўляюцца ідэнтычнымі. Адпаведна трэба перакладаць слова ў слова (так званы паслоўны пераклад), каб атрымаць «адлюстраванне» (пераклад) арыгінала праз структурнае прыпадабенне яму.

Акрамя таго, ад антычнасці сярэднявечная філасофія мовы запазычвае дыхатамію: *lexis* («выказванне») — *dynamis* («сэнс»), якую пазней Ф. дэ Сасюр абазначыў паняццямі «сігніфікант» і «сігніфікат». Двухсастаўная структура слова прадугледжвае адпаведнае паасобнае адлюстраванне «выказвання» і «сэнсу» ў мове перакладу. Таму для кожнага слова існуюць дзве магчымасці перакладу: «адлюстраванне выказвання» = перакладу па сэнсу.

Першыя славянскія перакладчыкі выбралі «семантычны» пераклад, бо пры перакладзе Св. Пісання важным з'яўляецца *сэнс* (РАЗОУМЬ), а не выгляд слова. Калі б Кірыл і Мяфодзій прынялі прыныцп літаральнага перакладу, то яны не маглі б узяцца за пераклад біблейскіх і літургічных тэкстаў, бо нават у глыбокай старажытнасці перакладчыкі ведалі, што сродкі выказвання ў розных мовах не аднолькавыя. Так, перакладчык старазапаветнай Кнігі Прамудрасці Ісуса, сына Сірахава ў прадмове просіць у чытачоў дабразычлівасці, бо, на ягоную думку, у перакладзе могуць быць памылкі, «бо неаднолькавы сэнс мае тое, што чытаецца паяўрэйску, калі перакладзена будзе на іншую мову, — і не толькі гэтая кніга, але нават закон, прароцтвы і астатнія кнігі маюць вялікую розніцу ў сэнсе, калі чытаць іх у аўтэнтыку».

Гісторыя біблейскіх перакладаў ведае такія выпадкі, калі працэс перакладу быў не па-раўнаннем, а падпарадкаваннем мове першакрыніцы. Гутарка ідзе аб перакладзе Старога Запавету грэкам Акілай (каля 130 г. н.э.). Пераклад высока ацэньвалі яўрэі як вельмі дакладны, яго нават называлі другім выданнем аўтэнтыка, але яго не разумелі людзі, якія не ведалі яўрэйскай мовы. Прычына таму — дамінаванне мовы арыгінала над мовай перакладу. Грэчаскі пераклад адзначаецца лексічнай рэгламентаванасцю (пераклад лексічных адзінак у суадносінах 1:1), граматычнай інварыянтнасцю (напрыклад, назіраецца тэндэнцыя захоўваць граматычны род яўрэйскага слова ў слове грэчаскім), фармальным псеўдападабенствам (да яўрэйскага слова падбіралася грэчаская лексема адпаведнай даўжыні) і г. д. У выніку, грэчаскі тэкст Старога Запавету Акілы аказваўся абмежаваным сваёй уласнай устаноўкай на план вы-

казання чужой мовы, што выклікала дыспрапорцыю між сваімі формай і зместам.

Кірыла-мяфодзіеўскі прынцып перакладу біблейскіх тэкстаў «па сэнсу» спрыяў развіццю здольнасці мовы гнутка рэагаваць на тэкставыя сітуацыі і прапаноўваць неабходныя сродкі выказвання ў залежнасці ад патрабаванняў плана зместу.

Напрыклад, на ўзроўні лексічнай сістэмы стараславянскай мовы з гэтага пункту гледжання інтарэс выклікаюць такія два працэсы, як: 1) кандэнсацыя адной славянскай лексемай адначасова некалькіх паняццяў, выказаных па-грэчаску некалькімі словамі (пар. славянскае ГЛАГОЛАТИ, якое ў сваім першым значэнні 'гаварыць', 'прапаведаваць' у розных кантэкстах выступае адпаведнікам такім грэчаскім словам, як *laléin, légein, homiléin, phánai, prophánai, syllaléin, apaggélein, dialégesthai, phthéggesthai, paracaléin, prosphōnein, syntynchánein, diēgeisthai, arnéisthai, antilégein, dialaléin, prolégein, cērýssein, apokrínesthai, eperótán, bóan, crázein, prosphérein, tithénoi, hypodeiknýnai*);

2) дыфэрэнцыяцыя агульнага паняцця ў грэчаскім слове і размеркаванні адпаведнікаў у розных славянскіх лексемах: паказальны выпадак — грэчаскі дзеяслоў *bállō* у евангельскім перакладзе перадаецца 33 словамі: **МЕТАТИ, ПОВРЕШТИ, ЛЕЖАТИ, ИЗГЪНАТИ, ВЪЛИЯТИ, ИЗЖЕНУТИ, ВЪМЕТАТИ, ВЪЛОЖИТИ, ИЗВЕСТИ, СЪТЯЗАТИ СЯ, ВЪВРЕШТИ, ИСТЪКНУТИ, ВЪЗВРАТИ, ПРОШИБАТИ СЯ, ВЪСАДИТИ, ВЪЗЛАГАТИ, ИЗЪСЫПАТИ, СЪНИТИ СЯ, ПРИСТАВЛЕТИ, ИЗЯТИ, ПРОНЕСТИ, СЪЛАГАТИ, ОСЫПАТИ, ВЪНЪЗИТИ, ИЗНЕСТИ, ВЪЗЛИЯТИ, ВЪДАТИ, ИСХОДИТИ, ОДЕЯТИ, БИТИ, ОТВРЪГНУТИ, ВЪВРЪЖЕНОУ БЫТИ, ПРИЛОЖИТИ.**

Славянскія перакладчыкі такім чынам свядома вар'іравалі форму дзеля сэнсу, і ў далейшым гэта дазволіла ахаваць славянскую культуру ад сакралізацыі тэксту ў застылай моўнай форме. Акрамя таго, кірыла-мяфодзіеўскі прынцып перакладу меў на ўвазе і той важны момант, што няма народаў і культур, якія перавышаюць астатнія.

<sup>1</sup> Прокл. Первоосновы теологии. М., 1993. С. 74.

<sup>2</sup> Топоров В. Н. // Восток—Запад. Исследования. Переводы. Публикации. М., 1989. Вып. 4. С. 16.

<sup>3</sup> Старославянский словарь (по рукописям X—XI вв.). М., 1994.

I. В. САРОКІНА

## ДА ПРАБЛЕМЫ ВЫЛУЧЭННЯ МОЎНАГА АКТА ІНКВІЗІТЫВА

Сярод шырокага і неаднароднага поля пабуджальных выказванняў вылучаецца група ўскосных пабуджэнняў, у якіх семантычная складальная пабуджэнняў рэалізуецца як іх імплікатура. Паказальнай у гэтым плане з'яўляецца сітуацыя запытання, у рамках якой можа быць выкарыстаны багаты арсенал ускосных сродкаў пабуджэння да перадачы інфармацыі.

Разгледзім апаবাদальныя па форме пабуджальныя выказванні, якія функцыянуюць у якасці дапаможных сродкаў атрымання інфармацыі. Яны часта суправаджаюць асноўныя сродкі — экспліцытна выражаныя прамыя пытанні, але могуць выкарыстоўвацца і самастойна, у якасці ускосных рэквестываў ці ін'юнктываў у залежнасці ад кантэксту іх функцыянавання.

Падобныя выказванні мелі на ўвазе Д. Гардон і Дж. Лакофф, калі адзначалі, што просьба аб інфармаванні можа быць выказана пры дапамозе сцвярджэння, якое паведамляе аб жаданні гаворачай асобы набыць нека-

торыя веды<sup>1</sup>. Мэта гэтых выказванняў заключаецца не толькі ў стымуляванні рэакцыі мовы ў адказ, але і паведамленні аб матывах і інтарэсах таго, хто гаворыць.

Такія моўныя прыёмы апелююць да адваротнай шчырасці партнёра па зносінах. Вылучаныя з кантэксту ўскосныя рэквезівы і ін'юнктывы фармальна супадаюць з канстатывамі і адтатывамі. Прывядзем у якасці прыкладу адно з выказванняў гэтага тыпу: 'I'd have to know more' (Francis).

У семантыка-ілакутыўнай структуры такіх ускосных дырэктыў выразна праяўляюцца наступныя прагматычныя значэнні: жаданне атрымаць інфармацыю і выражэнне патрэбнасці ў ёй; ацэнка нейкага факта, які выклікае эмацыянальна-ацэначную рэакцыю «інфармацыйны інтарэс», эпістэмічны кампанент «не-веданне». Эксплікаваны ў гэтых тыпах моўных актаў інтарэс з матыву і псіхалагічнай інтэнцыі становіцца інтэнцыяй моўнай. У сваю чаргу моўная інтэнцыя «інфармацыйны інтарэс» увасабляецца ў лексіка-граматычных аспектах выказванняў тыпу, які разглядаецца. Такім чынам, у апавядальных па форме ўскосных дырэктывах гэта інтэнцыя выступае ў выглядзе матэрыяльна-знакавага ўтварэння і становіцца аб'ектам намінацыі ў канкрэтнай сітуацыі камунікацыі.

Моўныя дзеянні такога роду можна назваць інквізітамі (ад англійскага *inquisitive* — цікавы, дапытлівы). Прамая эксплікацыя інфармацыйнага інтарэсу надае інквізітывам эмацыянальна-ацэначны характар, збліжаючы іх з моўнымі актамі, у якіх праяўляецца сувязь паміж ілакутыўным тыпам выказвання і яго прапазіцыянальнай устаноўкай.

Як паказвае аналіз фактычнага матэрыялу, вельмі распаўсюджаным відам ускоснага рэквезіва ў англійскай мове з'яўляецца ўскоснае ў граматычным сэнсе пытанне. Гэты сродак атрымання інфармацыі спалучае ў сабе пабуджальнасць пытання з пабуджальнасцю прамога ці ўскоснага дырэктыва ва ўводнай частцы. Ускоснае пытанне з непасрэднай эксплікацыяй інфармацыйнага інтарэсу, гэта значыць пытанне, якое мае моўны акт інквізітаў у якасці ўводнай часткі, характарызуецца, такім чынам, наступнымі параметрамі: магутным кагнітыўным патэнцыялам, пабуджальнасцю, якая служыць мэтам камунікацыі, уздзеяння, а таксама эматыўнасцю, абумоўленай экспліцытнай формай выказвання інфармацыйнага інтарэсу: «I wonder where the cook is» (Pinter).

На першы погляд інквізітывы як дапаможныя адносна прамых пытанняў сродкі атрымання інфармацыі залішнія. Аднак інфармацыйная і псіхалагічная залежнасць гаворачага ад партнёра па камунікацыі і вымушае першага ўзмацняць пабуджальнасць сваёй рэплікі і садзейнічаць практычнай рэалізацыі ілакутыўнага зместу пытання шчырым апісаннем свайго інтэнцыяльнага стану. Гэты прыём у большасці выпадкаў дасягае мэты пры кааператыўным тыпе зносін і стымулюе адказную шчырасць адрасата.

Выкарыстанне інквізітываў можа быць растлумачана таксама імкненнем гаворачага забяспечыць большую надзейнасць успрымання моўнага сігнала, яго перашкодаўстойлівасць у любых умовах камунікацыі.

Наяўнасць у мове такіх моўнаактавых сродкаў, як інквізітывы, часткова абвясціла ў цэлым правільнае сцвярджэнне лінгвістаў аб тым, што камунікатыўна-прагматычная ўстаноўка гаворачага ў сучаснай мове часцей за ўсё імпліцытна прысутнічае ў самім змесце выказвання і не атрымлівае спецыяльнага моўнага выяўлення<sup>2</sup>. У сітуацыі запытання інфармацыі, калі дзейнічае рэгулятыўны прынцып ветлівасці, па-ранейшаму актуальны прыём апісання з дапамогай інквізітаў псіхічнага стану гаворачага, які папярэднічае непасрэднай пастаноўцы пытання, або ідзе следам за пытаннем.

Функцыянальна інквізітывы іграюць ролю камунікатыўных інтрадуктараў у ацэначнай катэгарызацыі сітуацыі, дзе задаецца пытанне, у сэнсавым увядзенні асноўнага выказвання, у вербальнай эксплікацыі ілакутыўнай моцы дамінантнага моўнага акта. Пры іншым тэрміналагічным

падыходзе яны маглі б разглядацца як парантэтычныя каментары і ўзмацніцелі асноўнай прапазіцыі.

Прагмасемантычныя асаблівасці інквізітываў і спецыфіка іх выкарыстання ў сітуацыі запытання маюць непасрэднае дачыненне да ментальна-кагнітыўнага працэсу апрацоўкі і кадзіравання рэлевантных для гаворачага інфармацыйных структур.

Тыповым моўным актам, як вядома, адпавядаюць пэўныя моўныя сродкі выражэння. Моўныя акты-інквізітывы таксама адрозніваюцца асаблівым моўным афармленнем. Спецыфічныя для іх моўныя адзінкі варта лічыць ілакутыўнымі індыкатарамі або прагматычнымі маркёрамі інтэнцыі «інфармацыйны інтарэс». У інквізітывах прагматычныя маркёры характарызуюць перш за ўсё павярхоўную частку ілакутыўна-інтэнцыяльнага зместу гэтых моўных актаў, а менавіта інфармацыйны інтарэс. Гэта інтэнцыя з'яўляецца іх зыходным прагматычным значэннем адносна значэння пабуджэння, якое імпліцыруецца кантэкстам.

Цэнтральным элементам гэтых выказванняў лічыцца асаблівая прэдыкатыўная лексіка. Імкненне набывць неабходную інфармацыю, якое вынікае з факту недасведчанасці гаворачага, выказваецца ў такіх прэдыкатах і адпавядаючых ім лексемах, як *wonder, want to know, I'd like to know, curious, interested, must know, need to know*. Аб гэтым сведчаць наступныя прыклады:

1. 'What I'm wondering is whether you can help us'. (Benchley)
2. 'I want to know more'. (Francis)
3. 'I'd like to know a bit more about Gerald Scottow, for instance'.

(Murdoch)

4. 'I'm rather curious about that part'. (Harris)
5. 'I'm interested' I said. 'Very interested'. (Fowles)
6. 'I must know everything'. (Christie)
7. 'Tell me, Janet. I need to know'. (Benchley)
8. 'I don't know what the work is yet'. (Harris)

Дыяпазон спецыялізаваных моўных адзінак, што экспліцыруюць моўную інтэнцыю «інфармацыйны інтарэс» і адпаведную ёй псіхічную з'яву, дастаткова шырокі. Выкарыстанне разнастайных лексічных маркёраў тлумачыцца, відавочна, неадназначнасцю структуры самога інфармацыйнага інтарэсу, у якім могуць быць вылучаны такія псіхалагічныя і ментальныя кампаненты, як эмоцыя, ацэнка, жаданне, воля і эпістэмічны кампанент «не-веданне». Даследчыкі выявілі ўзаемасувязь паміж кампанентамі структур псіхалагічнай з'явы «інтарэс» і кампанентамі семантычнай структуры прэдыкатаў як прагматычных маркёраў названай інтэнцыі ў моўных актах-інквізітывах.

У цэлым апавядальныя па форме ўскосныя дырэктывы, якія з'яўляюцца сродкамі атрымання інфармацыі, аказваюцца блізкімі адзін да аднаго па наступных адзнаках: адзінству ілакутыўна-інтэнцыяльнага (прагматычнага) зместу, функцыянальнай накіраванасці ў працэсе камунікацыі, а таксама набору вызначаных моўных сродкаў выказвання, якія адлюстроўваюць кампаненты адпаведнай псіхічнай з'явы «інфармацыйны інтарэс». Гэты факт дазваляе вылучыць інквізітывы ў якасці асобнага спецыялізаванага моўнага акта (ілакутыўнага дзеяння), які функцыянуе ў тыповай сітуацыі зносін «запытанне інфармацыі».

<sup>1</sup> Гл.: Гордон Д., Лакофф Дж. // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1985. Вып. 16.

<sup>2</sup> Чахоян Л. П., Невзорова Г. Д. // Речевые акты в лингвистике и методике: Сб. науч. тр. Пятигорского ГПИИЯ. Пятигорск, 1986.

## ЛЕКСІЧНАЯ СІНАНІМІЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ XIX ст. ЯК АБ'ЕКТ ВІВУЧЭННЯ

Пытанне лексічнай сінаніміі — адно з цэнтральных пры вивучэнні стылістыкі і семантыкі любой мовы. Нельга раскрыць яе лексічную сістэму, не прааналізаваўшы асаблівасці семантычных сувязей, якія складваліся і развіваліся паміж словамі і выразамі ў розныя гістарычныя эпохі. Што да беларускай мовы, то вялікую цікавасць выклікае даследаванне тых сінанімічных адносін, якія існавалі ў ёй на працягу XIX ст., гэта значыць, першапачатковага перыяду фарміравання яе як літаратурнай. Такое даследаванне дае магчымасць не толькі выявіць характэрныя рысы лексіка-семантычнай сістэмы беларускай мовы той пары, але і вызначыць важнейшыя заканамернасці яе літаратурнай апрацоўкі, замацавання лексічных норм.

Існуе меркаванне, што сінанімія, а дакладней, дублетнасць лексічных адзінак, з'яўляецца адной з асноўных асаблівасцей беларускай мовы XIX ст. Падставай для гэтага паслужыў той факт, што лексічная сістэма дыялектаў, на аснове якіх адбывалася яе літаратурная апрацоўка, характарызавалася стракатасцю, уключала ў свой склад разнародныя паводле паходжання і межаў пашырэння элементы. У выніку складваліся своеасаблівыя адносіны ўнутры асобных звенняў гэтай сістэмы. Спецыфіка развіцця тагачаснай беларускай мовы, такім чынам, патрабуе строга дыферэнцыраванага падыходу да характарыстыкі ўласцівых ёй семантычна блізкіх лексічных адзінак. Варта таксама размежаваць і храналагічныя рамкі такога падыходу. Мэтазгодна, па крайняй меры, адрозніваць наступныя этапы: а) першая палавіна XIX ст. — пачатак зараджэння новай беларускай літаратурнай мовы; б) другая палавіна XIX ст.; в) канец XIX — пачатак XX ст.

Лексічная сінанімія на першым этапе адлюстравалася галоўным чынам ў ананімнай літаратуры, найперш у паэмах «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе». Гаварыць аб стабільнасці сінанімічных адносін у мове гэтых твораў яшчэ не прыходзіцца. Іх лексічныя сродкі не выходзяць за межы пэўнай гаворкі. Так, ананімныя паэмы адлюстроўваюць асаблівасці паўночна-ўсходніх гаворак. Яны не маюць нейкага аднаго «кананічнага» тэксту, бо шырока распаўсюджваліся ў вуснай форме на тэрыторыі Беларусі, а гэта дапускала магчымасць іх вар'іравання ў розных мясцовасцях не толькі на граматычна-правапісным, але і лексічным узроўні. Супастаўленне лексічных асаблівасцей розных спісаў паэм дазволіла выявіць аднатыпныя па сінфікацыйнай накіраванасці, але розныя па тэрытарыяльнаму распаўсюджанню элементы. Усё ж у большасці ананімныя творы (а іх наогул не так многа) невялікія па аб'ёму, і таму прыходзіцца гаварыць з вялікай асцярожнасцю аб сінанімічных сувязях у лексічнай сістэме беларускай мовы таго часу, абмяжоўваючыся пераважна матэрыяламі асобных дыялектаў. Тым не менш прааналізаваныя факты даюць падставу сцвярджаць, што сінанімія — адна з асноўных асаблівасцей беларускіх гаворак, якая ў далейшым забяспечыла развіццё шырокай сістэмы сінанімічных адносін у беларускай літаратурнай мове.

Калі ўлічыць, што новая беларуская літаратура пачыналася з наследвання фальклорным узорам і першыя яе творы непасрэдна адлюстроўвалі тыя ці іншыя беларускія гаворкі, то становіцца зразумелым, што пры вивучэнні сінанімічных адносін у беларускай літаратурнай мове другой палавіны XIX ст. неабходна ў першую чаргу вызначыць, у якой ступені ў гэтых творах выкарыстоўваюцца моўна-выяўленчыя сродкі фальклору і наколькі пашыраны яны былі наогул на тэрыторыі Беларусі.

Звернемся да твораў буйнейшага беларускага пісьменніка XIX ст. В. Дуніна-Марцінкевіча. Аналіз слоў са значэннем «працэс моўнай дзей-

насці», зафіксаваных у яго творах, паказаў, што пры выбары сінонімаў аўтар кіраваўся крытэрыямі іх пашыранасці ў беларускай мове. Пры наяўнасці ў гаворках Міншчыны досыць разгалінаванай сістэмы лексічных сродкаў для перадачы паняцця «працэс моўнай дзейнасці» (у розных крыніцах іх выяўляецца звыш 20 адзінак) пісьменнік абмежаваўся толькі 10 адзінкамі: *бяседа, гавор, гаворка, гадка, гамонка, гутарка, малва, разгавор, размова, рэч*. Большасць з іх адзначаецца на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Варта звярнуць увагу і на тое, што калі ў дачыненні да беларускай мовы гэтага часу можна хутчэй гаварыць аб існаванні ў яе гаворках адносна вялікай колькасці семантычна блізкіх лексічных адзінак без ярка выражанай дыферэнцыяцыі іх значэнняў, то ў ідыялекце В. Дуніна-Марцінкевіча як закрытай лексічнай сістэме сустракаемся з першымі спробамі рэгламентаваць ужыванне асобных сінонімаў, больш дакладна вызначыць іх семантычную значымасць. Напрыклад, слова *размова* тут ужываецца ў значэнні «моўная дзейнасць наогул, не звязаная з перадачай канкрэтных асаблівасцей гэтага паняцця», слова *гаворка* — у значэнні «моўная дзейнасць, якая мае тэматычную накіраванасць», а слова *разгавор* выкарыстана для ўказання на характар працякання размовы. Відавую разнастайнасць размовы перадаюць словы *бяседа, гавор, гадка, гамонка, гутарка, малва*.

Вывучэнне лексічнай сінаніміі ў ідыялекце пісьменніка паказала, што не ўсе лексіка-семантычныя групы (ЛСГ) прадстаўлены ў ім аднолькава разнастайна. Больш шырокія сінанімічныя рады характэрны для ЛСГ, якія займаюць вядучае месца ў лексічнай сістэме па прычыне важнасці абазначаемых імі паняццяў (ЛСГ моўнай дзейнасці, ЛСГ мыслення, ЛСГ руху). Магчыма, гэта звязана з нераўнамернасцю развіцця асобных структурных аб'яднанняў слоўніка мовы.

Паваротным момантам у развіцці сінанімічных адносін у беларускай мове стаў канец XIX і асабліва пачатак XX ст., калі на ёй з'явіліся першыя перыядычныя выданні, у літаратуру прыйшлі прадстаўнікі розных гаворак Беларусі. Пачынае інтэнсіўна фарміравацца адзіная лексічная сістэма. З другога боку, у літаратурны ўжытак уліваецца вялікая колькасць дыялектных слоў блізкай семантыкі, слоўнік у значнай меры папаўняецца запазычаннямі і ўзнікшымі на іх аснове дэрыватамі.

Разгалінаваная сістэма сінаніміі ў беларускай мове мінулага стагоддзя, якая адлюстроўвала багатыя магчымасці для выбару лексічных сродкаў, сведчыла аб «канкурэнтнай барацьбе» іх за месца ў моўнай сістэме, перавагу ў якой атрымлівалі ўласнабеларускія элементы.

Заўважым, што пры вывучэнні сінанімічных сувязей у беларускай мове XIX ст. неабходна вельмі ўважліва адносіцца да ілюстрацыйнага матэрыялу і падбіраць такія кантэксты, якія найбольш выразна раскрываюць функцыі слова ў характэрным для таго часу сінанімічным радзе.

Улік усяго сказанага дазволіць больш поўна ахарактарызаваць лексіка-семантычную сістэму беларускай літаратурнай мовы XIX ст.



Н. У. СТРЭЛЬЧАНКА

## АБ ПРАБЛЕМАХ АДАПТАЦЫІ ЗАМЕЖНЫХ СТУДЭНТАЎ ДА НАВУЧАННЯ Ў ІНШАМОЎНЫМ АСЯРОДДЗІ

Замежны грамадзянін у чужой краіне па-свойму разумее іншае сацыяльна-культурнае асяроддзе, грунтуючыся на культурных багаццях той сацыяльнай нішы, у якой быў выхаваны. Усё гэта накладвае пэўны адбітак на стыль паводзін, вызначае яго адносіны да ўсяго, што яго акружае.

Пры асваенні іншай культуры асоба праходзіць тры стадыі: адаптацыю, індывідуалізацыю, інтэграцыю<sup>1</sup>.

На першай стадыі адбываецца засваенне асобай дзеючых у грамадстве нормаў і авалоданне новымі формамі і прыёмамі дзейнасці. У нашай краіне замежныя студэнты таксама ўваходзяць у новае сацыяльнае асяроддзе, прымаюць новыя сацыяльныя ролі.

Аднак гэты працэс звязаны са шматлікімі ўскладненнямі, да ліку якіх адносяцца: 1) *дыдактычныя*: неадпаведнасць сістэм адукацыі; змена структуры і зместу адукацыі, змена форм арганізацыі вучэбнай работы і метадаў навучання; 2) *псіхалагічныя*: змена форм, мэтаў і зместу дзейнасці; змены сродкаў дзейнасці; «ломка» выпрацаваных стэрэатыпаў мыслення; моўныя цяжкасці; 3) *сацыяльныя*: змена ладу жыцця; аднесенасць да іншай сацыяльнай групы; змена сацыяльнага статусу; 4) *этнічныя*: асаблівасці нацыянальнай самасвядомасці, этнічных традыцый; змена форм самавыдзялення з этнічнай групы; этнічны стэрэатып; асаблівасці вонкавага выгляду.

Другая стадыя фарміравання асобы ў іншым сацыяльным асяроддзі, стадыя індывідуалізацыі, менш за ўсё звязана з этнічным «я». Пошук спосабаў індывідуалізацыі адбываецца ў асноўным у вучэбнай групе.

На трэцяй стадыі — інтэграцыі — ажыццяўляецца пошук індывідуальных асаблівасцей, не звязаных з этнічным «я». Асоба персаніфікуе адносіны, якія склаліся ў розных супольнасцях, і на гэтай падставе фарміруе свае адносіны з новым асяроддзем.

Многія даследчыкі бачаць адзін з асноўных недахопаў сучасных метадаў навучання ў недастатковай увазе да асобы навучэнца пры арыентацыі яго на дзейнасць. Адным з апрабаваных прыёмаў фарміравання ў замежных грамадзян станоўчых адносін да вывучаемага прадмета з'яўляецца найбольш поўнае ўключэнне іх у актыўную моўную камунікацыю на занятках, што залежыць ад педагогічнага майстэрства выкладчыка. Фарміраванне ў замежных навучэнцаў станоўчай, устойлівай матывацыі да вучэбнай дзейнасці з'яўляецца адным з найбольш грунтоўных кампанентаў фарміравання іх пазітыўных адносін да розных бакоў нашай рэчаіснасці. Можна вызначыць адносіны праз асобныя аб'екты. Гэтыя аб'екты можна ўмоўна аб'яднаць у наступныя групы (блокі): 1) адносіны



да мовы, навучальнага працэсу, ВНУ; 2) адносіны паміж сабой, адносіны да выкладчыкаў і тых, хто акружае; 3) адносіны да традыцый беларускага народа, яго літаратуры і мастацтва; 4) адносіны да эканомікі і палітыкі краіны.

Узровень развіцця ў замежных студэнтаў тых ці іншых адносін можна ўдакладніць асобнымі крытэрыямі і прыметамі. Крытэрыі, якія характарызуюць названыя групы адносін, могуць быць наступныя: а) актыўнае засваенне навучэнцамі асноў ведаў рускай мовы; б) імкненне іх да разумення ўзаемаадносін з тымі, хто іх акружае; в) эмацыянальна-дзейсная зацікаўленасць культурай, традыцыямі, акружаючай рэчаіснасцю; патрэбнасць да пашырэння ведаў у галіне палітыкі і эканомікі нашай краіны.

**Першая група (блок) адносін**, якая характарызуецца такім крытэрыем, як актыўнае засваенне асноў рускай мовы, выяўляе сябе ў цікавасці навучэнцаў да засваення новых ведаў, у імкненні папоўніць іх за кошт розных крыніц інфармацыі; у незадаволенасці дасягнутымі поспехамі; у пашырэнні сфер зносін, зместам якіх з'яўляюцца праблемы моўнай падрыхтоўкі; у здольнасці да пераадолення вучэбных цяжкасцей.

Выяўленне прымет з улікам характару знойдзеных пры гэтым матываў і дыяпазону іх праяўлення дазваляе вызначыць узроўні сфарміраванасці дадзенага крытэрыя:

I узровень — пазітыўны: а) імкненне авалодаць рускай мовай ва ўсёй яе разнастайнасці для атрымання спецыяльнасці; б) актыўнае імкненне выкарыстаць усе магчымыя крыніцы папаўнення ведаў; в) імкненне да самастойнага абагачэння слоўнікавага запасу і набыцця новых ведаў; г) засваенне неабходнага матэрыялу шляхам самастойнай работы;

II узровень — нейтральны: а) жаданне авалодаць рускай мовай для атрымання спецыяльнасці і зносін; б) прагматызм у атрыманні ведаў; в) абмежаванне вывучэння рускай мовы рамкамі сваіх прафесійных задач; абмежаванне самастойнай работы вузкапрафесійнай цікавасцю;

III — негатыўны ўзровень: а) неабходнасць вывучэння рускай мовы для чытання спецыяльнай літаратуры і засваення лекцый; б) незацікаўленасць у вывучэнні таго, што не мае адносін да будучай прафесіі; нежаданне вывучаць больш за тое, што прапаноўвае выкладчык; адсутнасць жадання працаваць самастойна.

**Другая група адносін** праяўляецца ў імкненні да разумення з тымі, хто акружае, і характарызуецца такімі адзнакамі, як патрэбнасць і гатоўнасць да кантактаў; неабходнасць разумення вызначаных норм зносін; здольнасць да ўспрымання другіх як сяброў сваёй этнічнай групы; імкненне да развіцця ўзаемаадносін з іншымі на аснове сумеснай дзейнасці.

**Трэцяя група адносін** — да традыцый, гісторыі, мастацтва, мовы Рэспублікі Беларусь — азначаецца такім крытэрыем, як эмацыянальна-дзейсныя адносіны да рэчаіснасці з наступнымі адзнакамі: цікавасць да рускай і беларускай літаратуры (у тым ліку да літаратуры замежжа); жаданне вывучаць класічныя літаратурныя творы; захапленне багаццем рускай літаратурнай мовы (на старшых курсах); імкненне да параўнання розных жанраў мастацтва з існуючымі на радзіме; знаходжанне агульнага, павага да традыцый другіх народаў; зацікаўленасць у пашырэнні ведаў аб гісторыі і культуры народаў СНД. Выяўленне крытэрыяў кожнага з блокаў адносін замежных грамадзян да краіны знаходжання і ўзроўняў сфарміраванасці кожнага з іх дае арыенціры для ўліку індыўдуальных асаблівасцей замежных грамадзян як прадстаўнікоў іншага культурнага асяроддзя.

Дадзены падыход суадносіцца з вылучанай Ю. Каравулавым канцэпцыяй «моўнай асобы», г. зн. асобы, якая не проста валодае мовай, але засвоіла як менталітэт народа — носьбіта мовы, так і нораў, звычаі, культуру народа краіны знаходжання<sup>2</sup>. Мы поўнасьцю падзяляем думку М. Чаркезавай аб «дыялогу культур», што ўзыходзіць да канцэпцыі

«дыялагічных зносін культур» М. Бахціна, калі розныя нацыянальныя культуры ўзаемна абагачаюцца<sup>3</sup>. Дыялог культур мае на ўвазе вызначэнне своеасаблівасці кожнай з іх шляхам супастаўляльнага даследавання. Пры гэтым вылучаецца агульначалавечы змест кожнай нацыянальнай культуры, а таксама адбываецца канструяванне характэрных для кожнай культуры «нацыянальных карцін свету». Мэтай гэтага працэсу з'яўляецца пашырэнне духоўнага, маральнага, эстэтычнага вопыту носьбіта пэўнай нацыянальнай культуры.

Іншыя мовы і культура засвойваюцца ў працэсе дзейнасці, у нашым выпадку — вучэбнай. Таму ў першую чаргу ў працэсе навучання адбываецца ўсведамленне засваяльных фрагментаў чужой культуры ў паняццях уласнага лінгва-культурнага вопыту.

Інтэнсіфікацыі развіцця вуснай мовы замежных навучэнцаў садзейнічаюць гутаркі аб найбольш актуальных пытаннях палітыкі і эканомікі. Пагэтаму апошняя група (блок) адносін з'яўляецца, на наш погляд, адной з тых, што вызначае фарміраванне пазітыўнага дачынення замежных грамадзян да краіны знаходжання. Змены ў структуры гэтага блока аказваюць значны ўплыў на ўсю структуру адносін чалавека. Мы лічым, што **чацвёртую групу адносін**, г. зн. адносіны да эканомікі і палітыкі, характарызуе такі крытэры, як неабходнасць у пашырэнні эканамічных і палітычных ведаў аб краіне знаходжання, што працяўляецца ў здольнасці студэнта самастойна аналізаваць падзеі, абапіраючыся на раней засвоенныя веды; ва ўменні аргументавана адстаяць сваю пазіцыю, выказаць свой пункт гледжання; імкненні папоўніць свае веды ў галіне эканомікі і палітыкі, выкарыстоўваючы для гэтага розныя крыніцы інфармацыі; у пашырэнні сферы зносін, зместам якіх з'яўляюцца палітычныя і эканамічныя пытанні; ва ўстаноўцы на авалоданне інфармацыяй праблемнага характару.

Падзел замежных навучэнцаў на групы па адносінах да краіны знаходжання, па крытэрыях і ўзроўнях іх працяўлення суадносіцца з актыўным выкарыстаннем настаўнікамі гібкіх мадэляў навучання з улікам індывідуальных асаблівасцей і рознага ўзроўню падрыхтаванасці «падапечных». Вялікая колькасць публікацый па гэтых пытаннях дазваляе зрабіць навучальны працэс сапраўды творчым.

<sup>1</sup> Гл.: Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. М., 1982. С. 49.

<sup>2</sup> Гл.: Караулов Ю. М. Русский язык и языковая личность. М., 1987.

<sup>3</sup> Гл.: Чаркезава М. // Тэз. дакл. Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Нацыянальна-культурны кампанент у тэксце і ў мове». Мн., 1994. С. 70.



**W kregu kultury białoruskiej.** Olsztyn, 1994. 189 s.; **Białorusienika.** Warszawa, 1995. 170 s.

Польская беларусістыка мае даўнія традыцыі. Ад самага пачатку мінулага стагоддзя да нашых дзён распрацоўка праблем беларусазнаўства польскімі даследчыкамі ніколі не прыпынялася, нягледзячы на тое, што палітычныя абставіны не заўсёды спрыялі грамадска-культурным узаемінам польскага і беларускага народаў. Пасля другой сусветнай вайны даследаванне праблем беларусазнаўства ў Польшчы набыло арганізаваны характар. Для распрацоўкі беларускай навуковай тэматыкі і падрыхтоўкі спецыялістаў у галіне беларускай філалогіі былі створаны адпаведныя дзяржаўныя інстытуцыі: адзел беларусістыкі ў Польскай акадэміі навук і кафедра беларускай філалогіі ў Варшаўскім універсітэце, якая доўгі час заставалася адзінай па-за межамі Беларусі. Затым беларускую філалогію сталі вывучаць і ў некаторых іншых польскіх універсітэтах. З распадам сацыялістычнай сістэмы і ўваходжаннем Беларусі ў склад суверэнных дзяржаў беларусазнаўства ў Польшчы атрымала дадатковыя стымулы і выйшла на новы этап свайго развіцця. Зараз распрацоўка і выкладанне дысцыплін беларусазнаўства вядзецца ў некалькіх вышэйшых навучальных установах рэспублікі: акрамя Варшаўскага універсітэта і яго філіі ў Беластоку, таксама ў Люблінскім, Урошляўскім, Пазнанскім, Апольскім універсітэтах, Олыштынскай вышэйшай педагагічнай школе. У гэтых установах сканцэнтравана шырокае кола дасведчаных беларусістаў. Свае працы яны друкуюць найперш у розных навуковых зборніках, да якіх адносяцца і зборнікі «У рэчышчы беларускай культуры» і «Беларутэніка». Першы з іх, які выйшаў пад навуковай рэдакцыяй Валентага Пілата, падрыхтаваны супрацоўнікамі кафедры ўсходняга славяназнаўства Вышэйшай педагагічнай школы ў Олыштыне (з дадаткам некалькіх прац беларусістаў Варшавы, Мінска і Масквы). Другі, выданы пад рэдакцыяй Альберта Барташэвіча ў серыі «Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej» (т. 22), увабраў у сябе матэрыялы вядзюча між-

народных навуковых канферэнцый, прысвечаных трыццацігоддзю дзейнасці кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага універсітэта і літаратурнага аб'яднання «Белавежка». У іх, акрамя польскіх беларусістаў, удзельнічалі навукоўцы Беларусі, ЗША і Вялікабрытаніі.

Першы зборнік адкрываецца нарысам С. Ленеца аб першапачатковым этапе развіцця нацыянальнага руху беларусаў, узнікненне якога ён адносіць на даволі позні час — пачатак ХХ ст. Гісторыя яго прасочваецца да рэвалюцыйных падзей 1917 г. Большая ж частка зборніка (12 артыкулаў аб'ёмам звыш 100 стар.) адведзена беларускаму літаратуразнаўству. Творчасць беларускіх пісьменнікаў ХІХ—ХХ стст. разглядаецца пераважна ў плане яе сувязі з польскай культурай (артыкулы М. Анкудовіч-Бянькоўскай аб Я. Баршчэўскім, Т. Зянкевіча аб Я. Лучыне, З. Скібінскай аб М. Багдановічу, М. Яцкевіча аб В. Быкаве, І. Рудзевіч аб Я. Брылю). Узгадваюцца цікавыя, нярэдка малавядомыя, а то і зусім невядомыя факты творчай біяграфіі гэтых пісьменнікаў, паказваецца, як успрымаліся іх творы польскім чытачом. Некалькі артыкулаў прысвечана вывучэнню творчасці Ф. Багушэвіча (Л. Званаровай і У. Конана), М. Багдановіча (А. Барташэвіча), В. Быкава (А. Баршчэўскага), У. Караткевіча (Ф. Няўважнага), А. Разанава (І. Бабкова), А. Дударава (В. Пілата, а таксама А. Гжэбенька — у рэцэнзіі на рускае выданне зборніка пісьменніка «Порог»).

Пераход да другой часткі зборніка — лінгвістычнай — пачынаецца з абагульняльнага артыкула З. Ярашэвіч-Пераслаўцавай аб беларускай меншасці ў Польшчы, колькасць якой аўтар, абапіраючыся на сведчанні іншых даследчыкаў, вызначае ў 300 тыс. асоб. Прыводзіцца карта таго абшару, які імі заселены, падаюцца змястоўныя звесткі пра беларускія грамадскія арганізацыі ў Польшчы, выданне літаратуры на беларускай мове, беларускае школьніцтва і колькасць вучняў, што вывучалі беларускую мову ў розных школах Беластоцкага ваяводства ў 1991/1992 навучальным годзе. Адзначаецца, што ў апошнія гады ў Польшчы стварыўся спрыяльны клімат для беларускага руху, узнікла мала-

дая беларуская інтэлектуальная эліта, якая аказвае ўсё большы ўплыў на іншыя групы грамадства. З назіраннямі над моўнымі асаблівасцямі мясцовых гаворак і фальклору Беласточчыны выступаюць М. Кандрэцок, Н. Баршчэўская і Я. Глушкоўская.

У другім зборніку вылучаны пяць раздзелаў. Першы, найбольш вялікі раздзел пачынаецца артыкулам А. Жураўскага «Беларускае мовазнаўства на сучасным этапе», у якім агляд здабыткаў беларускіх лінгвістаў ахоплівае перыяд з 60-х і да канца 80-х гг. У гэты раздзел уключаны амаль ці не ўсе артыкулы на лінгвістычную тэматыку: аб месцы Ф. Скарыны ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы (Л. Шакуна), лексічных асаблівасцяў твораў Я. Коласа (М. Ціханюка), ужыванні дыялектызмаў у беларускай літаратурнай мове (Н. Амелянюк), субстантыўных прыметнікаў на *-ая/-яя* са значэннем лакатываў (Т. Ясінскай), складанні займеннікаў у перакладзе Б. Тарашкевіча на беларускую мову паэмы «Пан Тадэвуш» і станаўленні літаратурных норм беларускай мовы (Т. Хыляк), праблемах вывучэння анамастыкі Беласточчыны (М. Кандрэцок). Наступны раздзел складаецца толькі з двух артыкулаў: «Мікалай Янчук як даследчык польска-ўсходнеславянскага пагранічча» Б. Белаказовіча і «Наша ніва» і польскай літаратура» У. Стохеля. У артыкулах падкрэсліваюцца цесныя гістарычныя сувязі славянскіх народаў і іх культур. Тэма нацыянальнай адметнасці і славянскай культурнай супольнасці гучыць і ў артыкулах трэцяга раздзела, прысвечанага фальклору: А. Аксамітава — аб асаблівасцях мовы беларускай вясельнай паэзіі, А. Баршчэўскага — аб беларускім фальклоры Усходняй Беласточчыны, звязаным са смерцю і пахаваннем чалавека, Ф. Сяліцкага — аб беларускіх народных паданнях і легендах, М. Чурак аб выкарыстанні фальклорных матэрыялаў у «Беларускіх календарах», што з 1957 г. рэгулярна выдаюцца ў Беластоку Беларускім грамадска-культурным таварыствам. У чацвёртым раздзеле згрупаваны артыкулы пра беларускіх пісьменнікаў «белавежцаў». Агульны агляд іх творчасці даецца ў артыкуле Ф. Няўважнага. Аўтар спасылкаецца на творы як «белавежцаў» «старэйшага» пакалення — А. Барскага (А. Баршчэўскага), В. Шведа, Я. Чыквіна, так і «малодшага» пакалення — С. Яновіча, У. Гайдука, Н. Артымовіч, З. Сачко, Е. Баенны, Л. Танкевіча, Я. Бурша і інш. На матэрыяле творчасці А. Барскага і Я. Чыквіна напісаны артыкул М. Юркоўскага «Матывы дарогі ў паэзіі «белавежцаў». Акрамя таго, паэзіі Я. Чыквіна прысвечаны артыкул В. Смашча. У гэтым жа раздзеле змешчаны артыкул З. Скібінскай — аб перакладзе на польскую мову верша Я. Купалы «А хто там ідзе?» А. Баршчэўскім і Н. Панасюк, і аб перакладчыцкай дзейнасці «белавежцаў» (А. Баршчэўскага, С. Яновіча, Я. Чыквіна, В. Шведа).

Заканчваецца зборнік артыкулам Я. Глушкоўскай аб выніках навуковай дзейнасці кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта за трыццаць год. Калектыў кафедры пад кіраўніцтвам на пачатку А. Амбрэмскай-Яблонскай, затым Э. Смукловай і сучаснага яе загадчыка А. Баршчэўскага падрыхтаваў і выдаў звыш 200 навуковых прац па беларусазнаўству,

сярод якіх — манаграфіі, слоўнікі, падручнікі і г. д.

Зборнікі, такім чынам, засведчылі шырокія навуковыя інтарэсы польскіх беларусістаў, актуальнасць тэматыкі і высокі навукова-тэарэтычны ўзровень іх даследаванняў. Яны ўзбагачаюць беларускую навуку новымі фактамі і абагульненнямі і разам з тым служаць справе ўмацавання дружбы паміж польскім і беларускім народамі, бо, як слушна сказаў навуковы рэдактар аднаго з гэтых зборнікаў В. Пілат, «спрыяюць узаемнаму шанаванню і разуменню культуры, якія, захоўваючы сваю адметнасць, вырасталі ўсё ж са сродных крыніц». Нельга не пагадзіцца і з наступнымі словамі гэтага ж аўтара: «Надшыў час, калі, імкнучыся да еўрапейскай інтэграцыі, трэба заўсёды памятаць пра тое, што без разумення культуры таго ці іншага народа, яго духоўнай спадчыны не можа быць гаворкі аб узаемнай павазе і — што за гэтым ідзе — аб добрым суседстве».

Л. М. Шакун

**Occasional Papers in Belarussian Studies.**  
№ 1, 1995 / Edited by James Dingley and Arnold McMillin/School of Slavonic and East European Studies. University of London, 1995. VIII+73 p.

У даперабудаваную пару чытач мог зрэдку сустрэць спасылкі на даследаванні па беларускай мове, літаратуры і гісторыі, апублікаваныя ў «The Journal of Byelorussian Studies». Але марна стаў бы чытач выпісваць навуковы часопіс па беларусістыцы ў дзюво галоўны бібліятэкаў постаўсавецкай Беларусі — адказ прыходзіў стандартны: «не значыцца ў каталогу». Справа была, аднак, не ў цяжкасцях з валютай на падпіску, а ў перастраховачнай вузкалобасці ідэалагічных пагранічнікаў: часопіс для бібліятэк купляўся і потым гадамі мёртвым грузам пыліўся ў спецховішчах. Выпадковымі шляхамі, хутчэй за ўсё, падчас службовых кантактаў з замежнымі славістамі, журнал трапіў у рукі даследчыкаў. Так мне калісьці А. І. Жураўскі даў пачытаць нумар часопіса за 1972 г. з артыкулам Дж. Дынглі аб граматыцы Ужэвіча 1643 г.

«The Journal of Byelorussian Studies» выдаваўся з 1965 г. Англа-Беларускім Супольніцтвам (The Anglo-Byelorussian Society) і вызначаўся акадэмічнасцю ў лепшым сэнсе слова. У адрозненне ад эмігранцкіх «Запісаў Беларускага Інстытута Навукі й Мастацтва» (Нью-Ёрк), лонданскі часопіс меў характар больш даследніцка-пазітывісцкі, пазадэалагічны і пазбаўлены экспліцытнай ненавуковай палемікі. Разам з тым ягоная тэматыка была больш шырокая і разнастайная, з аглядамі часопісаў і кніг па беларусазнаўству і нават з хронікай культурнага жыцця на Беларусі. Аднак пасля 1988 г. часопіс спыніўся, па іроніі лёсу, — як раз у пару цвіцення гарбачоўскай галоснасці.

Сённяшняя «Occasional Papers in Belarussian Studies» — пэўны працяг колішняга часопіса і разам з тым новае выданне. Памер пакуль што значна паменшыўся. Мяркуючы па словах рэдактара *Occasional*

*Papers*, выданне будзе неперыядычным, хутчэй накіпалт альманаху.

У чым цікавасць і значнасць новага выдання Лонданскай славістыкі? Апроч прамых пазітыўных даследніцкіх вынікаў ды заўсёды карыснага разнадуства, «Occasional Papers in Belarussian Studies», як і ранейшы «The Journal of Byelorussian Studies», варты увагі перш за ўсё самім фактам свайго існавання. Гэты факт можна лічыць шчаслівай (для беларусістыкі) выпадковасцю, а можна — я шхляюся менавіта да другога — заканамернай для гуманітарных ведаў высокай значнасцю ў гісторыі навукі буйной творчай асобы.

Калісьці ў пачатку 60-х гг. выкладчык паўфакультатыўнага курса беларускай мовы (які быў уведзены «дзеля агульнага славістычнага далагляду») здолеў зацікавіць беларускай мовай і літаратурай некалькі студэнтаў. Адзін з іх, Джэймс Дынглі, вывучаў помнікі беларускай пісьменнасці часоў Вялікага княства Літоўскага, потым заняўся сучаснай беларускай філалогіяй і русістыкай, а таксама выкладаннем славянскіх моў у Лонданскім універсітэце. Ён — удзельнік многіх навуковых канферэнцый на Беларусі, складальнік штогодніх крытычных аглядаў усіх даследаванняў па беларускай філалогіі, што друкуюцца на Беларусі (гл. «The Year's Work in Modern Language Studies»). У 1981 г. Дж. Дынглі быў абраны старшынёй Англа-Беларускага Супольніцтва.

Другім слухачом курса беларускай мовы ў 60-х г. быў Арнольд Макмілін. З бегам часу ён стаў лепшым у неславянскім замежжы знаўцам беларускай літаратуры. У 1971 г. Макмілін абараніў дысертацыю па беларускай лексікалогіі, у 1973 г. на яе падставе выдаў слоўнік беларускай мовы XIX ст.<sup>1</sup>, а ў 1977 г. — гісторыю беларускай літаратуры<sup>2</sup>. Гэтая кніга перакладалася і ў нас, але так і не дайшла да беларускага чытача.

У 1967—1971 гг. Макмілін рэдагаваў «The Journal of Byelorussian Studies», потым заставаўся членам рэдакцыйнага савета часопіса. Сумесна з Верай Рыч пераклаў «Тараса на Парнасе», быў таксама ўкладальнікам і аўтарам прадмовы да зборніка вершаў і іх перакладаў М. Багдановіча, А. Гаруна і З. Бядулі (зноў сумесна з Рыч), у 1992 г. у Лондане апублікаваў па рукапісу зборнік да таго невядомых вершаў Ларысы Геніюш 1945—1947 гг. Разам з тым прафесар Макмілін не толькі беларусіст: ягонаму пярэ належаць некалькі дзесяткаў артыкулаў па рускай літаратуры XIX—XX стст., тэорыі літаратуры і славістыцы. І ўсё ж, калі беларускія тэмы застаюцца ў цэнтры увагі даследчыкаў такога маштабу, то натуральна, што ўтвараецца пэўная і выразная традыцыя беларускіх даследаванняў. Вось чаму ў Лонданскім універсітэце аднавілася выданне «Belorussian Studies».

З другога боку, пасля апошняй сусветнай вайны ў Англіі і Шатландыі асела даволі шмат беларусаў-эмігрантаў. Вядома, яны імкнуліся прыжыцца ў Брытаніі, але разам з тым хацелі перадаць дзецям пачуццё Радзімы, веданне мовы, культурных каранёў. На свае невялікія грошы трымалі нядзельныя беларускія школы, хадзілі ў Лонданскую беларускую уніяцкую царкву, што пры падтрымцы Ватыкана заснавалі

беларускія айцы-марыяны. Вакол царквы намаганьнямі Англа-Беларускага Супольніцтва ўтварыўся навукова-асветніцкі цэнтр — Беларускае бібліятэка імя Францыска Скарыны. І калі друкаванымі кнігамі, хаця б і рарытэтамі, лонданскіх славістаў не здзівіш, то іншая справа рукапісны адзел. Ён багаты на каштоўнейшыя для гісторыі беларускай культуры аўтографы. Менавіта тут Макмілін вывучаў і рыхтаваў да друку рукапісны зборнік Ларысы Геніюш.

У першым выпуску новых «Belarussian Studies» — тры асноўныя раздзелы: «Мова», «Літаратура» і «Гісторыя», дзве рэцэнзіі ды звесткі аб аўтарах нумара. Друкуюцца таксама паведамленні аб працягу дзейнасці Англа-Беларускага Супольніцтва і Бібліятэкі імя Францыска Скарыны; на апошніх дзвюх старонках змешчаны спіс выданняў па беларусістыцы (у большасці рэпрэнтаў кніг і брашураў 1918—1939 гг.), што можна набыць сёння ў Лонданскім універсітэце.

Лінгвістыка ў сёлетных «Belarussian Studies» прадстаўлена артыкулам Веранікі Ду Ф'ю (Du Feu) «Тры літаратурныя мовы Беларусі» і дзвюма рэцэнзіямі.

«Тры мовы», якія бачыць ў гісторыі беларускай пісьмовай культуры праф. В. Ду Ф'ю, гэта, па-першае, царкоўнаславянская мова, па-другое, народная мова (vernacular), ці, па прынятай у беларускім мовазнаўстве тэрміналогіі, *простая мова* і, па-трэцяе, сучасная літаратурная мова, якую аўтарка, з улікам абрыў сувязі сучаснай літаратурнай мовы з мовай XVI—XVII стст., лічыць асобнай. Навізна артыкула, аднак, не ў гэтым, а ў вылучэнні тэрміналагічнай мадэлі для пабудовы тыпалогіі славянскіх літаратурных моў. В. Ду Ф'ю налічвае шэсць прымет, істотных для тыпалогіі літаратурных моў: 1) храналагічная характарыстыка мовы; 2) тып дыялектнай базы; 3) тып уплывовых аўтараў (стваральнікаў) літаратурнай мовы; 4) тып графікі; 5) крыніцы ўзбагачэння слоўніка; 6) наяўнасць кніжнага і гутарковага рэгістраў. Для кожнай прыметы даследчыца пералічвае па шэсць канкрэтных значэнняў і потым, у сумарнай матрыцы для чатырох моў (беларускай, польскай, рускай і украінскай) крыжыкамі адзначае, якое канкрэтнае значэнне рэlevantнае для кожнай з названых моў. Напрыклад, прымета, што тычыцца крыніц узбагачэння слоўніка, канкрэтызуецца наступным чынам: а) іншамовныя (foreign) запазычванні; б) міжславянскія запазычванні; в) лексічныя калькі; г) фразеалагічныя калькі; д) семантычныя калькі; е) словаўтварэнне. Пры гэтым для беларускай і ўкраінскай моў аўтарка лічыць істотнай толькі крыніцу (б), для польскай — крыніцы (а) і (д); для рускай — усе, акрамя словаўтварэння. Зразумела, такая тыпалогія не вытрымлівае супастаўлення з рэчаіснасцю славянскай моўнай прасторы; відавч, намаганні аўтаркі былі скіраваны не на моўную рэальнасць, а на пабудову стройнай мадэлі. Здзіўляе таксама тое, што па прымеце «тып графікі» В. Ду Ф'ю лічыць істотнымі для беларускай літаратурнай мовы дзве сістэмы (кірыліцу і арабскае пісьмо) і нават не згадвае пра беларускую лацінку.

Змястоўная і даволі крытычная рэцэнзія прафесара Тэль-Авіўскага універсітэта Паўла Векслера (Wexler) знаёміць чытачоў з

выданнем, што стала буйной падзеяй не толькі ў беларусістыцы, але і ў вывучэнні славянскіх перакладаў Бібліі. Гаворка ідзе аб фотатыпічным першавыданні ў Іерусаліме ў 1992 г. вядомым славістам Машэ Альтбаўэрам так званага *Віленскага кодэкса 262* (што захоўваецца ў акадэмічнай бібліятэцы Літвы) — рукапіснага зборніка біблейскіх твораў у перакладзе (канца XV ці пачатку XVI ст.) з яўрэйскай і арамейскай моў на славянскі ідыялект, больш дакладнае этналінгвістычнае азначэнне якога складае праблему. «На мой погляд, — піша Векслер, — тое, што Альтбаўэр называе 'беларускім перакладам', з'яўляецца *неперакладзены* яўрэйска-арамейскі тэкст (граматычная структура) з беларускай і царкоўнаславянскай лексікай. Паколькі яўрэйскі перакладчык проста генерыруе ідэясінкрэтычныя і нідзе не засведчаныя лексічныя неалагізмы, з мэтай імітаваць семіятычныя нормы, каштоўнасць Кодэкса для беларускага мовазнаўства істотна памышаецца» (С. 65). Разам з тым Векслер звяртае ўвагу чытача на тое новае ў выданні і даследаванні Альтбаўэра, што тычыцца непасрэдна беларусістыкі — напрыклад, адзначае, некаторыя спецыфічныя беларускія біблейскія адпаведнікі (*milostnikъ, zatecsъ, Zaharoda, Zakonъ*).

Другая рэцэнзія нумара — водзью прафесара з Глазга Майкла Кірквуда (Kirkwood) аб калектыўным даследаванні «Русскій язык в Белоруссии», выдадзеным «Навукай і тэхнікай» пад рэдакцыяй А. Я. Міхневіча ў 1985 г. Водзью рэзка крытычны: М. Кірквуд лічыць, што кніга маскіруе ступень сапраўднай экспансіі рускай мовы на Беларусі і з'яўляецца яшчэ адной халтурай (*hack-work*), абьякавым выканнем «планаў па навуцы». Між тым гэтая кніга ў свой час была падзеяй і дасягненнем: па ступені інфарматыўнасці яна значна перавышала ўзровень савецкай сацыялінгвістыкі (калі гаворка ішла не, дапусцім, аб Афрыцы, а пра моўныя сітуацыі ў рэспубліках, сабраных ў «союз нерушымый»). Наўрад ці сп. Кірквуд уяўляе ўсе тыя тормазы і абмежаванні, якія стрымлівалі сацыялінгвістыку ў СССР. Дастаткова згадаць апытанне жыхароў Беларусі аб іх адносінах да беларускай мовы, якое ў 1979—1981 гг. праводзіў Алег Бембель, але так і не атрымаў дазволу на публікацыю гэтых запісаў у аніводным беларускім выдавецтве (па шчасцю, у 1985 г. гэтыя матэрыялы выйшлі кнігай у Лондане<sup>3</sup>). Вядома, сёння «Русскій язык в Белоруссии» 1985 г. — гэта ўжо гістарычны дакумент даўно пражытай пары (прычым і сам зборнік, а не толькі сабраная ў ім інфармацыя). Колькі адбылося пераменаў, якая супярэчлівая і імклівая эвалюцыя моўнай свядомасці народа, колькі зрухаў у саміх падыходах да сацыялінгвістычных пытанняў! Таму і рэцэнзаваць колішні зборнік без ані слова аб сучаснасці — канешне, анахранізм. Відаць, рэдакцыйны партфель не надта поўны, калі маральна застарэлая рэцэнзія ўсё ж друкуецца.

Артыкул даследчыцы з Оксфарда Ніны Тэйлар (Taylor) «Беларускі пейзаж у раманых Тадэвуша Канвіцкага (Konwicki)» прысвечаны творчасці вядомага польскага пісьменніка, аўтара 20 кніг, некаторыя з якіх выдадзены і па-англійску (асобныя

творы — двойчы), па-нямецку, па-руску (Современный сонник. М., 1966), але толькі не па-беларуску. Між тым замежнага голасу, больш блізкага і больш адданага Беларусі, зараз пачуць нельга — у гэтым пераконваюць пераклады інтэрв'ю і артыкулаў Канвіцкага, што зрэдку трапляюць у «ЛіМ» ці «Европейское время». Іх асноўныя матывы — боль за Беларусь, роздум над лёсам беларусаў і, поруч з настальгіяй па Беларусі, — цвярозасць еўрапейскага інтэлектуала, пазбаўленага ілюзій наконт будучыні агульнай культурна-інфармацыйнай прасторы. Артыкул Н. Тэйлар цікавы тым, што падрабязна, даказна і, дзякуючы шчодрым выпісам з прозы Канвіцкага, нават лірычна, дае адчуць своеасаблівае этнічнае ментальнасці, якая вызначаецца як польска-літоўска-беларуская, да таго ж загартаваная, па словах самога Канвіцкага, «умераным пеклам» (*mild hell*) трох элементаў — польскага, рускага, яўрэйскага. Віленскі гімназіст, родам з Вілейкі, потым партызан Ашмянскай брыгады, у 1945 г. ён вярнуўся ў спустэлую Вільню і ў тым жа годзе паехаў у Польшчу — відаць, каб назаўсёды нудзіцца па беларускаму небу, беларускім назвам мястэчак, беларускай мове дзяцінства. Як паказвае Тэйлар, менталітэт, які ўзрос на скрыжаванні гістарычных лёсаў, розных этнічных і культурна-рэлігійных плыняў, зыходзіць з найвышэйшай каштоўнасці духоўна суверэннага, прыватнага, індывідуальнага.

Гістарычныя тэмы «Belarusian Studies» у пэўным сэнсе працягваюць «звышгэму» Н. Тэйлар: беларусы і беларуская культура ў іх сувязях з этнічна-культурным наваколлем. Алег Латушонак, выкладчык Кракаўскага ўніверсітэта, у артыкуле «Студэнты з Вялікага княства Літоўскага перад Рэктарскім судом Кракаўскага ўніверсітэта ў 1469—1536 гг.» на аснове разбору рукапісных лацінскіх судовых актаў, што захоўваюцца ў Ягелонскай бібліятэцы, падае шмат цікавых звестак аб універсітэцкім побыце. Юрысдыкцыя Рэктарскага суда была настолькі шырокай, што больш двух трэцяў універсітэцкага «насельніцтва» (шкаляроў, бакалаўраў, прафесараў, і сярод іх нямяла было Lithuanus — выхадцаў з беларускіх зямель) так ці інакш згадваюцца ў судовых кнігах: хто адказчыкам, хто сведкай, хто паручыцелем, і пры тым ў справах самых розных: аб пазыках і закладах, сварах і бойках, штрафах за цывільную вопратку і працэнтах за даўгі. Заслугоўваюць увагі назіранні аўтара над этнонімамі: адзін і той жа чалавек у адным дакуменце называецца Lithuanus, а ў другім — Russus; да адной і той жа асобы маглі адносіцца таксама этнонімы Pole і Russus. Этнонім Ruthenus не сустракаецца ў разледжаных актах (відаць, этнонімы пісаліся са слоў саміх удзельнікаў спраў).

Дэвід Саўндэрс (Saunders), выкладчык гісторыі з універсітэта ў Н'юкале-на-Тайне, аўтар манаграфіі «The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750—1850» (1985), абапраочыцца на друкаваныя крыніцы, прадстаўляе артыкул «Мікалаі Пятровіч Румянцаў і расійскае адкрыццё Беларусі». Аўтар акрэслівае тую ролю, якую адыграў ў працэсе прызнання этнакультурнай асобнасці Беларусі славеты мецэнат, ініцыятар збірання і навуковага выдання помнікаў

пісьменнасці, расійскі канцлер граф Румянцаў. Адносіны Д. Саундэрса да свайго героя цалкам апалагетычныя, хоць ёсць і іншы бок медаля. «Адкрываючы» Расію мінулае Беларусі (у тым ліку фінансуючы падрыхтоўку 3-томнага «Белорусского архива», з якога, праўда, свет убачыў толькі першы том), Румянцаў закрываў будучае Беларусі як зямлі, дзе народ захоўвае і ведае сваю гісторыю і культуру. Уладар Гомеля з наваколлем (падарунак Кацярыны II яго бацьку за перамогу над туркамі) Румянцаў распаралзіўся скупляць у беларускіх манастырах, мястэчках, маінтках летагісы, дзелаўныя акты, архівы, царкоўныя і прыватныя бібліятэкі. Усе гэтыя скарбы вывозіліся ў Маскву, дзе ствараўся славагу Румянцаўскі Музеум, тонар расійскай культуры.

Вяртаючыся да агульнага агляду новага выпуска «Belarussian Studies», хацелася б адзначыць такую прывабную яго рысу: храналагічную і геаграфічную шырыню ў разуменні беларускай праблематыкі, еўрапейскі маштаб аўтарскіх паралелей і меркаванняў і разам з тым — бяспрэчнае прыняцце агульначалавечай каштоўнасці маргінальных пльыняў гісторыі, звычайнага лёсу, прыватнага жыцця, камернай музыкі простага слова. Такая пазіцыя абяцае ўважлівы, адказны падыход да культуры, спалучэнне кваліфікацыі, далягляду і чалавечага інтарэсу да іншага чалавека.

<sup>1</sup> М с Millin A. B. The Vocabulary of the Byelorussian Literary Language in the Nineteenth Century. London, 1973.

<sup>2</sup> М с Millin A. B. A History of Byelorussian Literature from its Origins to the Present day. Giessen, 1977.

<sup>3</sup> Б е м б е л ь А л е г. Роднае слова і маральна-эстэтычны прагрэс. Лёндан, 1985.

Н. Б. Мячкоўская

«Энциклопедия «Слова о полку Игореве» / Ред. коллегия: чл.-корр. РАН Л. А. Дмитриев, акад. РАН Д. С. Лихачев, канд. филол. наук С. А. Семячко, д-р филол. наук О. В. Творогов (отв. редактор). СПб.: изд-во «Дмитрий Буланин», 1995. Т. 1. А — В. 276 с.; Т. 2. Г — И. 334 с.; Т. 3. К — О. 387 с.; Т. 4. П — слово. 380 с.; Т. 5. Слово Даниила Заточника — Я. Дополнения. Карты. Указатели. 399 с.

Незвычайна высокае паэтычнае майстэрства аўтара «Слова аб полку Ігаравым» зрабіла гэты твор знакамітым ва ўсім свеце. Не выпадкова насля адкрыцця спісу помніка А. І. Мусіюна-Пушкіным у канцы 80-х ці пачатку 90-х гг. XVIII ст. і апублікавання яго — 1800 г. з'явілася вялікая колькасць даследаванняў пра змест, вобразную сістэму, мову, стыль, арфаграфію, палеаграфічныя асаблівасці; пра палітычныя, рэлігійныя і міфалагічныя погляды аўтара, гістарычныя падзеі канца XII ст. і ранейшага часу, дзеючых асоб, этнанімію, айканімію, гідранімію, прыродныя з'явы, жывёл, птушак; архітэктурныя аб'екты, названыя ў «Слове», археалагічныя знаходкі, зброю старажытнарускіх дружын;

узаемаадносінны ўсходніх славян з цюркскімі плямёнамі паўднёвых стэпаў і г. д.

Сярод прац па тэматыцы «Слова» — манаграфіі, нарысы, слоўнікі, артыкулы на розных мовах народаў свету; нямала выйшла з друку спецыяльных зборнікаў, бібліяграфічных даведнікаў і іншых публікацый. Асобна трэба адзначыць паэтычныя і пражанічныя пераклады помніка на 54 славянскія і неславянскія мовы, а таксама вершаваныя творы на тэмы «Слова». Матывы помніка атрымалі шырокае адлюстраванне ў выяўленчым, музычным і тэатральным мастацтве.

У сувязі са святкаваннем 800-годдзя «Слова» ўзнікла ідэя падрыхтаваць энцыклапедыю помніка. Першым вопытам такога выдання з'явілася кніга беларускага філолага М. Г. Булахава «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке. Краткий энциклопедический словарь» (Под ред. чл.-корр. АН СССР Л. А. Дмитриева. Мн.: «Университетское», 1989, 247 с. Тут змешчаны 474 артыкулы, у якіх раскрываюцца заслугі даследчыкаў помніка, мастакоў-ілюстатараў, кампазітараў, вакалістаў, тэатральных дзеячаў; дадзены кароткія звесткі пра герояў; пазмысловесці, пра мастацкія асаблівасці мовы «Слова», пра найбольш важныя выданні і пераклады твора. Гэты слоўнік упрыгожваюць шматлікія партрэты, рэпрадукцыі карцін і гравюр, здымкі рэдкіх выданняў «Слова», буйныя даследаванняў і іншыя ілюстрацыі. За выдатнае мастацкае афармленне і паліграфію слоўнік быў уадастоены Дыплама Івана Фёдарова. Агульная станючая ацэнка слоўніка змяшчаецца ў шэрагу рэцэнзій і водзываў, надрукаваных у расійскім, украінскім і беларускім друку.

На працягу апошніх 15-ці гадоў над стварэннем поўнага энцыклапедычнага даведніка па тэматыцы і праблематыцы гэтага помніка напружана працаваў Інстытут рускай літаратуры (Пушкінскі Дом) у Пецярбургу. Яго намаганні ўвянчаліся выданнем пяцітомнай «Энциклопедии «Слова о полку Игореве».

У напісанні артыкулаў для «Энциклопедыи» (а іх у пяці тамах налічваецца звыш тысячы) прымалі ўдзел 75 вучоных розных спецыяльнасцей, сярод іх акадэмікі РАН Д. С. Лихачоў, А. М. Панчанка, чл.-кар. РАН Л. А. Дзмітрыеў, дактары філалагічных навук Ю. К. Бегуноў, У. В. Колесаў, А. В. Творагаў, Р. П. Дзмітрыева, Г. М. Маісеева, С. М. Азбелеў і іншыя айчынныя і замежныя даследчыкі «Слова». Каля 50-ці артыкулаў для «Энциклопедыи» напісаў прафесар М. Г. Булахаў. Надзвычай вялікую аўтарскую і рэдактарскую працу выканаў доктар філалагічных навук А. В. Творагаў, а таксама ўвесь калектыў рэдакцыі і выдавецтва РАН «Дмитрий Буланин».

Вельмі прыемна адзначыць, што у «Энциклопедыи» дастаткова поўна адлюстраваны падзеі, якія адбыліся ў XI—XII стст. на тэрыторыі заходнерускіх княстваў — сучасных беларускіх зямель. Як вядома, аўтар «Слова» асаблівае значэнне надаваў раскрыццю ўзаемаадносін паміж цэнтральнай кіеўскай уладай і Полацкім княствам, паколькі апошняе адыгрывала важную ролю ў грамадска-палітычным і эканамічным жыцці Старажытнай Русі.

Адным з самых каларытных герояў «Слова» з'яўляецца полацкі князь, унук Ізяслава Уладзіміравіча, сына Уладзіміра Святаслава і Рагнеды, Усяслаў Брачыславіч (памёр 14.04.1101 г.). Яму прысвечаны артыкул «Энцыклапедыі» памерам звыш пяці старонак. Цікавыя звесткі падаюцца і пра бітву на Нямізе ў 1067 г., праўда, некаторыя версіі беларускіх гісторыкаў (напр., М. І. Ермаловіча) тут не ўлічаны.

У наш час Беларусь, асабліва яе сталіца Мінск, стала адным з вядучых навуковых цэнтраў, дзе сістэматычна вядуцца даследаванні «Слова» ў розных аспектах і засвойваюцца вобразы выдатнага помніка сродкамі паэтычнай творчасці, музычна-вакальнага і выяўленчага мастацтва. Усё

гэта добра адлюстравана ў артыкулах пра М. Багдановіча, Я. Купалу, Д. Д. Бохана, М. Г. Булахава, В. І. Дарашкевіча, В. Ф. Мачульскага, С. К. Майхровіча, М. Р. Ларчанку, В. А. Чамярыцкага, Р. І. Бардуліна і інш. Дастаткова вычарпальна выкарыстаны таксама беларускія бібліяграфічныя матэрыялы, якія сведчаць пра стан «словазнаўства» ў нашай рэспубліцы.

Такім чынам, здзейснілася задума акадэміка Д. С. Ліхачова: капітальная праца, якая падвяла вынік 200-гадовага вывучэння «Слова», становіцца здабыткам шырокіх грамадскіх колаў.

А. І. Наркевіч



# Нашы юбіляры



## ПАВЕЛ ПАЎЛАВІЧ ШУБА (да 70-годдзя з дня нараджэння)

Імя беларускага мовазнаўца доктара філалагічных навук, прафесара, заслужанага дзеяча навукі БССР Паўла Паўлавіча Шубы добра вядома навуковай грамадскасці Беларусі і далёка за яе межамі. Добра знаёма гэта імя і настаўнікам, студэнтам, вучням не толькі сярэдняй, але і пачатковай школы. Гэта вынікае з той шматграннай, рушпывай, самаадданай працы ў галіне навукі і адукацыі, якой прысвечана жыццё юбіляра.

П. П. Шуба нарадзіўся ў вёсцы Танежыцы на Слуцчыне, у працавітай сялянскай сям'і. Яго юнацтва апалена полымем айчынай вайны. У васемнаццаты дзень свайго нараджэння малады чырвонаармеец быў цяжка паранены. Загаіўшы раны, юнак з самаадданасцю ўзяўся за вучобу. У 1951 г. скончыў Мінскі педагагічны інстытут, настаўнічаў. Імкненне да ўдасканалення, да пазнання новага вызначылі далейшы лёс гэтага таленавітага чалавека. З 1955 г., пасля сканчэння аспірантуры, працуе ў Інстытуце мовазнаўства АН БССР, з 1961 г. — на кафедры рускай мовы БДУ (з 1974 г. — загадчык кафедры). У 1972 г. стаў доктарам філалагічных навук, у 1973 — прафесарам.

П. П. Шуба — аўтар каля 500 навуковых публікацый, у тым ліку сямі кніг, прысвечаных актуальным пытанням граматыкі беларускай мовы. Упершыню ў беларускім мовазнаўстве ім былі прадпрыняты манаграфічныя апісанні прыслоўяў (1962) і прыназоўнікаў (1971) у беларускай мове, выданыя «Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў» (1993), які з'яўляецца першым у беларусістыцы слоўнікам асобнай часціны мовы.

Як сааўтар П. П. Шуба прымаў удзел ў стварэнні капітальных прац па граматыцы беларускай мовы. Гэта і акадэмічныя выданні («Граматыка беларускай мовы», т. I—II, 1962—1966, «Беларуская граматыка», ч. 1—2, 1985—1986), гэта і падручнікі па беларускай мове для студэнтаў (1957, 1959, 1961). Па ініцыятыве П. П. Шубы, пад яго кіраўніцтвам і пры яго актыўным удзеле быў створаны цыкл універсітэцкіх вучэбных дапаможнікаў па рускай мове для студэнтаў-філолагаў. У яго ўвайшлі тры тамы, прысвечаныя асноўным раздзелам універсітэцкага курса сучаснай рускай мовы (1979, 1981, 1984), а таксама падручнікі, у якіх распрацаваны практычныя і лабараторныя заняткі па курсу сучаснай рускай мовы (1979, 1982, 1984). Гэтыя дапаможнікі карыстаюцца вялікім поштам як на Беларусі, так і ў многіх краінах СНД.

У акадэмічных працах і вучэбных дапаможніках П. П. Шуба выступае скрупулёзным і эрудыраваным даследчыкам, які, добра ведаючы працы сваіх папярэднікаў, выказвае новыя погляды па шэрагу граматычных пытанняў. Яму належаць распрацоўкі новых палажэнняў ў галіне сінтаксіса складанага сказа і заканамернасцей пабудовы ўскладненых сінтаксічных канструкцый. У галіне словаўтварэння ім дэталёва распрацавана праблема канфікса як асобнай функцыянальнай дэрывацыйнай адзінкі, прапанаваны новы аспект словаўтваральных даследаванняў: характарыстыкі часцін мовы як базы для ўтварэння слоў іншых часцін мовы.

Вялікае месца сярод навуковых прац П. П. Шубы займаюць лексікаграфічныя выданні. Ён з'яўляецца сааўтарам такіх ґрунтоўных лексікаграфічных прац, як «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы», т. 1—5, 1977—1984, «Беларуска-рускі слоўнік» (1962), з яго удзелам выданы тлумачальныя слоўнікі беларускай і рускай моў для сярэдніх школ (1966, 1975).

Паслядоўна і пільна распрацоўвае П. П. Шуба праблему беларуска-рускіх моўных адносін, пытанні беларускай тапанімікі і анамастыкі, пытанні метадыкі выкладання беларускай



і рускай моў у сярэдніх, сярэдніх спецыялізаваных і вышэйшых навучальных установах. З асаблівай увагай ставіцца П. П. Шуба да стварэння школьных падручнікаў. Ён сааўтар падручнікаў па рускай мове для 5—9 кл. школ з беларускай мовай навучання і падручнікаў па беларускай мове для 2—4 кл. школ з рускай мовай навучання, якія ўжо шматразова перавыдаваліся. Улічваючы патрабаванні новага часу, П. П. Шуба распрацаваў разам з вядомымі метадыстамі Беларусі новыя праграмы навучання рускай мове ў камунікатыўна-функцыянальным напрамку (1992), у адпаведнасці з якімі ўжо выданы падручнікі новага тыпу па рускай і беларускай мовах (1995).

Вельмі плённа працуе Павел Паўлавіч са студэнтамі і аспірантамі. Пад яго кіраўніцтвам 27 чалавек абаранілі кандыдацкія дысертацыі, 6 — доктарскія. Амаль усе маладыя выкладчыкі кафедраў рускай мовы — яго вучні.

П. П. Шуба вядзе вялікую навукова-арганізацыйную работу. Ён з'яўляецца членам Рэспубліканскага камітэта славістаў, некалькіх спецыялізаваных саветаў па абароне кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый, старшынёй двух рэспубліканскіх метадычных аб'яднанняў, адказным рэдактарам рэспубліканскага часопіса «Руская мова і літаратура».

Свой юбілей Павел Паўлавіч Шуба сустракае з вялікімі творчымі планамі і ў росквіце сіл. Калектыў філалагічнага факультэта, калегі, студэнты сардэчна віншуюць Паўла Паўлавіча з гэтай слаўнай датай і жадаюць яму здароўя, новых творчых поспехаў, шчасця.

А. І. Яновіч